

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐ

9(47,928)

Դ-24

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

9005

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԳՎԱԾԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

4

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ИЗДАТЕЛЬСТВО "ГИТУТЮН" НАН РА

ԵՐԵՎԱՆ 2003 ԵՐԵՎԱՆ

Ժողովածուն տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմանը

Պատասխանատու խմբագիր՝ պ. գ. դ. Ա. Ա. Մելքոնյան
Խմբագրական կոլեգիա՝
պ. գ. ք. Գ. Ս. Գրիգորյան
պ. գ. ք. Կ. Շ. Խաչատրյան
պ. գ. ք. Ք. Ռ. Ավագյան

Ն 282 ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ /Գիտական հոդվածների
ժողովածու/ Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2003, 172 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության
հարցեր» գիտական հոդվածների չորրորդ ժողովածուում տեղ են
գտել Հայաստանի և Սփյուռքի երիտասարդ պատմաբանների
ուշագրավ հոդվածները:

Ժողովածուն նախատեսված է պատմաբանների, հայագետների և
ընթերցող հանրության համար:

Ժողովածուում ընդգրկված նյութերի մեծ մասը գեկուցվել է
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հիմնադրման 60-ամյակի
միջոցառումների շրջանակներում կազմակերպված
երիտասարդ գիտաշխատողների 28-րդ նստաշրջանում
(14-15 հուլիսի, 2003 թ.)

Ն 0503020913
703/02-2003

ԳՄԴ 63.3 (23)

ISBN 5-8080-0534-5

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2003
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2003

ԿԱՐԵՆ ԹՈՒՍԱԹՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ՊԲ)

ԺԱՅԱՍՏԱԿԵՐԱԲԵՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանի տարածքը, որը նախնադարյան մշակույթի ծագման
հիմնական օջախներից է, բնականաբար, հարուստ է ոչ միայն ժայ-
ռապատկերներով, այլև դրանց գոյության մասին հնագույն վկայություն-
ներով:

Հայաստանում ժայռապատկերների առկայութան մասին հայտնի եր
դեռևս Մովսես Խորենացուն: Նա հրաշապատումի ձևով, փրկել ու մեզ է
հասցրել ժայռագրության ու տառաստեղծման աղերսների մի հնագույն
վկայություն՝ Մաշտոցի երազը. «Եվ տեսան ոչ ի քուն երազ և ոչ
յարբռութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն
աչաց թաք ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ւ, զի որպէս
ի ծեան վերջը գծին կուտեալ /կուտակեալ/ ունէր քարն: Եվ ոչ միայն
երևութացաւ, այլ և հանգանք ամենայնին որպէս յանան ինչ ի միտս
նորա հաւաքեցաւ»¹:

Պատմահոր երկրորդ վկայությունը ժայռափորագրման առթիվ՝
Հայկի թռո Պասքամի տոհմից սերող դյուցազն Տորք Անգեղի արծիվներ
գրելու մասին է. «... երգին նմա բուռն հարկանել զորձաքար վիմաց ձե-
ռոք, ուր ոչ գոյր գեղութիւն, և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր. և քերել
եղնգամբքն և կազմել որպէս տախտակ, և զրել նոյնպէս եղնգամբք իւ-
րովք արծուիս և այլս այսպիսիս»²: Նշեմ, որ աշխարհաբարի վերածելիս
Ստեփիանոս Մալխասյանցը «գրել արծուիս»-ը դարձել է «գծում էր ար-
ծիվներ»³, ինչը բնագրային իմաստից շեղում է: Խորենացու այս
տեղեկության և ժայռապատկերների կապի մասին ազգագրագետ Խաչիկ
Սամվելյանը 1931 թ. նշել է, որ Պատմահոր տողերում «պահպանվել են

¹ Մովսեսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւ-
նեան, Տիգիս, 1913, գ գիրք, ԾԳ (Վերահրատ. Եր., 1991, լրացումները Ա.Բ.
Սարգսեանի) (այսուհետ Խոր.), էջ 327: Գրեթե նույնն է հաղորդում նաև Ղազար
Փարպեցին (Ղազարյա Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ առ Վահան
Սամիկոնեան, քնն. բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանցի և Ստ. Մալխասյանցի, Եր.,
1982, Ժ, էջ 34): Գարագաշեան Ա.Մ., Թննական պատմութիւն հայոց, մասն Գ,
Թիֆլիս, 1895, էջ 191-193: Ղանիեցյան Ե.Լ., Հայաստանում քրիստոնեությունը
պետական կրոն հոչակելու հոգենոր ակունքները և պատմական նշանակությունը,
Եր., 1997, էջ 48-49:

² Խոր., Բ գիրք, Ը, էջ 115:

³ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ.
Մալխասյանցի, Եր., 1968, Բ գիրք, Ը, էջ 138:

հետքեր այն հնագույն դարաշրջանից, երբ մարդիկ իրենց տեխնիկական ճարտարվեստը արտահայտում էին միայն սեփական ծեռքով ու քարով»⁴:

Սեպագրագետ, արևելագետ Նշան Մարտիրոսյանը «շատ հետաքրքրական և մշակութային պատմության համար հույժ կարևոր» համարելով այս տեղեկությունը, Տորքի փորագրած «...արծիվի և ուրիշ կենդանիներու և առարկաներու պատկերները» առնչել է մ.թ.ա. II-I հազ. փորասիհական մեհենադրոշմների հետ⁵: Շարունակելով նրանց, բանագետ Արամ Ղանալանյանը նշել է, որ Հայաստանում հայտնաբերված «...հազարավոր հիանալի ժայռապատկերները ... ավանդական Տորքին վերագրված քարարվեստի այդորինակ նմուշներից են, որն այնքան տարածված ու ծաղկած է եղել Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների մոտ»⁶:

Առավել ուղղակի վկայություն է Անանիա Շիրակացու հաղորդածը. «Զգայարանք առաջնոցն սուր էին քան զայժմուց՝ զոր վկայեն բազումք. Վասն որոյ ոչ միայն զարեգական գնացս կարացին նկատել, այլ եւ գրոլոր լուսաւորացս կարացին դրոշմել եւ ճանաչել»⁷ («նախնիների զգայարաններն առավել սուր էին, ինչը շատերն են վկայում. Ուստի ոչ միայն արեգակի շարժումը կարողացան նկատել, այլև բոլոր մյուս լուսատունների շարժումը կարողացան դրոշմել ու ճանաչել») (ընդգծումները՝ Կ. Թ.)⁸:

Հայոց գիտության հսկայից պահպանած այս հատվածն առանձնահատուկ նշանակություն ունի. սա հավանաբար ժայռապատկերների վաղեմության և հավաստիության աշխարհում հայտնի հնագույն մատենագիտական վկայությունն է, քանզի «դրոշմել» բառը քարի վրա փորագրել, արձանագրել, քանդակել է հուշում: «Դրօշ» արճատից, որն ունի նաև «կուռքի պատկեր, արձան» ինաստ, ծագում են «դրոշել» (փորել, քանդակել), «դրօշագործություն» (արձանագրություն), «դրոշեալ» (քանդակեալ պատկեր) բառերը: Ավելին. նկարադրուշն նշանակում է «գիր, նշանագիր»⁹: Ստ. Մալխասյանցն էլ ընդգծում է «դրօշ» և «դրոշել» բառերի կիրառման սրբազնական կողմը՝ «քանդակուած պատկեր, արձան, յատկապէս աստուածների արձան, կուռք: Արձան քանդակել, կուռք

⁴ Սամուելյան Խ., Յին Հայաստանի կուլտուրան, հ. I, Եր., 1931, էջ 307-308:

⁵ Գիլգամեշ, Յին Արևելի դուցազնավեպ, բարզմ. և ներած. Նշան Մարտիրոսյանի, Եր., 1963, էջ 12-13:

⁶ Ունալանյան Ա.Տ., Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ ճևթ:

⁷ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար, աշխատ. Աշ. Աբրահամյանի, խմբ. Դ. Աճառյան, Եր., 1940, ԾԹ, էջ 83-84:

⁸ Յ. Գաբրիելյանն, իր հետազոտության շրջանակներում հպանցիկ անդրադառնալով այս հատվածին, մեկնարանել է այն, առնչելով զգայությունների ու ճանաչողության հետ (Գաբրիելյան Յ., Հայ փիլիսոփայության պատմություն, Եր., 1976, էջ 99):

⁹ Աճառյան Դր., Հայերեն արմատական բառարան, հ.Ա, Եր., 1971, էջ 694, 697:

շինել: «Դրօշեալ գիրը նուիրականք, քանդակված մեհենական գրութիւն, եզիապտական մեհենագրութիւն, իիերոգլիֆներ»¹⁰:

Կարևոր է այն, որ Անանիա Շիրակացին նշում է գործընթացի փուլերի հերթականությունը. «Նկատել, դրոշմել և ճանաչել», այսինքն նախ պետք էր նկատել դրանց շարժումները դիտելով երկնային լուսատունները, ապա դրոշմել՝ արձանագրել, կուտակել գրանցումները և հետո միայն ուսումնասիրելով դրանք ճանաչել, հասկանալ: Ուրեմն, Շիրակացին VII դարում արդեն քաջատեղյակ էր ու համոզված, որ հնում, իր ապրած ժամանակից ել շատ առաջ, լուսատունների շարժումների վերաբերյալ դիտողական տվյալները սևեռվել են՝ դրոշմվել քարի վրա: Այսինքն, նրա բերած տեղեկությունը նաև աստղագիտական ժայռապատկերների գոյության վկայություն է:

Ասվածի վար ապացույց կարող է ծառայել Գեղամա լեռների Աստղաբերդ հնավայրում 1990 թ. նկատած հետևյալ ժայռապատկերը: Այն ունի ավելի քան 1 մ երկարություն և ամուր սևոված է տեղում: Կարծում են, որ սա աստղագիտական գրանցումների աշյուսակ է, որ նշում է երկու լուսատուի տեսանելիության պայմանները: Երևում են երեք հորիզոնական գծերով ձևավորված երկու շերտ, որոնք ծախից, ուղղահայաց գծերով բաժանված են չորս մասի: Սա կարող է լինել չորս օր, ամիս, տարի կամ, ասենք, տասնամյակ: Պատկերված է երկու լուսատու՝ իրենց տեսանելի մեծությանը համապատասխանող օղակներով և խորհրդանշաններով: Չախից առաջին սյունակում երկուսն էլ չեն երևում, երկրորդում նույնպես, երրորդում երկուսն էլ փոքր կամ թույլ են, չորրորդում վերևինը մեծ է կամ պայծառ, մյուսը չի երևում: Եվ գրանցման այս գործընթացը հավանաբար կիսատ է մնացել, այլապես նշումները շարունակված կլինեին դեպի աջ: Դա հավանական է դառնում նաև գծերի քարաբեկորի մյուս կողմն անցնելու փաստից: Այսպիսով, քարի վրա գրանցում էին այդ լուսատուների դիրքն ու պայծառությունը՝ ժամանակի որոշակի, հավասար միջակայթերում, կուտակում դրանք և ապա միայն եզրակացություններ անում դրանց շարժման ու փոփոխությունների մասին:

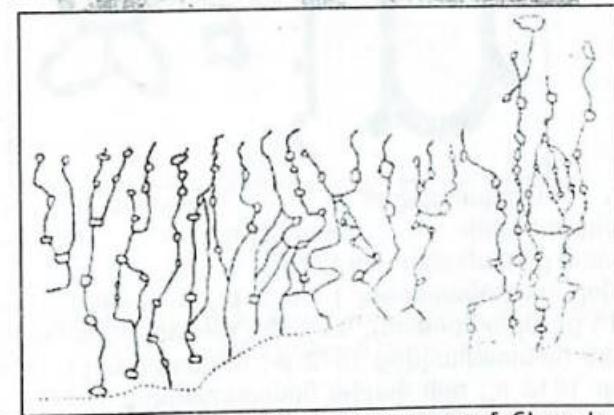
¹⁰ Մալխասյան Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. I, Եր., 1944, էջ 546-547:

Դայաստանում ժայռապատկերների առաջին հայտնաբերումների առթիվ Խ. Սամվելյանը գրել է. «Աղբյիսի նշանագրերի հայտնաբերումը տեղի է ունեցել Դայաստանի սահմաններում տակավին անցյալ դարում. բավական է հիշել Շտրեկերի անունը, որին և պատկանում է առաջնությունն այդ հարցում. այնուհետև մի շարք թե օտար և թե հայ բանասերներ հայտնաբերել են շարունակ այդպիսի նշանագրեր, որոնք դժբախտաբար մինչև այսօր չեն լուս տեսել, մինչդեռ նրանք ահազին նշանակություն ունեն մեր երկրի կուլտուրայի պատմության տեսակետից»¹¹:

Այդուհանդերձ, գիտության նորորյա մակարդակում, հայ ժայռապատկերաբանության ծննդյան թվական կարելի է համարել 1902-ը, երբ ականավոր հայագետ Մեսրովը մագիստրոս եպիսկոպոս Տեր Մովսեսյանն առաջին անգամ ժայռապատկեր է տեսնում ու նկարագրում: Դա աշխարհահոչակ Մեծամոր հնավայրում էր: Դրանով նա, փաստորեն, արձանագրում է Դայաստանում առաջին ժայռապատկերի հայտնաբերումը, նշելով՝ «1902 թուին ... Դայ Ձեյքա գիտի բնակիչներից ինձ պատմեցին, որ Կզլքափա կամ Կարմիր բլուր բարձրութեան վրայ կայ մի տեսակ օտարոտի գրութիւն, որ ոչ ոք չի կարողանում կարդալ: Այդ բլուրը, եջմիածնից վեց Վերստ հեռու դեպի արեւմուտք, Այլրդեօլից մի փոքր տարածութեան վրայ, հրաբխային մի բլրակ է, առանձնակի ընկած, աճբողջովին բաղկացած կարմիր չեչաքարից: Բլրի ամենաբարձր կետում, յիշած բնական հրաբխաքարի ոչ այնքան հարք մակերեսութիւնը վրայ, կայ մի քանի տող գրութիւն. չափազանց խոշոր մասշտաբով: Գրութիւնը բաղկացած է խորհրդանշաններից, իրար հետ սերտ շաղկապուած և մի քանի անգամ կրկնուած: Փորձեցի լուսանկարել, անկարելի եղաւ. ժայռը շատ է անկանոն: ... Արձանագրութեան բոնած տարածութիւնն է

Երկայնութիւնը 5-6 լայնութիւնը 1-2 սաժեն ... Արդեօք դա հիտիտական գրութիւն չէ»¹²:

Մեծամորի այս ժայռապատկերը հետագայում նկատել է ֆիզիկոս, արոք. Յ. Անժուրը և 1936 թ. տեղեկացրել ականավոր հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարին, որն այն մեկնաբանել է որպես Արագածոտնի նախնադարյան ոռոգման համակարգի քարտեզ¹³: 1938 թ. հնագետ Եվգենի Բայրուրույանը բլրի գագաթնային մասում նկարագրել է «հիերոգլիֆիկ» գրեր¹⁴: Փորագրված քարտեզն արտանկարվել ու հրատարակվել է 1961 թ.¹⁵, չափագրվել և լուսանկարվել՝ 1973 թ.¹⁶: Նկարներում մեծամորյան բազմաթիվ մեհենագրերից մի քանիսն են:

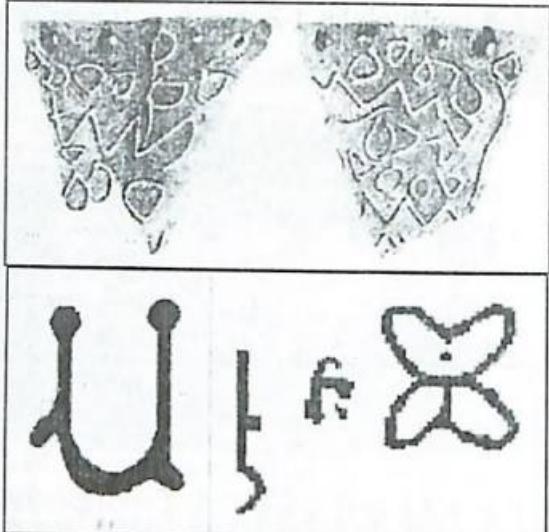
¹² Տեր-Մովսեսեան Ս., Արարատի և Արագածի գագաթներին, «Արարատ», 1913=ՈՅԿԲ, թիվ 1, էջ 65-66: 1 սաժենը 2,13 մ է:

¹³ Խաչատրյան Ս.Ս., Արագածոտնի նախանդարտական ջրաբաշխական համակարգի փորագրված գծագիրը, «ՊԲՀ», 1971, թիվ 3, էջ 128, նկ. 4:

¹⁴ Խանզադյան Է.Վ., Ակրտըյան Կ.Ր., Պարսամյան Է.Ս., Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 5:

¹⁵ Բարսեղյան Լ.Ա., Դայոց գիրը Սաշտոցից շատ առաջ, «Գիտություն և տեխնիկա», Եր., 1964, թիվ 3, էջ 49, նկ. 1:

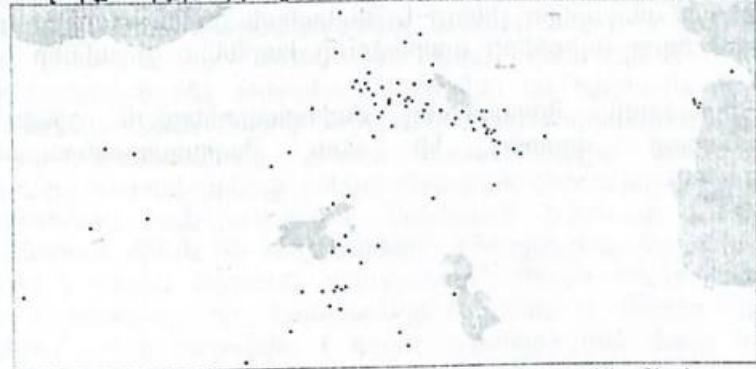
¹⁶ Խանզադյան Է.Վ., Աշխ., էջ 153, 155, նկ. 154, աղ. XXX-6:

Ստորև ներկայացված է Հայաստանի և Արցախի Համբապետությունների տարածքում ժայռապատկերների հայտնաբերման ժամանակագրությունը¹⁷:

Մեծամոր (հայտնաբերվել է 1902 թ., Արմավիր), Արագած (հայտ. 1909 թ., 1913 թ., Արագածոտն), Գեղամա լեռներ (հայտնաբերվել էր 1913 թ., որի մասին հրատարակվեց 1972 թ., Գեղարքունիք), Երերույք (տեղեկություն կար 1913 թ., որի մասին հրատարակվեց 1972 թ., Շիրակ), Արմավիր (հայտ. 1927 թ., Արմավիր), Ավան (տեղեկ. 1931 թ., Երևան), Սաստարա (տեղեկ. 1935 թ., Արագածոտն), Վարդենիկ (հրատ. 1935 թ., Գեղարքունիք), Ջոռու (հրատ. 1942 թ., Շիրակ), Ալսար (հայտ. 1965 թ., Գեղարքունիք), Սյունիք (հայտ. 1966 թ., Վայոց ձոր, Սյունիք), Վարդենիս (հայտ. 1966 թ., Գեղարքունիք), Արտին (տեղեկ. 1967 թ., Արագածոտն), Քուչակ (հայտ. 1967-68 թթ., Արագածոտն), Նավասար (հայտ. 1968 թ., Սիւնիք Երնջակ և Կասպուրական՝ Գողթն, այսօր՝ Նախիջևան), Շամիրամ (հայտ. 1969 թ., Արագածոտն), Այրը և Ներքին Շորժա (տեղեկ. 1969 թ., Գեղարքունիք), Քարաշեն և Իշխանասար (տեղեկ. 1969 թ., Սյունիք), Զիթիանքով (տեղեկ. 1969 թ., Շիրակ), Կաքավածոր (հրատ. 1973 թ., Արագածոտն), Պտղոմի (հայտ. 1970-ական թթ., Կոտայք), Քարվաճառ (տեղեկ. 1981 թ., Արցախ Քարվաճառի շրջան), Քջնի (հայտ. 1987 թ., Կոտայք), Ագարակ (հայտ. 1989 թ., Արագածոտն), Քալահովիտ (հայտ. 1989 թ., Կոտայք), Կողես (հայտ. 1990 թ., Լոռի), Ոսկեհատ (հայտ. 1990 թ.,

Արագածոտն), Գեղարդ (հայտ. 1991 թ., Կոտայք), Շուշի (տեղեկ. 1990 թ., Արցախ, Շուշի), Նեղոց (հրատ. 1991 թ., Լոռի), Լոռիթեր (հայտ. 1992-93 թթ., Լոռի), Չովունի (տեղեկ. 1992 թ., Կոտայք), Գավառ (հայտ. 1997 թ., Գեղարքունիք), Ապարանի ջրամբար (հայտ. 1986-87 թթ., 1999, Արագածոտն), Եղցատեղ (հրատ. 1999 թ., Արցախ Քարվաճառի շրջան), Զորացբար (հայտ. 2000 թ., Սյունիք), Անիպենզա (տեղեկ. 2001 թ., Շիրակ), Սուլը Շուշանիկ (տեղեկ. 2001 թ., Արագածոտն), Գեղամավան (հայտ. 2002 թ., Արագածոտն), Գոշ (տեղեկ. 2002 թ., Տավուշ), Լճաշեն (տեղեկ. 2002 թ., Գեղարքունիք), Տիրաշեն և Ղայկածոր (տեղեկ. 2003 թ., Շիրակ):

Պատմական Հայաստանում ժայռապատկերների
առկայության քարտեզ

Ինչպես պարզ երևում է քարտեզից, ուսումնասիրման համար մեզ մատչելի տարածքում (ՀՀ և Արցախ) ժայռապատկերային հնավայրերի աշխարհագրական խտությունը մեծ է: Բռնազարքված տարածքներում հնավայրերի նորության պատճառը լոկ վատ ուսումնասիրվածությունն է: Դա ակնհայտ է, քանզի Հայկական լեռնաշխարհում մշակույթն իր բոլոր ոլորտների դրսնորումներով բաշխված է գրեթե հավասարաշափ՝ դրա վկայությունն են հնագիտական, ազգագրական, լեզվաբանական փաստերը և հնամարդաբանական տվյալները: Լեռնաշխարհը ներկայանում է որպես մեկ ամբողջություն, մարդաբանական ու մշակութաբանական պատկերն անընդհատ է ըստ տարածության (ըստ 500.000 կմ²) և ժամանակի (հարյուր հազարավոր տարիներ): Հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիք Հայկական լեռնաշխարհի միակ տեղաբնիկ տարրը՝ հայ ազգը, ծևավորվելով ու հարատևելով միևնույն տեղում, բնականաբար, կրողն ու տերն է ողջ այդ մշակույթի: Ուստի, լեռնաշխարհի ամբողջ տարածով մեկ սփյուռք բյուր-հազարավոր ժայռապատկերները ևս պետք է դրսնորեն թեմատիկ ու տարածական բաշխման այն օրինաչափությունները, որոնք առկա են ՀՀ և Արցախի տարածքների ժայռապատկերների դեպքում:

¹⁷ ՀՀ տարածքի ժայռապատկերների տեղը նշված է ըստ այժմյա մարզերի, Արցախինը ըստ շրջանների, Մեծ Հայքի բնազարքված տարածքներում ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (աշխարհ գաւառ):

Հնդեվրոպական նախահայրենիքի լեզվաբանորեն տեղորոշումը և արտալեզվական մի շարք փաստեր՝ Հայկական լեռնաշխարհից վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի պայթունածև տարածման հնարավորության բացահայտումը, տոմարագիտական ու ժայռապատկերաբանական հետազոտությունները, օրինակ, աստղային, լուսնային և արեգակնային օրացույցների ծագման տեղի ու ժամանակի պարզաբանումը, ժայռապատկերների թեմատիկ և տարածական բաշխման ուրվագծումը և այլն, վկայում են հայ ժողովրդի, նրա մշակույթի և պետականության կարևոր դերը Հին Աշխարհի քաղաքակրթության ոլորտում, առավել հաստատելով հայ էթնոսի տեղաբնիկ լինելը և Հայկական լեռնաշխարհից եթոնմշակութային հզոր ալիքների տարածումը հարակից շրջաններ և ավելի հեռու:

Դետևաբար, Հայաստանը ժայռապատկերման օջախն է, և բնականաբար՝ այստեղ են նաև ժայռապատկերաբանության ակունքները:

Ո-ՈՒԵՐՏ ՊԱԶԱՐՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ԴԲ)

ՀԱՅԱՍՏ-ԱԶՋԻՒ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՐՁՅՑՔ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Խեթական սկզբնաբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ դեռևս մ.թ.ա. XIV դարում, գուցե և ավելի վաղ շրջանում, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան կողմում կազմակերպվում է մի պետական միավոր՝ քաջավորություն, որին խեթերը անվանում էին Հայասա (խեթ. KUR ^{URU}այաշա) կամ Ազզի- (խեթ. KUR ^{URU}Az(z)i): Պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել Հայասա-Ազզի տեղադրության մասին: Օտար հետազոտողներից Ա. Գյոտցեն 1927թ. իր հոդվածներից մեկում Հայասա-Ազզին տեղորոշել է Տրապիզոնից հարավ-արևելք ընկած Պոնտոսի մերձափնյա շրջանում¹, իսկ այնուհետև՝ այն տեղադրել Արևմտյան Եփրատի և ճորոհի ավազաններում մինչև Սև ծովի ափերը²: Է.Կավենյակը Հայասա-Ազզին տեղորոշել է Վերին Եփրատի ավազանում³: Դեռևս 1931թ. Է.Ֆոռերը կարծիք է հայտնել, որ Հայասա-Ազզին պետք է բարձր Հայքում տեղադրվեր⁴, ինչը ընդունվել է արևելագետների մեծ մասի կողմից: Հակառակ դրան հետազոտողների մյուս մասը գտնում էր, որ այն գտնվել է Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին, և հիմնական կովանը նրանց համար Ազզիի Արհասսա քաղաքի տեղադրությունն էր, որը ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության՝ «գտնվում էր ծովի մեջ» (խեթ. ^{URU}A-ri-ip-ša-aš [šA(G) A.A]B.BA)⁵:

Ի. Դյակոնովը, որը համաձայն չէր Հայասան ներկայիս Երզնկայի և երգրումի շրջակայթում գտնված լինելու կարծիքի հետ, Ազզին տեղադրում էր Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին՝ տարածելով մինչև Փառնակիա, որի մոտ նա տեղորոշում էր Արիասա քաղաքը, իսկ Հայասան՝ նորոխ գետի ավազանում⁶:

Հայասա-Ազզիի տեղադրության հարցը կարևորվում է, քանզի շատ պատմաբանների կողմից այն ընդունվում է որպես Հայք-Հայաստան

¹ Goetze A., Zur geographie des Hethiterreichs, "Kleinasiatische Forschungen", 1927. Bd. 1, Hf. 1, s. 114:

² Goetze A., Kleinasiien, Munchen, 1957, (տե՛ս գրքի վերջում գետեղված քարտեզը):

³ Cavaignac E. La place du Palâ et du Tumanna, "Revue Hittite et Asianique", 1936, t. 6, f. 22/23, p.174-175, նույնի՝ Le premier royaume d'Arménie, "Revue Hittite et Asianique", 1934, f. 17, p.14.

⁴ Forrer E. Hajasa-Azzi, "Caucasica", 1931, f. 9, s 1.

⁵ Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch II, Heidelberg, 1946, s. 3.

⁶ Дьяконов И., Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, стр. 81-84:

Երկրի գոյության փաստ մ.թ.ա. II հազարամյակում: Սույն նույնացումը հանդիպել է առարկությունների և նույնիսկ մերժվել ընդհանրապես Հայասա-Ազգի Երկրի կապը Հայաստանի հետ: Հայասա-Ազգի պատմության հարցերը կարևոր տեղ են գրաղեցնում հատկապես հայ պատմագիտության մեջ:

Այսպես, Ա. Խաչատրյանը գտնում է, որ խեթերը Հայաստանի համար ունեին մի ընդհանուր անուն՝ Հայասա, որի աշխարհագրական դիրքը նա որոշում էր Կարինից Վան ընկած տարածքում, այսինքն Արևմտյան Հայաստանում: Հայասա և Հայաստան բառերի նմանության հիման վրա, Ա.Խաչատրյանը փորձում էր հիմնավորել, թե արդեն գտնվել է Հայաստան անվան հնագույն ձեզ⁷ (այդ կարծիքին էին նաև Կ. Ռոթը⁸, Պ.Կրեչմերը⁹):

Հայասայի պատմությանն է անդրադարձել Յ. Տաշյանը: Ըստ նրա, Հայասան Արևմտյան Հայաստանն էր կամ Հայաստանի լեռնամասը, որի տակ նա հավանաբար հասկանում էր Բարձր Հայքը: Հայասայի մասն էր կազմում Ազգին¹⁰: Ըստ հեղինակի, Իշուվան (Յ. Տաշյանը տալիս էր Շուվլ ձևով), Ալշեն (Աղծնիքը) և Հայասան հայ ազգի հիմնական բնակեցման վայրերն են եղել¹¹:

Անդրադարձով Հայասա-Ազգի թագավորության պատմությանը Յ. Մանանյանը տվել է նաև նրա տեղադրությունը, ըստ որի այն տարածվում էր Վանա լճից արևմուտք և հյուսիս ընկած շրջաններում: Նա գտնում էր, որ Հայասայի հյուսիս-արևմտյան սահմանները հասնում էին մինչև Մեծուրի լեռները, իսկ արևելքում՝ մինչև Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերը: Ըստ Յ. Մանանյանի, Հայասան և Ազգին միևնույն Երկրի տարրեր անուններն էին: Երկիրը Հայասա էր կոչվում իր մայրաքաղաքի անունով (Հայասա), որը Սարգոն II-ի արձանագրությունում հիշատակվում էր Ուայախ ձևով (գտնվում էր Վանա լճի հյուսիսային ափին), իսկ Ազգի անունն ուներ Երնիկական ծագում և այն սկզբնապես կրում էր տեղի ժողովուրդը, որի անունով էլ

⁷ Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրական շրջանի բննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 41-48:

⁸ Roth K., Die Bedeutung des Armenischen, «Հանդէս ամսօրեայ», 1927, թիվ 11-12, էջ 741-750:

⁹ Kretschmer P., Der Nationale Name der Armenier, «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, թիվ 7-8, էջ 429-432 (սես հայերեն համառոտ քարգմանությունը):

¹⁰ Տաշյան Յ., Հարեր և Ուրարտեանը, Վիեննա, 1934, էջ 59-64:

¹¹ Տաշյան Յ., Թէ ինչպես կազմուցաւ հայ ազգը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, թիվ 1-2, էջ 28-31:

հետագայում կոչվել է Երկիրը: Յ. Մանանյանը Ազգիի Արիասա քաղաքը տեղորոշել է Վանա լճի ափին¹²:

Հայասայի տեղորոշման հարցին անդրադարձել է նաև Ն. Աղոնցը: Նա Հայասայի աշխարհագրական դիրքը որոշում էր Վերին Եփրատի հովտում: Նա նույնպես նշել է, որ Հայասա և Ազգի անունները հոմանիշ են և մեջընդմեջ գործածվում են Մուլրախիսի ժամանակագրության մեջ՝ նույն տարածքի իմաստով: Ըստ Ն. Աղոնցի, Հայասա-Ազգի Երկիրը տեղակայվել է Ղերսիմի շրջանում, Կումմախա-Կամախ քաղաքի հարավում: «Ծովի մեջտեղը գտնվող քաղաքը» (Արիասա) համարել է Եփրատի ջրերից գոյացած ճահիճների մեջ գտվող մի բերդ: Ըստ հեղինակի, Եփրատի և Արաքիրի միացման կետում ներկայումս գոյություն ունի Ղերազըլու անունով բնակավայրը (Քուրք. դենիզ-«ծով», դենիզ-լու-«ճահիճ»): Այստեղ էր նա տեղադրում Արիասա քաղաքը¹³:

Ըստ Ե. Քասունու, Հայասան տարածվել է Արևմտյան Եփրատի ավագանից մինչև Վանա լիճ: Հայասայի արևմտյան մասում է գտնվել Ազգին, որը ենթակա էր Հայասային և ուներ իր թագավորը: Ազգին գտնվել էր Բարձր Հայքում և իր մեջ ընդգրկում էր ներկայիս Երզնկա քաղաքը և Արևմտյան Եփրատի վերնաբազուկը: Նա կարծիք է հայտնում, որ Ազգիի մայրաքաղաք կարող էր հանդիսանալ հետագայի երգրումի մոտ գտնվող Արծն քաղաքը: Ե. Քասունին, Մուլրախիսի տարեգրության մեջ հիշատակված Արիասան տեղորոշել է Վանա լճի ափին՝ Դատվանի կամ Խւարի մոտ: Նա չի համաձայնվում այն հեղինակների հետ, որոնք Հայասայի Դուկկանա քաղաքը տեղադրում են Դատվանի մոտ: Նա այդ քաղաքը տեղորոշել է Մանազկերտի մոտ և հավանական է համարում, որ այն պետության մայրաքաղաքն էր¹⁴:

Հայասա-Ազգիի մասին հատուկ ուսումնասիրություն ունի նաև Գ. Ղափանցյանը: Իր աշխատության մեջ նա պատկերացում է տվել նաև այդ Երկրի ընդգրկած տարածքի մասին: Գ. Ղափանցյանը համաձայն էր այն մտքի հետ, որ Հայասա-Ազգի Երկիրը գրաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջանները՝ նորիս, Եփրատ և Արաք գետերի վերին հոսանքի շրջանները, համընկենլով Փոքր Հայքի արևելյան և Բարձր Հայքի տարածքներին: Նա Հայասա-Ազգիի կենտրոն է համարել ներկայիս Կամախ, Երզնկա, Ղերջան և Սաքեր բնակավայրերի միջև ընկած տարածքը: Գ. Ղափանցյանը կարծում էր, որ Ազգին գրավել էր Հայասա-Ազգիի արևմտյան շրջանները, տարածվելով մինչև Գայլ գետի ավագանը և ավելի հարավ, իսկ Հայասան, հավանաբար, գրավում

¹² Մանադյան Յ., Сообщения хеттских, ассирийских, урартийских и древне-армянских источников о Хайаса-Аззи, Труды. Т. 5. Ереван, 1984, стр. 489-563:

¹³ Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 33-52:

¹⁴ Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Բեյրութ, 1950, էջ 76-107:

Եր արևելյան շրջանները՝ Դարանադին, Եկեղյացք, Ուերջանը և Սպերը, հավանաբար՝ նաև Կարինի շրջանը: Գ. Դափանցյանը գտնում էր, որ Ալիպսան և Դուկկաման գտնվում էին Շայասա-Ազգի արևելյան մասում՝ առավել անվտանգ ու հեռու խեթական հարձակումներից, Կարին-Երզումի մոտ գտնվող ճահճոտ վայրերում, կամ ներկայիս Բերդակ բնակավայրի մոտ, կամ էլ՝ Երզումից 15 կմ հարավ-արևելք, որտեղ միջնադարում (VI դ.) հիշատակվել է Արաբիս գյուղը: Յեղինակը հնարավոր է համարել, որ այդ բնակավայրի տեղում ճահճին է եղել¹⁵:

Լ. Բարսեղյանն անդրադարձել է Շայասա-Ազգի տեղադրմանը, նրա ռազմա-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմությանը: Նա ընդունել է, որ Շայասան և Ազգին թե՝ տարածքային, թե՝ քաղաքական առումով՝ իրենցից ներկայացրել են միևնույն երկիրը: Յեղինակը Շայասայի կենտրոնը (համանուն Շայասա քաղաքը) տեղորոշել է Երզնկայի շրջանում՝ Խայիք կամ Խայեք գյուղի տեղում, որը գտնվել է Բարերդից 40 կմ հարավ-արևմտք: Խակ Ազգին տարածվել է Մնձուրի լեռների ստորոտներից մինչև Տուժիկի լեռները: Այն գտնվել է Շայասայից հարավ՝ մինչև Խոտվայի սահմանները, որը Լ. Բարսեղյանը համարում է Շայասա-Ազգի կազմի մեջ մտնող երկիր: Նա տեղադրում է Արիասան Խարբերդից ոչ հեռու գտնվող Ծովք լճի ափին¹⁶:

Ըստ Ս. Երեմյանի, հայ ժողովրդի ծևավորման գործընթացում ամենահին և իիմնական օղակներից մեկը եղել է Շայասա-Ազգի ցեղային միությունը: Ս. Երեմյանը քաղաքային կենտրոն Թիլ-Շայասան (կամ Թիլ-Խայասա) տեղադրել է իին հայկական Թիլ ավանի տեղում: Այս տեղորոշումը տալով, նա հանգել է այն եզրակացությանը, որ Շայասա երկիր կորիզը և նրա սկզբնական տարածքը եղել է իին հայկական Եկեղյաց գավառը: Թիլ ավանը տեղադրվում էր Երզնկայի դաշտի կենտրոնում՝ Երիզա (Երզնկա) քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում գտնվել է Շայասա կամ Խայասա երկրի մյուս կենտրոնը՝ Ազգի քաղաքը¹⁷:

Շայասա-Ազգի պատմության է անդրադարձել նաև Գ. Խաչատրյանը¹⁸: Նա իր ուսումնասիրությունների ամփոփումը տվել է «Շայաստանը մ.թա. XV-VII դարերում» աշխատության մեջ: Գ. Խաչատրյանը նույնպես նշել է, որ Շայասան հաճախ հանդես է եկել Ազգի անվան փոխարեն: Շայասայի Արիասա քաղաքը գտնվել է նորու գետի

միջին ավագանում Սպերից մի փոքր դեպի հյուսիս-արևելք: Դուկկամա քաղաքը տեղադրվել է միջնադարի Ազգորդ գավառում: Այս գավառի անվան մեջ, ըստ հեղինակի, պահպանվել է Ազգի երկրի անունը: Շայասա-Ազգին ընկած է եղել նորու գետի ավագանում՝ հյուսիսում ծգվելով մինչև Սև ծով: Նա Շայասա երկրի մեջ է տեղադրում նաև «Բարձր» կոչված նահանգը, որը նույնացնում է Բարձր Շայիք հետ: Շաջորդ երկրը, որը նույնպես մտել է Շայասայի կազմի մեջ, դա Պախուվան է, որը գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևմտյան հատվածում: Շայասայի կազմի մեջ է եղել նաև Խսուվան: Այն ընդգրկել է Արածանի գետերի միջև՝ Բյուրակնի լեռների արևելյան հատվածում: Վարձաշրջանի հաջորդ վարչաքաղաքական միավորը, որը Վ. Խաչատրյանը ներառում է Շայասայի կազմում, դա Ծուխման է (Վերին Եփրատ և Արածանի գետերի միջև՝ Բյուրակնի լեռների արևելյան հատվածում): Վ. Խաչատրյանը շեցտում է, որ Շայասա թագավորության սահմանները հաճախ չեն ընդգրկել նշված բոլոր նահանգները, որոնցից մի քանիս մերժընդերը նվաճվել են խեթական թագավորների կողմից և նոցվել խեթական պետության կազմի մեջ¹⁹:

Բացի նշված գիտնականներից, Շայասա-Ազգին Շայկական լեռնաշխարհի հյուսիս արևմտյան մասում տեղադրելու տեսակետի հետ հանաձայն է նաև Ա. Քոյսյանը²⁰: Սակայն, ի տարբերություն հեղինակների մեջ մասի, նա Կումնախսան համարում է որպես առանձին քաղաքական միավոր, որը չեղ մտնում Շայասայի կազմի մեջ²¹:

Յ. Ավետիսյանը և նշում է, որ Շայասա-Ազգի պետական միավորը գտնվել է Շայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում: Նա Շայասայի վիճակարույց Առիասա քաղաքը հնարավոր է համարում տեղադրել Եփրատի կղզիներից մեկի վրա՝ Անի-Կամախ շիասած²²:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով խնդրո առարկա թեմային նվիրված հայ և օտար պատմաբանների տեսակետները, մենք փորձեցինք ներկայացնել գիտության մեջ եղած տարբեր կարծիքները, որոնք, ըստ պատմա-աշխարհագրական բովանդակության, կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ:

¹⁵ Կառավար Հր., Խայասա-կոլինել արման, Երևան, 1947, ստ. 58-64:

¹⁶ Բարսեղյան Լ., Խայասա-Ազգի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 307-313:

¹⁷ Երեմյան Ս., Շայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 27-56:

¹⁸ Խաչատրյան Բ., Վարչական պատմության մասին համարում առաջնային գործությունները, Երևան, 1971, ստ. 128-145:

¹⁹ Խաչատրյան Վ., Շայաստանը մ.թա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 34-38:

²⁰ Քոյսյան Ա., Ս. թ. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Շայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 166, 189:

²¹ Քոյսյան Ա., Անի-Կամախը խեթական դարձաշրջանում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 3, էջ 225-241:

²² Ավետիսյան Յ., Շայկական լեռնաշխարհի և Եյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը: Ս.թ.ա. XVII – IX դդ., Երևան, 2002, էջ 44, 81, 106:

ՎԱՀԱՆ ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ
ՀԱՅՈՅ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽԽԾ

ա) Հայասա-Ազգին գտնվել է Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին²³,
բ) Հայասա-Ազգին գտնվել է Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի սահմաններում՝ ընդգրկելով համեմատաբար փոքր տարածք²⁴,

գ) Հայասա-Ազգին գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք և ընդգրկել Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մեջ մասը,

դ) Հայասա-Ազգին ընդգրկել է Հայկական լեռնաշխարհի մեջ մասը և նույնացվում է Հայք-Հայաստան երկրի հետ²⁵.

Վերլուծելով թենայում քննարկվող հիմնահարցի վերբերյալ մասնագետների կարծիքները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հայասա-Ազգին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում և արևմուտքից սահմանակից է եղել խեթական տերությանը: Պատմաբանների մեջ մասը գտնում է, որ Հայասա-Ազգին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմում՝ կենտրոն ունենալով հիմնականում Բարձր Հայքի տարածքը: Սակայն ակնհայտ է նաև, որ Հայասա-Ազգի տարածքի մասին խեթական սկզբնադրյուններում տվյալներ կան այնքանով, որքանով որ խեթերը կարողացել են ներթափանցել Հայկական լեռնաշխարհ: Դեղինակների մեջ մասն առավել հստակ նկարագրել է Հայասա-Ազգի հատկապես արևմտյան սահմանները, որոնք անցնում էին հիմնականում պատմական Փոքր Հայքի կամ Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայասա-Ազգին սահմանակցում էր Խաթթիի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռներով՝ Կասկա ցեղերի հետ:

Արդյո՞ք Հայասա-Ազգին ընդգրկել է Հայկական լեռնաշխարհի մեջ մասը, թե միայն գտնվել է Բարձր Հայքի տարածքում: Այդ հարցի լուծմանը կարող է զգալիորեն նպաստել հնագիտական նյութը խեթական սեպագիր աղբյուրների տվյալների հետ շաղկապելը: Հայկական լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան հնագիտական վայրերի ժամանակագրական ընդհանուր շղթայի մեջ նյութական ընդհանրությունների առկայության դիտարկումը հնարավորություն կրնձերի պատկերացում կազմել Հայասա-Ազգի ընդգրկած մշակութային արեալի մասին:

²³ Cornelius Fr. Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches, "Revue Hittite et Asianique". 1958, t.16, f. 62, s. 1-12.

²⁴ Առաքելյան Բ., Զահուկյան Գ., Սարգսյան Գ., Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 7, 51, 52, 58:

²⁵ Ժամկոչյան Յ., Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և սորկատիրության շրջանում, Պրակ 1. Երևան, էջ 108-115:

Վ դարը հայոց պատմության բեկումնային ժամանակաշրջաններից էր, երբ աննախաղեա զարգացման հասան հայոց գիտական միտքը, հասարակական ու մշակույթային լյանքը: Այդ հորձանքից դուրս չմնաց մինչ այդ էլ բարձր մակարդակի հասած հայոց ռազմարվեստը:

Մի շարք օբյեկտիվ պատճառներով ոչ միայն V դարի, այլև առհասարակ հայոց ամբողջ ռազմատեսական նորից վերլուծության հարցն առայժմ պատճաբանների ուշադրությանը չի արժանացրել: Առանձին, սակայն ակնհայտ անբավարար, ուսումնասիրվել են միայն ռազմարվեստի զարգացման հիմնահարցերը և ստիլաված ենք արձանագրել, որ այդ գործում ևս զգալի բացեր կան: Մինչեւ բավարար նյութ կա, որը կարող է մեզ օգնել նորովի լուսաբանել հայոց պատմության ուսանելի էջերից մեզը հանդիսացող V դ.: Այն սկսվեց 428 թ. պետականության կորստով, որին հաջորդեցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի երկու գագարները՝ 450-451թթ. Կարդանանց և 481-484թթ. Կահանանց պատերազմները:

Դժվար չէ նկատել, որ V դ. պատերազմներով առանձնապես «հարուստ» չէր, ինտևաբար կասկածից վեր է, որ զարգացած մարտավարությունը հիմնված պետք է լիներ ավելի վաղ անցյալի փորձի վրա: Սակայն մեր խնդիրը հայոց մարտավարության ակունքների բացահայտումը չէ, այլ V դ. վերջին քառորդում նրա կրած փոփոխությունների վերլուծությունը:

Տարօրինակ կարող է թվական, բայց հայոց մարտավարության հիմնական տարրերի փոփոխումը և ինտագա մոտ 1500 տարիների ընթացքում նրանց զարգացմանը պայմանավորած դարաշրջանն ու մասնավորապես Կահան Մամիկոնյանի գործունեությունն առայժմ արժանի գնահատական չեն ստացել¹: Դա մասամբ բացատրվում է

¹ Հայոց ռազմարվեստի պատմության մեջ Կահան Մամիկոնյանի բարեփոխումների ունեցած նշանակության մասին չի խոսվում նույնիսկ Ս.Վ. Սարգսյանի աշխատությունում (տե՛ս. Ս.Վ. Սարգսյան, Հայ ռազմական արվեստի պատմությունից, Ե., 1969, էջ 201-210), թեև հեղինակը մանրամասն նկարագրում է պարսիկների հետ ապստամբների մարտավարության բազմաթիվ կարևոր հարցեր: Նույն պատկերն է նաև ՀՀ Զինված Ուժերի սպաների և ենթապաների հասարակական-պետական պատրաստվածության համար ծեղնարկում: Տե՛ս, Հայրենիք և ծառայություն, Ե., 2001, էջ 126-137:

նրանով, որ տաղանդավոր գորավարի և ռազմարվեստի բարեփոխչիչ անձը կարծես մնացել է հորեղբօր՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի, իսկ նրա վարած ճակատամարտերը՝ Ավարայրի ստվերում: Խնդիրն այն է, որ եթե Վարդանանց պատերազմը մանրամասն ուսումնասիրվել է, նրա հերոսներին նվիրվել են ոչ միայն պատմագիտական աշխատություններ, այլև վեպեր ու պոեմներ, հայոց եկեղեցին զոհերի հիշտակը հավերժացնող տոն և հաստատել, որով այն մարդկանց հիշողության մեջ հատուկ փայլ է ստացել, ապա 481-484թթ. ապստամբությունը չի արժանացել նման մեծարանքի²: Ավելին՝ սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն ավելի հաճախ գնահատվել է որպես քաղաքական գործիչ, քան գորավար: Արդյունքում հայոց ազատագրական պայքարի մարտավարության պատմության ուսումնասիրությունը մնացել է թերի: Մինչեւ նրա գործունեության վերլուծությունը կարող է հայոց ռազմարվեստի զարգացման պատմության բազմաթիվ հարցերի պատասխաններ տալ: Բավական է նշել, որ Վահան Մամիկոնյանը հայոց ռազմարվեստի պատմության մեջ պահպան է կարող ունենալ կիրառեց ապստամբական մարտավարություն³:

Այս մարտավարությանը բնորոշ տարրեր հայոց ռազմարվեստում միշտ է կիրառվել էին: Դարերով ձևավորվել էին զինված պայքարի սկզբունքներ, որոնք մի շարք ընդհանրություններ ունեին ապստամբական մարտավարության հետ: Եվ դա բնական էր: Լեռներին բնորոշ կտրտված տեղանքը, կիճայի ուղղաձիգ գոտիականությունը, զինագործության զարգացման համար վճռական նշանակություն ունեցող օգտակար հանածների բազմազանությունն ու, վերջապես, հզոր հեծելազոր ունենալու համար կարևոր զարգացած ծիաբուծությունը⁴ չին կարող ազդեցություն չունենալ հայոց ռազմարվեստի վրա:

Այսպիսով ապստամբական մարտավարության տարրերը խորթ չեն հայոց ռազմարվեստին ու դրանց կիրառման բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել: Սակայն մինչ Վահան Մամիկոնյանը այս մարտավարությունը գերիշխող չի եղել: Դատկանշական է, որ մինչև 480-

² Այս մասին տե՛ս. Կ.Ն. Յուզբաշյան, Դայ-վրացական ապստամբությունը Սասանյան իշխանության դեմ (482-484թթ.), «Պատմա-քանասիրական հանդես», Երևան, 1985, թիվ 1, էջ 46-63: Վ.Ի. Խաչատրյան, Առաջնահամար հայոց պատմության մասին համար կարևոր առաջարկությունների մեջ հայոց պատմության գլուխական դեմքը»: Վահան Մամիկոնյանը այս մարտավարությունը գերիշխող չի եղել: Դատկանշական է, որ մինչև 480-

³ Ապստամբական մարտավարության եղանակը, նրա տարրերի ու պայքարի բնույթի մասին, տե՛ս. Ե.Ա. Բազին, Իստորիա առաջնահամար կամ հայության պատմության մասին, Երևան, 1955, սբ. 351-358.

⁴ Վ.Բ. Կովալևսկայա. Կոն և ասածնիկ. Մ., 1977. սբ. 65-66.

ական թվականները ապստամբական մարտավարությունը չեր կիրառվել ոչ միայն պատերազմների, այլև ապստամբությունների ժամանակ:

Այս տեսակետը հիմնավորող օրինակները ևս բազմաթիվ են: Բավական է հիշել տարբեր պատմական դարաշրջաններում տեղի ունեցած ազատագրական պատերազմների երկու դրվագ՝ մ.թ.ա. 521-520թթ. և մ.թ. 450-451թթ. ապստամբությունները և ամեն ինչ պարզ կլինի: Ինչպես հայտնի է առաջինում ապստամբած հայերը ոչ միայն հաջող պաշտպանվում էին, այլև համարձակորեն դուրս եկան լեռնաշխարհի սահմաններից ու մարտական գործողությունները տեղափոխեցին Սորեստանի տարածքը (Իգալայի ճակատամարտ)⁵:

Երկրորդում՝ 450թ. անռանց ապստամբ ուժերը բաժանվեցին երեք մասի: Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, ուժերի ընդամենը մեկ երրորդի գլուխն անցած, շարժվեց ապստամբ աղվաններին օգնության և պարսիկներից առնվազն 1.5-2 անգամ փոքրաթիվ բանակով խաղխաղի մոտ ջախջախեց նրանց գլխավոր ուժերին⁶: Դատկանշական է, որ ապստամբական մարտավարության կիրառման մասին խոսք անգամ լինել չի կարող ոչ միայն այն պատճառով, որ փոքրաթիվ ուժերը համարձակվել էին բաց դաշտում հզոր հակառակորդին ճակատամարտ տալ, այլև այն պատճառով, որ սպարապետը մարտական գործողությունները տեղափոխել էր Կուրի հովտի հարթավայրային շրջանները, մի այնպիսի տեղանք, որը լեռներին սովոր հայոց մարտավարությանը հիմնականում անծանոթ էր: Պակաս կարևոր չէ և այն հանգամանքը, որ հոների հետ ռազմական դաշինք ձևավորել ծգոտող հայոց սպարապետը մարտից հետո շարունակեց առաջխաղացումը և վտանգի տակ դնելով իր գործերի առանց այն էլ անկայուն թիկունքը՝ հասավ Ալանաց դուր: Դատկանշական է, որ Ավարայրում ևս, չնայած փոքրաթիվությանը, հայկական կողմը նախընտրեց բաց դաշտում թշնամու հիմնական ուժերի հետ վճռական ճակատամարտը և զդիմեց հակառակորդին հյուծելու, ժամանակ շահելու, նահանջի կամ խոսանավոր այլ քայլի:

Այսպիսով կարող ենք արձանագրել, որ առնվազն մինչև 480-ական թվականների սկիզբը հայոց ռազմարվեստին բնորոշ չեր ապստամբական մարտավարությունը ոչ միայն մեծ պատերազմների վարման, այլ նույնիսկ՝ ապստամբությունների ժամանակ:

Վահան Մամիկոնյանը գիտակցաբար իրաժարվեց հակառակորդի հետ ճակատային բախումներից ու ընտրեց մարտավարության ապստամբական ծերը: Կարևոր տեղ էր տրվում պայքարի ընթացքի նախապատրաստման ու հետևանքների վերլուծության հարցերի

⁵ Ս.Վ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 36-47:

⁶ Ս. Մարտիկյան, Խաղխաղի ճակատամարտի նշանակությունը ռազմարվեստի պատմության մեջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XIX, է., 2000, էջ 184:

վերանայմանը: Դրա պատճառն այն էր, որ, ինչպես և պետք էր սպասել, ապստամբների շարքերում կային զենքին վատ տիրապետող և բողոքի ալիքի վրա պայքարի մեջ մտած մարդիկ, որոնց գործողությունները տարբերվում էին ռազմարվեստի ավանդական կանոններով մարտնչող բանակի մարտավարությունից: Դետևաբար պետք էր հրաժարվել ժամանակի պահանջներին արդեն չհամապատասխանող մի շարք մարտավարական հնարքներից, ի դեպք նաև նրանցից, որոնք նախկինում հաջողությամբ էին կիրառվել:

Դետության կողմից դեկավարվող և նրա շահերը պաշտպանող կանոնավոր բանակի բացակայությունը ստիպում էր մշակել սպառագինման ու հանդերձավորման նոր կարգ: Այս պայմաններում պատահական չէր, որ, հրաժարվելով ռազմական հիմնական բազան երկրի կենտրոնական շրջաններում ստեղծելու սկզբունքից, ռազմավարական բազայի է վերածվել աննատչելի Տայքը:

Առաջին իսկ Ակորդի ճակատամարտը վկայեց, որ որակական զարգացում էին ապրել արագ փոփոխվող մարտավարական իրավիճակի գնահատման ու մարտակարգերի կառուցման սկզբունքները: Ապստամբները հակառակորդին ընդառաջ էին գնացել Երասխն անցնելիս նրա վրա հարձակվելու մտադրությամբ և, քանի որ չհասցրեցին գետանցմանը խոչընդոտել, նահանջեցին այնքան, մինչև որ հետապնդող պարսիկները հայտնվեցին Սասիսի փեշերին, և նրանց վրա գորհեցին վերևից:

Կարևորագույն նշանակություն ստացավ տեղանքը՝ որպես մարտական իրավիճակի տարր: Բաց ճակատային բախումներից խուսափելով՝ մարտը սկսվում էր մեծաթիվ ուժերին բացազատման հնարավորություն չուվող նեղ կամ կտրտված տեղանքում հակառակորդից բարձր դիրք զբաղեցնելուց ու նահանջի համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելուց հետո: Օրինակ՝ Ակորդում նպաստավոր էին ոչ միայն տեղանքի թերությունը, այլև շրջակա ծորակները: Պատահական չէ, որ պարսիկների կողմն անցած ու կատշաց զորանասով շրջանցում իրականացնող Գարջոյլ մաղխազը չհասցրեց ժամանակին ավարտել գորաշարժը: Շրջանցող ուժերը մարտադաշտ հասան պարսիկների գլխավոր ուժերի պարտությունից հետո: Նույն ձգտումն ենք տեսնում նաև Ներսեհապատի ճակատամարտում, երբ մարտի մտահղացումը հանգում էր պարսիկներին դեպի փոքր լանջակողմը տանելուն ու այնտեղ նրանց ջախջախում:

Ապստամբության ընթացքում այս սկզբունքից նահանջի միայն մեկ օրինակ ենք տեսնում ճարմանայի ճակատամարտը, այն էլ ավարտվեց հայ-վրացական ուժերի պարտությամբ: Ի դեպք, շեշտենք, որ հիմքեր կան կարծելու, թե ճարմանայում ևս Վահան Մամիկոնյանը փորձել է օգտագործել տեղանքը: Մասնավորապես Փարպեցին նշում է, որ եթե ոչ ամբողջ բանակը, ապա առնվազն սպարապետի անմիջական

ենթակայության տակ գործող կենտրոնի գորաքեզ նպատակ է ունեցել մարտն աստիճանաբար տեղափոխել դեպի Կուրի քարքարոտ գետափը և այնտեղ հակառակորդին ջախջախել:

Մեծացվեց հակառակորդի համար անսպասելի վայրերում հանկարծակի հարձակումների նշանակությունը: Օրինակ, Փարպեցին վկայում է, որ Վահան Մամիկոնյանը զորքը Դիմինց միջն Ներսեհապատ տարել է միայն գիշերային ռազմներով ու առավոտյան հարձակվել պարսկական բանակի վրա⁷: Կամ՝ Դիմինց պատերի տակ մարտակարգով շարված պարսկական բանակի պաշարման օդակն անսպասելի գորիով ճեղքելով՝ ապստամբները կարողացել են դուրս գալ քաղաքից ու հեռանալ դեպի Խաղոտիք¹⁰:

Վահան Մամիկոնյանը մեծ ուշադրություն դարձրեց նահանջի, հակառակորդի հետ առնակատումից խուսափելու և մի շարք այլ հարցերի նոր մեկնաբանմանը: Դրա դասական օրինակ դարձավ նրա գործունեությունը Տայքի անտառապատ դժվարամատչելի լեռներում:

Կարող ենք արձանագրել, որ մարտին հաջորդող նահանջն ինքնուրույն մարտական գործողության էր վերածվում, որը ևս նորություն էր հայոց ռազմարվեստում: Օրինակ՝ Երիզայի մոտ պարսկական բանակի ճամբարի վրա գիշերային հարձակումից հետո նահանջող ապստամբներին հետապնդելու ուղարկված զորամասերի հետ տեղի ունեցած մարտն ու հետապնդումից ազատվելու դժվարին մարտական գործությունը շարունակվում էր երկու օր և երեք գիշեր:

Լայն տարածում ստացան հատկապես գիշերային մարտերը, որոնց օրինակներ ենք տեսնում Տայքում ծավալված ճարտերի նկարագրության ժամանակ: Փարպեցին ներկայացնում է գիշերային մարտավարության բավականին հետաքրքրական մի տարբերակ: Ըստ նրա, ապստամբները պարսիկների հետ մերձամարտի չին բռնվում և, նրանց նետահարելով, նահանջում էին¹¹: Յիմնականում գիշերային մարտերի լայնորեն կիրառումով է բացատրվում այն փաստը, որ Վահան Մամիկոնյանին ժողովուրդը հիշում է որպես «Գայլ Վահան»:

Քանի որ այս կարգի գործողություններն անընդհատ լարվածության մեջ էին պահում հակառակորդին, պետք է կարծել, որ դրանք ունեին նաև բարոյահոգեբանական նշանակություն: Այդ մասին Փարպեցին ակնարկում է Երիզայի մոտ տեղի ունեցած գիշերային մարտի նկարագրության ժամանակ, երբ նշում է, թե մարտից հետո իրականացված վերոհիշյալ հետապնդման ընթացքում տեղի ունեցած

⁷ Ղազար Փարպեցի, Պատմության հայոց, Ե., 1982, Գ., ՀՂ, էջ 326:

⁸ Նույն տեղում, Գ., ՀԱ, էջ 312:

⁹ Նույն տեղում, Գ., ՀԸ, էջ 350:

¹⁰ Նույն տեղում, Գ., ՀԹ, էջ 352:

¹¹ Նույն տեղում, Գ., ԶԲ, էջ 364-366:

բախման ժամանակ զոհված Գոհիոն Սյունու գորամասը «քայլայվեց» ու, լրելով մարզպան Շապուհին, վերադարձավ Սյունիք¹²:

Նիշտ էր օգտագործվում ծմբանը մարտական գործողություններ վարելուց խուսափելու պարսիկների ծգտումը: Մասնավորապես, եթև հերթական պարտությունից հետո կամ ծմբուելու նպատակով պարսիկները հեռանում էին Հայստանից, ապստանքներն արագորեն վերահաստատվում էին Դիմում:

Սակայն պետք է հատուկ շեշտել, որ ապստանարական մարտավարության յուրացումը չէր նշանակում մերժել անցյալի ամբողջ ժառանգությունը: Մասնավորապես բնութագրական է, որ պահպանվել է ճակատամարտից առաջ բանակի հրամանատարի կողմից գորաքերի հրամկագմ նշանակելու նախկինում տարածում ստացած կարգը: Ճակատամարտերի նկարագրություններում տեսնում ենք մարտից առաջ գորաքերի հրամանատարների տեղակալի տեղակալ (կամ տեղակալի տեղակալներ) նշանակելու սովորության ապացույցներ:

Առաջին հայացքից պարզ տրամաբանական քայլի ետևում թաքնված է ոչ միայն այս ապսամբության, այլև հայոց բանակի վարած այլ պատերազմների նկարագրություններում պատմիչների կողմից վեր հանվող և բանակաշինության պատմության համար մեծ նշանակություն ունեցող մարտի ընթացքում զոհված հրամանատարին փոխարիններու կարգը, որը, ցավոք, նույնպես առայժմ ուսումնասիրված չէ: Խոսքն այն մասին է, որ գորաքարը նախքան մարտը սկսելը ինչպես իրեն, այնպես էլ գորաքերի հրամանատարներին փոխարիններու համար նշանակում էր ոչ թե մեկ, այլ միանգամից մի քանի տեղակալ: Ընդ որում այս համակարգը հայոց մարտավարության մեջ այն աստիճան էր հիմնավորված և այնքան խորը պատմական արմատներ ուներ, որ պատմիչները հնագույն ժամանակների ճակատամարտերը նկարագրելիս էլ խոսել են դրա մասին¹³:

Այս կապակցությամբ դիմենք համաշխարհային ռազմարվեստում եղակի՝ Ակորի ճակատամարտի Դագար Փարպեցու նկարագրությանը: Կրկին ստիպված ենք նշել, որ հայոց ռազմատեսական մտքի զարգացման բարձր մակարդակի վկայություն հանդիսացող ճակատամարտն առայժմ պատճարանների ուշադրությանն ավելի շատ արժանացել է մարտից առաջ Կռվակը գյուղում Վասակ Մամիկոնյանի հրականացրած հետախուզության ու նրա ռազմական խորամանկության, քան բուն մարտի մտահացման ու մարտակարգի պատճառով:

Խոսքն այն մասին է, որ պատմիչն ընդամենը 400 հոգանոց հայոց գորամասի մարտակարգը նկարագրելիս ևս հետևում է ընդունված

կարգին ու գորաքերի հրամանատարների կողքին չի գլանում նշել նրանց տեղակալներին: Դատկանշական է, որ ոչ միայն բանակ, այլ գորամաս կոչվելու համար փոքրաթիվ այս ուժերի մարտակարգը նկարագրելիս նշվում է ռեգերվ առանձնացնելու մասին: Ի դեպ, կարևոր է, որ հավանաբար ընդամենը մի քանի տասնյակ մարդուց բաղկացած ռեզերվի հրամկագրում ևս հիշվում է ոչ թե մեկ, այլ՝ երկու անուն¹⁴:

Այսպիսով, անկախ ճակատամարտի մեծությունից և ռազմավարական առումով կարևորությունից, հայոց ռազմարվեստում ընդունված սկզբունքը էր նախքան մարտը սկսելը հրամանատարների երկու կամ ավելի տեղակալներ նշանակելու կարգը:

Դարցն այնքան առանցքային նշանակություն չէր ունենա, եթե չիներ մարտավարության՝ համաշխարհային փոծի վերլուծության համար կարևոր հետևյալ ուշագրավ փաստը: Մինչև V դարը ոչ մի երկրում, երբեք նախքան մարտի սկսվելը ենթակայի երկու տեղակալներ նշանակելու կարգ չի եղել: Դամոգիչ լինելու համար հիշենք թեկուզ հույն պատմիչ Արիանոս Փլարիոսի կողմից Ալեքսանդր Սակերյոնացու Արևելյան կամ Պարսկական արշավանքի նկարագրությունը¹⁵: Պատմիչն ամենայն մանրամասնություններով ներկայացնում է Գավգամելայի ճակատամարտին (մ.թ.ա. 331թ.) մակեդոնական բանակի նախապատրաստվելու ու նրա ընթացքը: Մասնավորապես թվարկվում են ճակատամարտին մասնակցած մակեդոնական և նրանց դաշնակից գործերի գորամասերի ընդհանուր առնամբ մոտ երեք տասնյակ հրամանատարներ¹⁶: Դա եղակի դեպք է ոչ միայն հունա-հռոմեական, այլև համաշխարհային պատմագրության մեջ, սակայն, այդուհանդերձ, նույնիսկ ակնարկ չկա գորաքերի հրամանատարների նշանակման վերը նշված համակարգը հիշեցնող կարգի գոյության մասին: Մեկ այլ ճակատամարտ նկարագրելիս Արիանոսը թվարկում է գորամասերի տասնչորս հրամանատարների, և կրկին պատկերը նույնն է¹⁷:

Այսօր գրեթե բոլոր պետությունների բանակներում կանոնադրական պարտադիր պահանջ դարձած այս մարտավարական սկզբունքը¹⁸ Եվրոպայում սկսեց կիրառվել միայն XVIII դ., այն էլ հիմնականում պայմանավորված էր հրետանու արագածգության ու կրակային հղորության աճով:

¹⁴ Դագար Փարպեցի, նշվ. աշխ., գ., ԿԹ, էջ 300:

¹⁵ Է.Ա. Բազին, տառ չե, սով. 223.

¹⁶ Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, Ե., 1987, III, 11-12, էջ 101-103:

¹⁷ Նույն տեղում, I, 14, էջ 30-31:

¹⁸ ՀՀ ԶՈՒ Մարտական կանոնադրություն, մաս II, Գումարտակ, վաշտ, Ե., 1999, էջ, 24-25: Բոևու ստավ սուխոպահների առաջնային պահանջ պատմագրավորված էր 1940 թվականին, մաս II, Գումարտակ, վաշտ, Ե., 1990, սով. 45.

¹² Նույն տեղում, Գ., ԶԴ, էջ 372:

¹³ Սովոր Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1940, ԺԱ, էջ 23-24:

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԾԱՐՔ ՓԱՍՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ՝
ԸՆՏԱԿԱՆ «NARRATIO DE REBUS ARMENIAE»-Ի

Յովհան Մայրագոմեցին նշանավոր դեմք էր 7-րդ դարի հայ հոգևորականության մեջ: Նա աչքի էր ընկնում աստվածաբանական խորը գիտելիքներով, դավանաբանական նրբությունների հմտությամբ, լայն մտահորիզոնով և ուժեղ ոգով: Միջնադարյան հայ աստվածաբանական մտքի մեջ նրա ունեցած մեծ ներդրումի մասին են վկայում Մայրագոմեցու գրական ժառանգությունից մնացած 9 պատառիկները՝ պահպանված «Կնիք հաւատոյ» դավանաբանական ժողովածուի մեջ¹:

Առանձնապես չանդրադառնալով Յովհան Մայրագոմեցու թե կյանքին, թե հոգևոր գործունեությանը և թե հատկապես նրա դավանաբանությանը, հարցեր, որոնք արդեն իսկ բավական ուսումնասիրվել են պատմագիտական մտքի կողմից², անմիջապես անցնենք մի շարք փաստերի լուսաբանմանը, որոնք մեզ տրամադրում են «Narratio de rebus Armeniae» քաղկեդոնական սկզբնադրյութը: Նախապես նշենք, որ շարադրվելիք այս փաստերից և ոչ մեկը միջնադարյան մեր պատմիչները չեն վկայում:

1/ Այսպես, համաձայն աղյուրի, Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսը /613-628/ ցանկանում էր, որ իր մահից հետո հայոց հայրապետական արողությունը ժառանգի Յովհան Մայրագոմեցին: 628 թ. կաթողիկոսը վախճանվում է, սակայն նրա ցանկությունը չի իրագործվում, արողությունը ժառանգում է, ինչպես հայտնի է Քրիստոնակության պահումին /628-630/ և կարծ ժամանակ անց կարգալույթ է արվում ըստ Սեբեոսի՝ իր գոռոզ և մեծամիտ բնավորության³, իսկ ըստ Յովհանմես Դրասխանակերտու,

1 «Կնիք Հաւատոյ Ընդհանուր սուրբ Եկեղեցւոյ» հրատարակություն Կարապետ Եպիկոպոսի, Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 52-55, 142, 146, 253-256, 281, 288, 327-330, 363-364:

2 Նրա մասին տես արդեն նշված «Կնիք Հաւատոյ» առաջարան, էջ XXVI-XXXII, LXXXIX-CVII: Կ. Տեր-Մկրտչյան, «Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրագոմեցի», Շողակար, Վաղարշապատ, 1913, էջ 84-113: Գարեգին Եպիսկոպոս «Պատմութիւն Յոհաննու Մայրագոմեցւոյ», Արարատ, 1917, էջ 735-749: Կ. Քիպարյան, Յոհան Մայրավանեցի /կոչված նաև Մայրագոմեցի/, «Բագմավեց» Վենետիկ, 1963, էջ 234-235: Յ. Քենդերյան, Յովհան Մայրագոմեցի, Երևան, 1973 և այլն:

3 Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն, առաջարանը և ծանոթագրությունները Ստ. Սալիսասյանցի, Երևան, 1939, գյուլս ԼԸ, էջ 98:

ընդհակառակը, իակառակորդների հորինած կեղծ բամբասանքների պատճառով⁴:

Յամաձայն *Narratio*-ի, Մայրագոմեցին ուրախանում է, կարծելով, թե ինքը կնստի հայոց հայրապետական գահին, սակայն կարողիկոս է ընտրվում Եզր Փառաժնակերտոցին /630-640/: Անգամ Վերջինիս մահից հետո, Մայրագոմեցին Վերստին հույսեր էր փայփայում, թե «իշխանների օգնությամբ կստանա գահը» /*Narratio*/: Բայց հերթական անգամ ձախողվում են նրա ակնկալիքները, քանի որ կարողիկոսական արոռն անցնում է Ներսես 3-րդ իշխանուն /642-662/:

Զարմանալիորեն, միջնադարյան մեր պատմիչները չեն պատմում կարողիկոս դառնալու Մայրագոմեցու շարունակական ձգումների և հիմարափությունների մասին. փաստ, որ քանիցս շեշտվում է *Narratio*-ում:

Մի կողմից պատմականորեն վավերական ենթադրելով այս փաստը, նյուս կողմից չենք բացառում, որ քաղկեդոնիկ մեր հեղինակը, իիմնվելով Եզր Փառաժնակերտոցու և Ներսես 3-րդ իշխանուն հետ վարդապետի ունեցած դավանաբանական հակասությունների բավական հայտնի փաստի վրա, միգուցե Հովհան Մայրագոմեցուն բյուրիմացարար վերագրել է կարողիկոսական նկրտումներ՝ իշխալ հակասությունները փորձելով բացատրել հատկապես այս տեսակետից:

2/ 633թ. Կարինի ժողովում հայոց Եկեղեցին Եզր կարողիկոսի գլխավորությամբ ընդունում է բյուզանդական Եկեղեցու դավանությունը: Դաստատվում է Երկու Եկեղեցիների միաբանությունը: Ակսած Հովհաննես Դրասխանակերտոցուց, հետագա պատմիչները ևս Ստեփանոս Տարոնեցի, Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Ստեփանոս Օրբելյան, խստագույնս դատապարտում են Եզր Փառաժնակերտոցու հարումը դավանաբանական այս միաբանությանը: Նրան, ինչպես նաև պատվիրակության մնացած անդամներին համարում են տգետներ, ս. Գրքին անիրազեկ անձնավորություններ, Հերակլիոս կայսրից խարված դավանաներ. «... Իսկ Եզրի և իլրացոց տգիտարար իր անձանօթ գրոց Աստուածայնոց ... դաւաճանեալ խաբեցան ընդ նոսա...»⁵:

Իշխալ պատմիչները մեղադրում են կարողիկոսին, որ նա ժողովին մասնակցելու համար իր հետ չեր տարել ժամանակի ամենագիտուն վարդապետներից մեկին Հովհան Մայրագոմեցուն, որը

«Յայնմ ժամանակի կատարեալ էր աստուածային գրոց գիտութեամբ»⁶, այլ «զո՞ն կիսակատար գիտութեամբ ընդ իւր առնոյր»⁷:

«*Narratio de rebus Armeniæ*»-ի վկայություններն այս հարցում միանգամայն տարբերվում են հայ ազգային պատմագրության տրամադրած փաստերից, նշելով, որ 633թ. Կարինի ժողովում Հովհան Մայրագոմեցու, ինչպես նաև Երկու այլ Եափսկոպոսների՝ Սյունյաց Մաքուսաղայի և Գարդմանի՝ Եափսկոպոս Ստեփանոսի բացակայությունը ոչ թե կարողիկոսի նախածեռնությամբ էր, այլ Վերջիններիս: Աղբյուրի շարադրանքում Եզր Փառաժնակերտոցին հիշեցնում է, որ իր կողմից Երիցս արված հրավերին նրանք հրաժարվել են արձագանքել: Ի դեպ, միայն Ստեփանոս Օրբելյանն է իր Պատմության մեջ նշում, որ Մաքուսաղան կարողիկոսի կողմից մի քանի անգամ հրավիրվել էր ժողովին մասնակցելու:

Մաքուսաղան մերժել էր մի շարք պատրվակներով. միաժամանակ, մասնակցության համար ուղարկել իր աշակերտ Թեոդորոսին⁸:

3/ Դավանաբանական այն ծեռնարկը, որը նախքան Կարինի ժողովի գումարումը բյուզանդական Հերակլիոս կայսեր կողմից տրամադրվեց հայոց կարողիկոս Եզր Փառաժնակերտոցուն, համաձայն Սեբեոսի, գրված էր անձանք կայսրի ծեռքով և նրա մեջ «... նզովեալ զնեստոր և զամենայն հերծուածողս, բայց ոչ էր նզովեալ զժողովն Քաղկեդոնի»⁹: Հիշյալ ծեռնարկում Քաղկեդոնի ժողովի հիշատակության բացակայությունը փաստում են նաև Ստեփանոս Տարոնեցին¹⁰ և Հովհաննես Դրասխանակերտոցին¹¹:

Այն հանգանանքը, որ կայսրի կողմից ուղարկված հավաստ ծեռնարկի մեջ խոսք չկար Քաղկեդոնի մասին, ենթադրել է տալիս, թե հայոց կարողիկոսին տրամադրված դավանաբանական ֆորմուլան իրենից ներկայացնում էր ոչ այլ ինչ. Եթե ոչ միակամության դավանությունը, որում Քաղկեդոնը լուսաբար էր անցնում, կամ էլ իմիջայլոց էր իշշվում: Այն բովանդակում էր «մեկ կամք, մեկ ներգործություն» նոր բանաձեռ, որի ներքո դյուրին էր «մեկ բնության» դավանությունը հասկանալ: Վ. Գրյումելի կարծիքով Կարինի ժողովում հայոց Եզր կարողիկոսին առաջարկված հավատո խոստովանությունը

⁶ Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասորկան Պատմութիւն Տիեզերական, Պետերուրա, 1885, Բ հանդես, էջ 87:

⁷ Նույն տեղում, հմտ. «այլ զայլ ոմն գիւր քեռորդի՝ կիսակատար ուսմամբ», Հովհաննես Դրասխանակերտոցի, էջ 77:

⁸ Պատմութիւն նահանգին Ախսական Ստեփանոսի Օրբելեան արքափակոպոսի, Ռուկասեան մատենադարան, Թիֆլիս, 1910, գլուխ Ի.Ը, էջ 112-119:

⁹ Սեբեոս, գլուխ Լ.Ը, էջ 102:

¹⁰ Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 87:

¹¹ Հովհաննես Դրասխանակերտոցի, էջ 77:

⁴ Հովհաննու կարողիկոսի Դրասխանակերտոցուցության Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 75-76:

⁵ Նույն տեղում, էջ 77-78:

Հերակլիոս կայսեր «Եկեղեցին»¹² էր: Գիտնականը նկատի ունի «Եկեղեցին» նախնական ծրագիրը, որը հրապարակվում է միայն 638թ.:

Narratio-ի հեղինակը փաստում է, թե Կարինի ժողովը գումարվեց հատկապես Քրիստոսի երկու բնությունների և Քաղկեդոնի ժողովի հարցի շուրջ: Ուղղվածությանք քաղկեդոնիկ Narratio-ի համար այս պնդումը, մեր կարծիքով, ավելի քան բնական է: Սակայն Narratio-ն կարևորագույն և չափազանց հետաքրքիր լուսաբանում ունի այս խնդրի շուրջ: Դուքին Մայրագոմեցու հետ մի հանդիպման ընթացքում կարողիկոսը, որպես հիմնավորում բյուզանդական եկեղեցու հետ դավանաբանական միաբանության իր վճռին, փաստում է Կարինի ժողովում իր և նյոււների կողմից քննության ենթարկված ս. հայրերի գործածների համաձայնությունը հայոց վարդապետների և ս. Գրքի վկայությունների հետ:

Narratio-ում առկա կարևորագույն այս հատվածը ցույց է տալիս, որ Կարինի ժողովի խորհրդակցություններում, որն ըստ Narratio-ի տևել է 30 օր, այսպես կոչված «հայրաբանական» փաստարկն ազդեցիկ գործոն էր: Ի դեպ, պատահական չէ, որ հենց այս ժամանակաշրջանում էր կազմվել «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուն, որը գերազանցապես եկեղեցու հայրերի, ինչպես և հայ աստվածաբանների երկերից քաղված հատվածների եզակի մի հավաքածու է:

«Հայրաբանական» փաստարկի, որպես կարևոր գործոնի վավերականությունն այսպիսով ապացուցվում է նաև Narratio-ի տեսքով:

4/ Միջնադարյան մեր պատմիչները շարադրում են Դովիհան Մայրագոմեցու և Եզր Փառաժնակերտոցու հանդիպումը Կարինի ժողովից հետո, բանակրիվը նրանց միջև, Եզրի անվան շուրջ Մայրագոմեցու արտասանած դիպուկ խոսքերը, և ապա կարողիկոսի կողմից հալածված վարդապետի առանձնությունը Նիգ գավառում, Բջնիի մոտ գտնվող Մայրոց վանքում, որը նրա ծննդավայրն էր: Դամաձայն մեր պատմիչների, այս տեղանունը կարողիկոսի կողմից վիրավորական ծևով փոխակերպվում է Մայրոց Գոմի, իսկ Մայրավանեցին՝ Մայրագոմեցու¹³: Նրանք ապա փաստում են վարդապետի մահը Գարդման գավառում¹⁴: Մինչեւ քաղկեդոնիկ մեր աղբյուրը տրամադրում է հարուստ փաստեր Դովիհան Մայրագոմեցու հետագա գործունեության մասին: Ըստ աղբյուրի,

¹² V. Grumel. Recherches sur l'histoire du monothélisme. "Echos d'Orient." t. 27/1928/, pp. 15-16.

¹³ Դ. Քենդերյանն իր մենագրության մեջ հետաքրքիր մի լուսաբանում է տալիս այս տեղանվան շուրջ, ընդգծելով, որ լուսաբաննան իրական հեղինակը բյուզանդագետ Դ. Բարբիկյանն է: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ Մայրագոմը շատ է նաև հունական «մետրոպոլե»-ին, որը թարգմանաբար նշանակում է «Մայրավան». «այն կարող էր թարգմանվել ինչպես Մայրավան, այնպես էլ Մայրագոմ, դույզն իսկ չափով չիհեցնելով գոմի այսօրվա ինաստը», տես Դ. Քենդերյան, ճշվ. աշխ., էջ 30:

¹⁴ Դովիհաննես Դրասխանակերտոցի, էջ 79: Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 88:

Ներսե Յայեցու /642-662/ աքոռակալության շրջանում ևս Մայրագոմեցին շարունակում է իր հակառակությունը կաթողիկոսի հանդեպ, տեսնելով, որ նա համահղորդակից է բյուզանդական եկեղեցու դավանությանը: Կարողիկոսը, չհանդուրժելով Մայրագոմեցու հակառակությունը, եկեղեցական մի ժողով է գումարում, ուր մանրամասն քննության են ենթարկվում Մայրագոմեցու հակածառության դրդապատճառները: Արդյունքում, նրան դատապարտում են աքսորի: Մայրագոմեցու, ինչպես նաև նրա կողմնակիցների ծակատին շիկացած երկարով «աղվեսադրոշ» են խարանում և աքսորում Կովկաս լեռը:

Անպատվարեր այս պատիքը՝ «աղվեսադրոշ»ը, ի դեպ վկայված է արդեն Շահապիվանի ժողովի 19-րդ կանոնում¹⁵, պատիք, որ սահմանված էր հերետիկոսության համար:

Կ. Տեր-Սկրտյանն այս աղիքով կարծիք է հայտնել, թե անհնարին էր, որ Մայրագոմեցու պես վարկ ունեցող մի վարդապետի աղվեսադրոշով պատժեին և «իբրև մի ամենագեղ աղանդավորի դուրս քշեին երկրից»¹⁶:

Դամաձայն Narratio-ի, Կովկասում, չընդունվելով տեղի կրապաշտների կողմից, Անաստաս Ակոռեցու /662-667/ մահից հետո Մայրագոմեցին վերադառնում է Դայաստան և վախճանվելում խոր ծերության մեջ: Այս տեսակետից շատ պատիք մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում վրաց կարողիկոս Արտեն Սափարացին իր «Վրաց և հայոց բաժանման մասին» երկու¹⁷ պատմելով վարդապետի երկար տարիների դեգերումները Դայաստանի մի շարք նահանգներում և նրա քարոզչությանը:

Ինչպես տեսնում ենք, միջնադարյան մեր աղբյուրները անիրազեկ են Մայրագոմեցու կյանքի այս վերջին շրջանին: Մեր պատմիչները նշում են, որ նա վախճանվել է Գարդմանում: Վարդան Արեւելցին անգամ վկայում է, որ դեռևս 13-14-րդ դդ. Գարդմանում տակավին ցույց էին տալիս նրա գերեզմանը:

Մինչեւ Narratio-ն վկայում է, թե նա վախճանվում է խոր ծերության մեջ, իր ծննդավայրում, Մայրոց վանքում: Արտեն Սափարացին անգամ նշում է նրա մահվան թվականը. դա հայոց նԼԳ /133/ թվականն է, որը համապատասխանում է 684թ.¹⁸:

Եթե Կոմիտաս Աղցեցու մահից հետո՝ 628թ. Դովիհան Մայրագոմեցին հույս ուներ կարողիկոս դառնալ, բնականաբար

¹⁵ Ն. Ակինյան, Շահապիվանի ժողովի կանոնները, Վիեննա, 1950, էջ 167:

¹⁶ «Կնիք Հաւատոյ», Անդրածություն, էջ XCVI:

¹⁷ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Դայաստանի և հայերի մասին, հ.1, Երևան, 1934: Արտեն Սափարացի, Վրաց և Հայոց բաժանման մասին, էջ 34-47:

¹⁸ Արտեն Սափարացի, էջ 47:

գտնվելով հասուն տարիքում, ապա 684թ. նա պետք է, որ բավական զառանյալ լիներ¹⁹:

Մեր կարծիքով Յովհան Մայրագոմեցու կյանքի և գործունեության զանազան խնդիրների շուրջ շատ ավելի վստահելի են Narratio-ի տրամադրած փաստերը, քանի որ նրանք իրենց մանրամասնություններում ավելի հարուստ են տեղեկացված:

Այս փաստերից մի քանիսն այս կամ այն չափով առկա են նաև Արսեն Սափարացու երկում և «Փոտ առ Զաքարիա» թղթում²⁰:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ «ՍԸՐ ԶՈՆ ՄԱՆԳԻԿԻԼԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ԵՐԿՈՒՄ (XIV դ.) (Համառոր ակնարկի)

Եվրոպայի միջնադարյան ուղեգրությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Չոն Մանդկիլի «ճանապարհորդություններ»-ի գիրքը, որը ուշագրավ է իր բազում առասպելախառն տեղեկություններով:

14 դ. անգլիացի ճանապարհորդ և ուղեգիր Չոն Մանդկիլ¹ մասին մեզ առայժմ հայտնի է միայն այն, ինչ նա պատմում է իր «Սըր Չոն Մանդկիլի ճանապարհորդությունները» երկում:

Ըստ իր ուղեգրության մեջ առկա վկայության, Զ. Մանդկիլ² անգլիացի ասպետ էր: Նա ծնվել է Սուրբ Ալբանս քաղաքում՝ Ուղեգրության հրատարակիչ Ս. Մոսլիի կարծիքով, նա հավանաբար էսսերս կոմսության Բլեք Նորլի քաղաքի Մանդկիլների տոհմից էր:³ Չնայած այն փաստին, որ Զ. Մանդկիլի կողմից իր մասին տված տեղեկություններն այլ աղբյուրներով չեն հաստատվել, սակայն դրանք կասկածի տակ դնելու պատճառ ևս չի հայտնաբերվել: Զ. Մանդկիլի լեզուն (գիրքը սկզբից գրվել է հին ֆրանսերենով՝ Անգլիայի միջին դարերի գրական լեզվով) և գաղափարները լրիվ համապատասխանում են այդ ժամանակաշրջանին:⁴ Վավերական է նաև այն, որ իր նշած ծննդավայրը՝ Անգլիայի Սուրբ Ալբանս քաղաքը նաև «ճանապարհորդությունների» սկզբնավորման վայրն է:

Զ. Մանդկիլը ճանապարհորդել է 1322-1356 թթ. (ըստ որոշ ծեռագրերի՝ 1332-1366) և երեսունչորս տարի անց է կացրել օտար երկրներում: Նա ճանապարհորդությունը սկսել է Անգլիայից և հասել մինչև Չինաստան ու Կորեա: Այդ ճանապարհին նա անցել է նաև Հայաստանով, հայերի հանդիպել Սուրբ Երկրում⁵ և այլուր. «Ճատ ժամանակ անց եմ կացրել օտար երկրներում և տեսել ու անցել եմ շատ արքայությունների, երկրների, գավառների և կղզիների միջով և անցել եմ Թուրքիայով, Փոքր և Մեծ Հայաստանով, Թաթարիայով, Պարսկաստանով, Սիրիայով, Արաբիայով, Վերին և Ներքին Եգիպտոսով, Լիբիայով, Քաղեայով, Եթովպիայի մի մեծ մասով,

¹ Նրա «անգլիացի» կամ նաև «ճանապարհորդ» լինելու փաստը նշելով մենք նույնպես հիմնվում ենք իր իսկ վերոհիշյալ աշխատության վրա:

² The Travels of Sir John Mandeville. Translated with an introduction by C.W.R.D. Moseley. Penguin Books, England, 1988, p. 44.

³ The Travels of Sir John Mandeville, p. 10.

⁴ Նույն տեղում, էջ 10-11:

⁵ Նույն տեղում, էջ 44:

¹⁹ Յ. Քենդերյանն իր աշխատության մեջ, մանրամասն քննության ենթարկելով Սափարացու երկի վերոհիշյալ տվյալը, անհնարին է համարում, որ 684թ. Մայրագոմեցին կենդանի լիներ, այս մասին տես հեղինակի նշվ. աշխ., էջ 30-35: Նրա կարծիքով Մայրագոմեցին վախճանվել է 647-652թթ., նույն տեղում, էջ 19:

²⁰ Թուղթ Փատայ պատրիարքի առ Զաքարիայ կաթողիկոս Հայոց Մեծաց: Պրավոլավոնի պատմություններ, Տ. XI, СПБ., 1892, с. 179-210.

Ամազոնիայով, Մեծ և Փոքր Հնդկաստանի մի մեծ մասով և Հնդկաստանի կողքին գտնվող և շատ կղզիներով, որտեղ ապրում են շատ տարբեր մարդկանց տեսակներ, տարբեր սովորութեներով և արտաքիններով»⁶:

Զ. Մանդելիի գիրքը գրվել է նույն տարում, երբ ավարտվել է իր ճանապարհորդությունը՝ 1356 թ.: «ճանապարհորդությունները» թարգմանվել եւ վերոպական շատ լեզուներով: 15-րդ դարի սկզբին արդեն կային անգլերեն, գերմաներեն, լատիներեն, հոլանդերեն, չեխերեն և այլ լեզուներով թարգմանություններ:

Պահպանվել են Զ. Մանդելիի շուրջ երեք հարյուր ծեռագիր տարբերակներ, մինչեն Մարկո Պոլոյի *"Milione"* գրքից՝ ընդամենը յոթանասուն:

14-17 դր. Զ. Մանդելիի «ճանապարհորդությունները», որպես Արևելի մասին տեղեկությունների վստահելի աղբյուր, ընդգրկվել է նաև բազմաթիվ ժողովածուների և քարտեզագրքերի մեջ:

Այս ուղեգրությունն արժանացել է հետազոտողների ոչ միանշանակ գնահատականին: Այսպես Դեննինգը⁷ և Բովենշենը արհանարանքով են խոսում Զ. Մանդելիի մասին՝ նրա ուղեգրությունն անվանելով «մի խղճուկ սուտ»: Մյուս կողմից, ժամանակակից ուրիշ պատմաբաններ, ինչպես՝ Զայլս Սիլտոնը և «Ճանապարհորդությունների» ժամանակակից հրատարակիչ Ս. Մոսլին, համոզված են որ Զ. Մանդելին իրոք ճանապարհորդել է, առնվազն մինչև Սուլը Երկիր և Եգիպտոս: Ուստի գիտնական Ս.Ս. Միրնին հայտնում է, որ Զ. Մանդելին անգլիացի ասպետ էր, որը ծառայել է Եգիպտոսի սուլթանի մոտ¹⁰: Տարածանություն է առկա նաև հայագիտության մեջ. գիրքը որպես սկզբնաղյուր չի ընդգրկվել Յովիաննես Շակորյանի¹¹ կազմած «Ուղեգրությունների» առաջին հատորում, Մանգել Չուլայան արդարացի վերապահությամբ է մոտեցել Զ. Մանդելիի հաղորդումներն իր աշխատության մեջ ներառելուն և օգտագործելուն¹²: Գոհար

Կարագյոյանն¹³ իր գրքում ավելի հանդուրժողաբար է մոտեցել Զ. Մանդելիի գրվածքներին:

Զ. Մանդելիի դեմ ուղղված փաստարկներից ամենատարածվածն այն է, որ նա իր «ճանապարհորդությունները» գիրքը կազմելիս օգտվել է այլ՝ Օդրիիկոս Պորդենոնցու, Վիլիելմ ֆոն Բոլդենսելի և Դեբում Պատմիչի ուղեգրություններից¹⁴: Իրենց հերթին այլ ճանապարհորդներ ևս տեղեկություններ են քաղել Զ. Մանդելից, ինչպես՝ Յոհաննես Շիլբերգերը¹⁵.

Անկախ վերոհիշյալ հանգամանքներից, Զ. Մանդելիի գիրքը եվրոպացիների համար աշխարհի մասին տեղեկություններ հաղորդող աղբյուր էր: Զ. Մանդելիի «ճանապարհորդությունները» այս կամ այն տարբերակով կարդացել և տեղեկություններ են քաղել Լեոնարդո դա Վինչին, Արագոնի արքայազն Պետրոս III-ը, Քրիստափոր Կոլումբոսը և այլոր:

Զ. Մանդելի Յայաստանի, ինչպես նաև շրջակա երկրների մասին բերում է բազմազան տեղեկություններ: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա հիշատակած տեղական առասպելները:

Նա գրում է. «Տրապիզոնից դեպի Մեծ Յայը ուղիղ ճանապարհը տանում է դեպի Արքիրոն¹⁶ անունով մի քաղաք, որը նախկինում գեղեցիկ և հարուստ քաղաք էր, բայց բուրքերն այն ավերել են: Մոտակայքում խաղող և որևէ ուրիշ միրգ լավ չի աճում, քանի որ այդ երկիրը բարձր է և ցուրտ, սակայն շատ գետեր և աղբյուրներ կան, որոնք գետնի տակով հոսում են եփրատից, որն այդ քաղաքից մի օրվա ճանապարհի տարածության վրա է: Այս եփրատ գետը գետնի տակից դուրս է գալիս Յանդկաստանի կողմից և կոկին դուրս գալիս Ալազար երկրում: Մարդիկ Մեծ Յայը անցնում են և գալիս Պարսից Ծով (Ծոց - Ա.Ա.): Երգրում քաղաքից կարող ես գնալ Սարբասեբելլա կամ Սարբսասակող անունով սարի մոտ: Դրան մոտ կա ևս մի բլուր Արարատ անունով (Յրեաները այն անվանում են Թանո), որտեղ իջավ նոյի տապանը: Այն դեռ այնտեղ է և հեռվից երևում է պարզ եղանակի ժամանակ: Այդ լեռը յոր մղոն բարձրություն ունի: Որոշ մարդիկ ասում են, որ նրանք եղել են այնտեղ և մատերով շոշափել են այն անցքը, որտեղից Սատանան դուրս եկավ այն բանից հետո, երբ նոյն ասաց *Benedicite*, բայց նրանք ճշմարիտ չեն խոսում: Ոչ մի մարդ չի կարող այս բլրի վրա բարձրանալ ձյան պատճառով, ինչը միշտ այնտեղ է ամառ և ձմեռ: Եվ ոչ մի մարդ այնտեղ չի բարձրացել Նոյի ժամանակվանից ի վեր, բայց մի վանականից, որն Աստծո շնորհբով գնաց այդ վայր և իր հետ բերեց նավից մի փայտ, որը մինչ այսօր պահպում է սարի ստորոտում գտնվող

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Խենինգ Ր., Նևեծում աշխատանքները, 1961, տ. III, стр. 194.

⁸ Նույն տեղում, էջ 199-200:

⁹ Milton G., "The Riddle and the Knight: In Search of Sir John Mandeville, the World's Greatest Traveler", Farrar, Straus and Giroux. New York, 2001.

¹⁰ C. M. Միրնի. La Flor des Estoires de Terres d'Orient Գայտոնա հայերեն համար աշխատանքները, 1956, տ. V, стр. 73.

¹¹ Յակոբյան Յ., Ուղեգրություններ, Յ. Ա. Երևան, 1932:

¹² Չուլայան Ս., Յայ ժողովոյի 13-18 դարերի պատմության հարցերը ըստ Եվրոպացի հեղինակների, Երևան, 1990, էջ 17:

¹³ Կարագյոյան Գ., Յայաստանը և հայերը ֆրանսիական գրականության մեջ 11-

¹⁴ Դարերում, Երևան, 1988, էջ 86-97:

¹⁵ The Travels of Sir John Mandeville, p. 12.

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Ըստ հրատարակչի նույնացման՝ Երգրում:

վանքում¹⁷: Այս վանականը շատ էր ցանկանում բարձրանալ թլի վրա, և մի օր նա այդ ծերնարկեց: ճանապարհի երրորդ մասն անցնելուց հետո նա քուն մտավ և երբ արթնացավ, նա կրկին թլի ստորոտի մոտ էր: Այդ ժամանակ նա աղաչեց Աստծուն, որ իրեն թույլ տա բարձրանալ, և մի հրեշտակ եկավ իր մոտ և ասաց, որ նա բարձրանա: Նա այդպես արեց, և տախտակը իր հետ ներք բերեց: Սրանից հետո այլևս ոչ մի մարդ չի եղել այնտեղ, և նրանք, ովքեր ասում են, թե եղել են՝ սուտ են ասում»¹⁸:

Դարձ է նշել, որ Նոյի տապանի վրա ապաստան գտած սատանայի մասին լեգենդի աղբյուրը մինչ օրս մնում է անհայտ¹⁹:

Ապա Զ. Մանդելը շարունակում է: «Այնտեղից քիչ հեռու Դայն²⁰ քաղաքն է, որը հիմնել է Նոյը, և նաև Անյե (Անի - Ա.Ա.) քաղաքը, որտեղ ժամանակին կար հազար եկեղեցի»²¹:

Զ. Մանդելը մեջբերում է մի լեզենդ դրախտից հոսող չորս գետերի մասին, որոնցից երկուսը՝ Տիգրիսն ու Եփրատը, հոսում են Հայաստանի տարածքով²²:

Հափազանց հետաքրքիր է Բազեի Ամրոցի մասին առասպելը: Զ. Մանդելը գրում է: «Տրապիզոն քաղաքից մարդ գնում է դեպի Փոքր Հայք: Այդ երկրում ժայռի վրա կա մի հին ամրոց, որը ֆրանսերեն կոչվում է 'le Chastel Despuere' այսինքն, անգլերեն, *The Castle of the Sparrowhawk*²³: Այն գտնվում է Լարրայս²⁴ և Պերսեփրե քաղաքների միջև և պատկանում է Կոռիկոսի իշխանին: Նա հարուստ մարդ է և լավ քրիստոնյա: Այս ամրոցում դուք կգտնեք մի բազե՝ բառած իր նիստի վրա և մի գեղեցիկ Ֆերի²⁵ կին, որը նրա կողքին է նստած և նայում է նրա հետևից: Եվ ով որ գա և բազեին նայի, նրան արթուն պահելով յոթ օր ու յոթ գիշեր (ոմանք ասում են երեք օր ու երեք գիշեր) մենակ և առանց քննելու, ապա յոթերորդ (կամ՝ երրորդ) օրվա վերջում այս գեղեցկութիւն կգա նրա մոտ և կպարգևի աշխարհում ցանկացած բան, որ նա կամենա: Դա փորձել են շատ անգամ: Մի անգամ եկավ մի Հայոց Թագավոր, հզոր և արժանավոր իշխան և բազեին արթուն պահեց մինչև հաստատված օրվա վերջը: Ապա կինը եկավ նրա մոտ և հարցրեց, թե ո՞րն է իր ցանկությունը, քանի որ նա փորձը լավ էր անցել: Թագավորը

¹⁷ Հավանաբար՝ Ս. Էջմիածնի կամ Ակորիում՝ Ս. Դակորի վանքում:

¹⁸ The Travels of Sir John Mandeville, pp. 113-114.

¹⁹ Այս առասպելը XIX դ. վերջին ուսուական աղբյուրներից գրի է առել Ունո Շոլմերգը: *The Mythology of All Races*, MacCulloch, C. J. A., ed. Uno Holmberg. Finno-Ugric, Siberian, Vol. IV, Marshall Jones Co., Boston, 1927, p. 363.

²⁰ Ս. Մոսլին թե՛ Դայն-ը, և թե՛ Անյե-ը բարգմանել է «Անի», սակայն շատ ավելի հավանական է որ առաջինը Դիմին է:

²¹ The Travels of Sir John Mandeville, p. 114.

²² Նոյն տեղում, էջ 184-185:

²³ Բազեի ամրոց:

²⁴ Ինա՞ Այսա (ըստ Մոսլինի):

²⁵ "Faerye"="fairy", այսինքն՝ «փերի»:

պատասխանեց: «Ես՝ իշխանս, բավականին հարուստ եմ, և ուրիշ բան չեմ ուզում բացի քո մարմնից, որը կուգենայի ունենալ ըստ իմ քնահաճույքի»: Եվ կինը պատասխանեց: «Դիմար և ոչ իմաստուն եր քո ցանկությունը: Զի դու չես տիրանա իմ մարմնին, քանի որ ես երկրային արարած չեմ, այլ՝ ոգեղեն»: Թագավորն ասաց. «Իրոք, ես չեմ իմնորի ուրիշ ոչ մի բան»: «Ես չեմ կարող քեզ հանել քո խելագարությունից», - ասաց կինը, - «բայց ես քեզ կտամ այն, ինչ դու չես խնդրել, սակայն ինչն արդարացի է: Դու և քո հետնորդները մինչ իմներորդ սերունդ, պատերազմ կտեսնեք և չեք ունենա կայուն խաղաղություն և միշտ ճորտ կլինեք ծեր թշնամիներին և ամեն տեսակի ապրանքի պակաս կզգաք»: Եվ այդպես էլ եղավ, քանի որ այդ ժամանակվանից Հայոց Թագավորը և երեք խաղաղություն չտեսավ, այլ՝ անընդհատ պատերազմ, և նա, և նրա բոլոր ազգակիցներն աղքատ ու չքավոր են և ապրում են իրենց թշնամիների հարկի տակ»²⁶:

Այս առասպելն անծկան չի մնացել գրականության մեջ. այն որպես սյուժե օգտագործվել է Ժան դ'Արրասի աշխարհահռչակ «Մելուզին» վեպում, որը գրվել է 1387 թ.:

Զ. Մանդելի համար Հայաստանի և այլ երկրների մասին տեղեկությունների կարևոր աղբյուր է Ներում *"La Fleur des Estoires de la Terre d'Orient"* («Արևելքի երկրների պատմության ծաղկաքաղ») երկը: Զ. Մանդելի «ճանապարհորդությունների» Գլուխ 28-ը Ներումի «Ծաղկաքաղի» առաջին գրի 7-13 գլուխների մի ուշագրավ համակցություն է, որտեղ ճանապարհորդ խոսում է *"Պարսկաստանի, Հայաստանի, Սարաստանի, Վրաստանի, Թուրքիայի, Միջագետքի և Երովայի մասին"*:

«Մրանից (Պարսկաստանից - Ա.Ա.) հետո կա Հայաստան երկիրը, որը մի ժամանակ բաժանված էր չորս բագավորությունների: Սա մի մեծ, առատարեր ու լավ երկիր է: Այն սկսվում է *"Պարսկաստանի մոտից Տարածածություն դեպի արցնութք մինչև Թուրքիա երկիրը: Լայնությամբ այն Ալեքսանդրիա քաղաքից, որ հիմա կոչվում է Porte de Fer (Երկար դուռ - Ա.Ա.), տարածվում է մինչև Սեղիա երկիրը: Այս Հայաստան երկրում կան շատ գեղեցիկ քաղաքներ, բայց ամենահայտնին մավրիզն է"*²⁷:

Եվրոպական միջնադարյան ուղղագիրների երկերում արձանագրված փաստերն ու դիտարկումները մեծ արժեք են Երկայացնում ինչպես Հայաստանի պատմության տարրեր հարցերի քննության ու հետազոտման, այնպես էլ Եվրոպական ընթերցող հասարակության շրջանում Հայաստանի մասին առկա տեղեկությունների հաղորդման առումով: Զ. Մանդելի «ճանապարհորդությունները» երկը մեծ դեր է խաղացել Եվրոպայում Հայաստանի մասին պատկերացում ծևակորելու գործում:

²⁶ The Travels of Sir John Mandeville, pp. 112-113.

²⁷ Նոյն տեղում, էջ 162:

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆ (ԵՊՀ)

ԶՐԱԲԵՐԴ ԳԱՎԱԾՈՒ ՏԻՐԱԿԱԼ ՄԵԼԻՔ-ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՇՄԱԾԱՌԸ (Եյութեր հայոց մելիքուրյունների մասին)

Արցախի Զրաբերդ (Չարապեր, Չարաբերդ) գավառի մելիքուրյունը սկսվում էր Թարթառ գետից և տարածվում նինջև Խաչեն գետը: Գավառն իր անվանումը ստացել է մելիքանիստ ամրոց Զրաբերդի անունից, որը «գտնվում է ԼՂՀ Սարտակերտի շրջանում, Թարթառ գետի և նրա Թողի վտակի ձախ ափին, զարիթափ լաճքերով հսկայածավալ ժայռազանգվածի վրա՝ շրջապատված անտառոտ լեռնակույտերով»¹: Գավառի տիրակալներն էին Մելիք-Իսրայելյանները, որոնց նստավայրերն էին նաև Դիմ Սոխտարապի ապարանքը և Սայրաքաղաք (Թաղաքատեղ) բերդավանը: Սույն հողվածում համառոտ ներկայացված են Մելիք-Իսրայելյանների ազգաբանուրյունը և տոհնածառը:

Ռաֆֆին, Լեռն, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը (Շովսեփ Ներսիսյանց) և մի շարք ուսումնասիրողներ հակված են այն կարծիքին, որ Մելիք-Իսրայելյանները 17-րդ դարի վերջերին Արցախ են գաղթել Սյունյաց աշխարհի Մաղավուզ և Խնածախ գյուղերից (Ռաֆֆին նշում է 1687 թվականը)²: Այս տան նահապետ Մելիք-Իսրայելը ապրել է 17-րդ դարի վերջերին: Նրա անունով էլ տոհմի անդամները սկսել են կոչվել Մելիք-Իսրայելյաններ: Դայտնի է որ Մելիք-Իսրայելը ունեցել է չորս որդի՝ Մելիք-Եսայի, Ալլահոլուի, Մելիք-Շաքար (Աղամ), Շովսեփ թեկ և մեկ դուստր, որի անունը տակապին անհայտ է մնում:

Մելիք-Իսրայելի ավագ որդի Մելիք-Եսային (աղբյուրներում՝ «Չարապերթու Երկրի Եսայի ուղբաշի») իր քրոջ պատիվը փրկելու նպատակով սպանում է Սյունիքի խաներից մեկին և, հարկադրված, գերդաստանով գաղթում Արցախ, հաստատվում Մոավ լեռան անտառապատ լաճքերին ու հետզետե ընդարձակում իր տիրապետության սահմանները: Զրաբերդի մելիքուրյան հիմնադիր Մելիք-Եսային վախճանվել է 1728 թվականին:

Նրան հաջորդում է Եղբայրը՝ Ալլահոլուին, որը «զորավար Արդալիա Քյոփիրուլովի փաշայի դեմ նադիր շահի մղած կովում՝ վերջինիս ծառայելով մեծ արիություն է ցուցաբերում, նադիր շահը հրանայում է, որ նրան այսուհետև մելիք չկոչեն, այլ Ալլահոլուի սուլթան

հորջորջեն»³: Թերևս, նրա միակ սխալն այն էր, որ ապաստան ու մի աննշան պաշտոն էր տվել Պարսկաստանում գլխատման դատապարտված ջիվանշիրցի «Զառչի» (մունետիկ) Փանահ-Ալիհն, որը հետագայում իր զավակների հետ պատուհաս դարձավ թե՝ սուլթանի, թե՝ խանայի մելիքուրյունների համար: Տարիներ անց հղորացած և թուրքական ջիվանշիր ցեղի մի ճյուղի՝ սարջալլունների ցեղապետը դարձած Փանահ խանը ուխտադրժորեն ձերբակալել է իր մոտ բանակցությունների եկած Ալլահոլուի սուլթանին և, նախիջևանի կառավարիչ Ջեղար Ղուլի խանի դրդնամբ, իրանայել գլխատել նրան (1756թ.): Այդ դեպքից հետո սկսվել է Զրաբերդի, Գյուլիստանի և Դիզակի մելիքների ու սարջալլուցի խանների արյունահեղ ընդհարումների ժամանակաշրջանը, որը փոխնեփոխ ուղեկցվող՝ հաջորդություններով տևել է երկար տարիներ⁴:

Ալլահոլուի սուլթանին հաջորդել է Եղբայրը՝ Մելիք-Շաքար (Աղամ, 1756-1783), որը «մանկության հասակից պատան էր Եղել Ղաղստանի խոսրով սուլթանի մոտ և լավ վարժվել էր լեռնականների պատերազմական կարգերին: Նրան ազատել էր Նադիր շահը»⁵: Ժամանակակիցները Մելիք-Շաքարին բնութագրել են այսպես. «Սա խորամիտ և քաղաքավարի մի մարդ է, պատերազմի մեջ խիզախ: Ինքնագույնս (անկախ-Ա. Ս.) իշխան է, այնպես որ կարող է իրեն ենթակա ժողովրդի միջից հանցավորին, վնասապարտին կամ դատապարտելիին, ով է որ նա լինի, ինքնական կերպով պատժել ու սպանել՝ առանց որևէ մեկի հրամանի»⁶: Մելիք-Շաքարը և Գյուլիստանի Մելիք-Շովսեփը քսան տարի անընդմեջ պատերազմեցին Փանահ խանի (մահ. 1762) և նրա որդու՝ Երբահիմ խանի (1762-1806) դեմ:

Թե ինչպիսի մեծ հարգանք է վայելել Մելիք-Շաքարը, ակնհայտ է դառնում 1771-ին Ամենայն Դայոց կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցու՝ նրան ուղղված թղթից, որտեղ գրված էր. «Յորմ ժամանեսից քուղթ սիրոյ՝ ողջունի՝ օրինութեան և շնորհաց հանդերձ ամենառատ ողորմութեամբն և գրութեամբն աստուածային և շնորհիւ սրբոյ իշման տեղուս ի վերայ սիրելույ մերոյ և ստոյգ և օգտակար բարեկամիդ և հարազատ զաւակիդ սրբոյ աբոռոյս՝ Քրիստոսաւեր և ի սոյն միշտ զորացեալ, պերճապատիւ և շքեղափառ, օրինեալ և բարեպաշտօն պարոն Մելիք Աղամիդ, աստուածապահ տանդ և բնակութեանդ, ի Քրիստոս զօրացեալ որդուոց և դստերացդ, սիրելեացդ և բարեկամացադ, զնչիցդ և ապրանացդ, անդիցդ և անդաստանացդ, վարիցդ և վաստակացդ, հօտիցդ և

³ Ներսեսով Ա. Յ., Արցախ և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Երևան, 2001, էջ 82:

⁴ Մանրամասն տեսն Կոստիկյան Ք., Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի՝ «Թարիխ-Ե Սաֆի»-ի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1999, թիվ 2-3, էջ 351-352:

⁵ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 216:

⁶ Նոր տեսրուկ, որ կոչվում է հորդորակ, բարզ. և ծանոթ՝ Պ. Ս. Խաչատրյան, Երևան, 1991, էջ 102-103:

¹ Ղուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Երևան, 2001, էջ 82:
² Ռաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 425-426: Լեռ, Դայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 748: Ներսեսով Ա. Յ., Թարիխ-Ե Սաֆի, (Եշմարտացի պատմություն), Երևան, 2000, էջ 43:

արքառացդ և ամենայն քոյայնոցդ և ընդ օրինեալ յարկաւդ եղելոցն»⁷: Զքաբերդ գավառի հզոր տիրակալ Մելիք-Շաքամ մնջը վախճանվել է 1783թ. հուլիսի սկզբին: Սահվանից առաջ, դիմելով ռուսաց արքունիքի նվիրակին, նա պատգամել է. «Մի՛ թողեք, որ այս վայրերի տեր հայ ժողովուրդ հուսար կորցնի...»:

«Թաղումը, որին հավաքվել են շրջակաների շատ բնակիչներ և նույնիսկ Եբրահիմ խանի տղան՝ երկու հարյուր հարազատների հետ միասին, տևել է մեկ շաբաթի չափ»⁸: Անշուշտ, նրանք ժամանել էին ոչ թե հանգուցյալի հանդեպ հարգանքից դրդված, այլ եկել էին հետախուզելու հայոց ծանրարում տիրող իրավիճակը: Մելիք Շաքամի մարմինն ամփոփվել է Եղիշե առաքյալի վանքում, Կաչագան թագավորի կողքին: Ցավոք նրա տապանագիրը կրող մարմարյա տախտակը չի պահպանվել, սակայն պահպանվել են Ղուկաս Ա Կարմեցի կաթողիկոսի միսիթարական թղթերը, գրված 1783թ. հուլիսի 17-ին և ուղղված նրա որդի Մելիք-Մեջլումին ու կրտսեր Եղբայր Յովսեփ բեկին: Վերջինիս ուղղված թղթում կարդում ենք. «Զի լուաք այժմ զաղետալի համբաւ մահուան գերազնիւ սիրելոյն մերոյ և Եղբօրն քո ի թրիստոս հանգուցեալ պարոն Մելիք Աղամին, որ յիրաւի նոր իմն ցաւ եղև մեզ մեծագոյն և էարկ ի տրտմութիւնս սատիկս և ի սուզու դառնագոյնս, քանզի ոչ էր նա իրը զայլս ի պիտանաւորաց և յօգտարարաց այլ առաւել քան զբազումս և ընտիր՝ զարդարեալ խոհենութեամբ և հանճարեղութեամբ պիտանի բազմաց և օգտակար հասարակութեան»⁹: Մելիք-Շաքամի կինը Գանձասարի կաթողիկոս Յովիհաննես Յասան-Զալալյանի քույր Ղամար-սուլթանն էր, որին չպետք է շփոթել Գյուլիստանի Մելիք-Արով Բ-ի (Կաղ Արով, մահ. 1728) կնոց՝ Գանձակի խանի դուստր Ղամար-սուլթանն հետ:

Մելիք-Շաքամին հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Մեջլումը, որը «կյանքն անցկացել է Զքաբերդի մելիքության սահմաններից դուրս՝ դաշնակիցներ փնտրելով և պայքար մելիով Փանահ խանի որդու՝ Եբրահիմ խանի դեմ»¹⁰: Գանձակի Զավադ խանը (1756-1801), որը ծագումով պարսիկ էր և ցեղական թշնամություն ուներ Եբրահիմ խանի հետ, Զքաբերդի մելիքների հավատարիմ բարեկամն էր ու Մելիք-Մեջլումը ապաստանել էր նրա մոտ՝ Գանձակում: Դետևելով իրենց տիրակալին, Մելիք-Մեջլումի հպատակներից մոտ հազար ընտանիք 1788-ին ևս թողնում են Զքաբերդը ու գաղթում Գանձակի գավառը: Զավադ խանը նրանց տեղափորում է Շամշադինում: «Երբ Աղա Մուհամմադ խանը արշավում է Ղարաբաղ, Մելիք Արամի որդի Մելիք-Մեջլունը (պետք է լինի Մեջլում-Ա. Ա.) նրա մոտ ծառայության է անցնում և զանք չի խնայում Եբրահիմ խանի դեմ Աղա Մուհամմադ խանի մղած

⁷ Եթ, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երևան, 1934, էջ 160:

⁸ Ուլուբարյան Բ., Ռուկե շղթա, Երևան, 1979, էջ 303, 304:

⁹ Եթ, նշվ. աշխ., էջ 160:

¹⁰ Շայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 9, Երևան, 1983, էջ 524:

կորիվներում»¹¹: Մելիք-Մեջլումը և Զավադ խանը, միանալով Իրանի շահ Աղա Մամադ խանի (1742-1797) բանակին, 1795թ. սեպտեմբերին մասնակցել են Թիֆլիսի ավերմանը: Այդ արշավանքից հետո շահը Մելիք-Մեջլումին շնորհել է հետևյալ արտոնությունները. «1. Երբ կամենա, կարող է անարգել կերպով ել և մուտ գործել իր մոտ. 2. Ինչ որ խնդրելու լինի, նրա կանքը կվատարվի. 3. Արքունի գանձարանը նրա տրամադրության ներքո կլինի»¹²: Մելիք-Մեջլումը 1796թ. Գանձակի բերդի պաշտպանության մարտերից մեկում իր հայրենակիցների ծեռքով դավադրաբար սպանվեց: Զավադ խանի կամքով Զքաբերդի հզոր մելիքի մարմինը թաղվել է Գանձակի Ս. Յովիհաննես մայր Եկեղեցում: Այս եզակի գործիչն իր հետ գերեզման տարավ Ղարաբաղը պարսից շահերի օգնությամբ ազատագրելու ծրագիրը, ինչը տրամագծորեն տարբերվում էր ռուսամետ կողմնորոշում ունեցող գործիչների ծրագրերից: «Մելիք-Մեջլումի հպատակները (որը արդեն մեռած էր) մնացին Գանձակի գավառում Զավադ խանի հովանակրության ներքո»¹³:

Մելիք-Մեջլումին հաջորդել է միակ որդին՝ տասնչորսամյա Մելիք-Շաքամ Բ-ը, որը մասնակցել է 1804-1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին¹⁴: Վերջինս նշանված էր Յերակի դրամահատության արվեստապետ Յասսեի (աղբյուրներում՝ Եասիյ) կրտսեր աղջկա՝ Ռեհանի հետ, սակայն երբ նրա խնամակալ Զավադ խանը խնամախոսներ է ուղարկել Թիֆլիս, խորամանկ ազնվականը Ռեհանի փոխարեն Մելիք-Շաքամին կնության է ուղարկել իր ավագ դստերը՝ անբարետսե թամարին: Մելիք-Շաքամ Բ-ը, չոփնանալով այս խաբեությանը, վախճանվել է Երիտասարդ հասակում, թողնելով միայն մեկ դուստր, որի անունը Սիարնազ էր: Մայրը նրան ամուսնացրել է նախիջևանցի Ասրիբեկի որդոյու՝ Սայի-թեկի հետ և վերջինիս ընդունել իր տուն որպես տնիկա: Քանի որ տոհմի անդամներ են համարվում նաև Երկու սեռերի այն անձինք, որոնք ընդունվում են տուն որպես հարս կամ տնիկա, ուստի վերոհիշյալ Սայիբեկին մենք ևս ընդգրկել ենք Մելիք-Խորայեսյանների տոհմածառում:

Եվ, քանզի Մելիք-Խորայեսյանների ժառանգները տեղափոխվել էին Գանձակի գավառ, իսկ Շուշի խանների դրածո Մելիք-Ալլահեբերյանները՝ Նուխիի գավառ, Մելիք-Խորայեսյաններից սերված Արաբեկյանների տոհմի անվանի ժառանգ Կանի յուզբաշուն (մահ. 1854) շնորհվել է մելիքի տիտղոս և նա 1813թ. ստացել է Զքաբերդի մելիքության կառավարչի պաշտոնը:

¹¹ Ներսեսով Ա. Յ., նշվ. աշխ., էջ 52:

¹² Շաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 512:

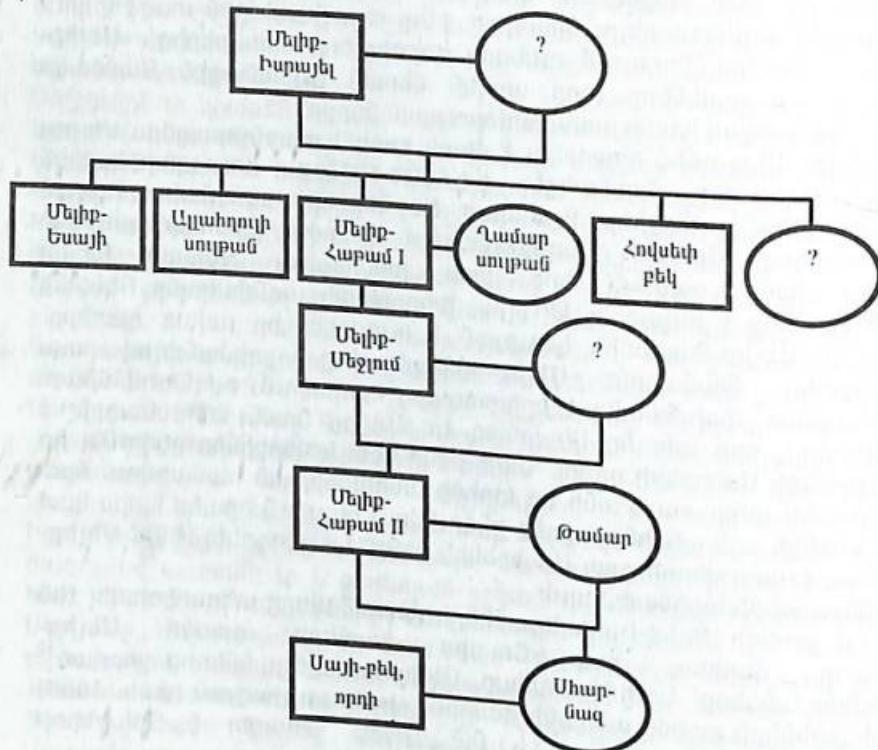
¹³ Նոյն տեղում, էջ 533:

¹⁴ Եթ, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 270:

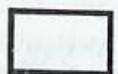
¹⁵ Ավագյան Ս., Արցախը հայ մշակույթի կարևորագույն օջախ, Երևան, 1991, էջ 187:

Այսպիսով, հայրենի հողից դուրս, երից խարված և քուլացած Սելիք-Խորայելանները 19-րդ դարի սկզբին աստիճանաբար սկսել են հեռանալ պատմության թատերաբեմից: Մեր կարծիքով, դրան առաջին հերթին նպաստել է Սելիք-Խորայելանների տոհմի վերջին սերնդի՝ առանց արու ժառանգների մնալու հանգանանքը:

ԶՐԱԲԵՐԴ ԳԱՎԱԾՈՒ ՏԻՐԱԿԱՆ ՍԵԼԻՔ-ԽՈՐԱՅԵԼԱՆՆԵՐԻ ՏՈՒՄԱԾՈՒԸԸ

Ծանոթագրություններ

- տղամարդ

- կին

СЕРГЕЙ МИНАСЯН
(ИИ НАН РА)

К ВОПРОСУ ОБ УЧАСТИИ АРМЯН В КАВКАЗСКОЙ ВОЙНЕ XIX В.

Участие армян в Кавказской войне на Северном Кавказе является одной из практически не изученных страниц военной истории Армении, а также армяно-русских военно-политических отношений в XIX в. Кавказская война, закончившаяся присоединением Северного Кавказа к Российской империи в середине XIX в., явилась последним этапом в многовековой истории покорения и освоения этих территорий Россией, которая началась еще в конце XVI в. Изучение данной темы с точки зрения истории Армении представляет интерес по ряду причин, которые и должны стать основой для научного исследования¹.

Исторически и географически Армения была тесно связана с Северным Кавказом, между армянами и народами Северного Кавказа существовали вековые культурные, торгово-экономические, социально-политические отношения, которые особенно усилились начиная с XVIII в., когда на Северном Кавказе появились первые крупные армянские поселения и колонии (хотя армяне жили на Северном Кавказе с древнейших времен). В то же время, как территория самой Армении (вплоть до конца XVIII – начала XIX вв.), так и многие другие районы Кавказа, где жили армяне, в течение долгого периода постоянно подвергались разбойниччьим набегам горских племен, убивались и угонялись в плен тысячи людей, наносился серьезный урон экономике. Причем эти набеги продолжались даже после присоединения части Восточной Армении к Российской империи, хотя в это время горцы уже сталкивались с более упорным сопротивлением армянского населения этих областей².

Кроме этого, лезгины служили и в отрядах местных мусульманских правителей на территории исторической Армении, например, Ереванского ханства и особенно Ахалцихского пашалыка. Помощь армян русским войскам при покорении этих областей в период русско-турецких и русско-персидских войн заключалась и в борьбе против отрядов горцев, составляющих наиболее боеспособные части войск этих ханств и

¹ См. также: Минасян С. Участие армян в Кавказской войне XIX в. (Основные концептуальные тезисы). Երիտասարդ գիտաշխատողների XVIII նստաշրջանի գեղագումների հիմնադրույթներ, Եր., 2003, էջ 8-9.

² Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. IV, стр. 484-485.

пашалыков³. В частности, в ходе боев в Джавахке еще в самом начале XIX в. отличились отряды знаменитого карабахского мелика Абова.⁴

Борьба против горцев нашла широкое отражение в общественно-политической жизни армян Кавказа, в армянской литературе и публицистике, особенно в середине и второй половине XIX в.

Кавказская война имела очень большое влияние на военно-политическую ситуацию в регионе, она продолжалась вплоть до 60-х гг. XIX в., хотя и в последующем, особенно во время русско-турецкой войны 1877-1878 гг., имели место столкновения горцев с русскими войсками на Северном Кавказе, к примеру в Дагестане, в ходе которых отличился полковник (впоследствии генерал-майор) русской армии Тер-Асатуров⁵.

Почти во время всех войн, которые вели Российской империя на Кавказе в XIX в. как с Турцией, так и с Персией, горцы Северного Кавказа оказывали содействие турецким или персидским войскам. Имели место не только случаи совместных действий турецких войск и отрядов кавказских горцев против русской армии, но также многие горцы с Северного Кавказа постоянно служили в войсках турецких пашей и персидских ханов на исторических территориях Восточной и Западной Армении. Турецкие инструкторы принимали участие в подготовке отрядов горцев, в частности, находящихся под командованием Шамиля, для боев с русскими войсками, а в ходе Крымской войны 1853-1856 гг. определенную помощь горцам оказывали также некоторые европейские державы, в особенности Англия, стремясь использовать их силы против русской армии⁶.

Начиная еще со второй четверти XVIII в. в ходе боев, которые вели русская армия против горцев Северного Кавказа, отличились многие армянские офицеры и генералы. Именно в период Кавказской войны в полной мере проявились военные дарования таких выдающихся армянских полководцев русской армии, как генералы М. Т. Лорис-Меликов, В. О. Бебутов, И. Д. Лазарев, В. Мадатов, адмирал Л. М. Серебряков и десятки других, которые, как известно, сыграли большую роль в войнах с Турцией и Персией в XIX в. и для которых бои с горцами являлись в какой-то мере

³ См. подробнее Минасян С. Участие армян на Кавказском фронте русско-турецкой войны 1806-1812 гг. Հայոց պատմության ազգային Արխիվ (ՂՀ ԱԱ), ֆ. 42, գ. 1, գ. 2, թ. 1-11; գ. 35, թ. 1-2:

⁴ Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. I, Ереван, 1972, д. 355; Սալեբաղյան, ֆ. Կ, Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, գ. 353:

⁵ Кривенко В.С. По Дагестану, СПб., 1896, стр. 167-174.

⁶ Шамиль – ставленник сultанской Турции и английских колонизаторов. Сборник документальных материалов. Под ред. Цагарейшвили Ш.В., Тифлис, 1953 стр. 18-19,

продолжением той борьбы, которую они вели в составе русской армии на территории исторической Армении⁷.

Особенно важна в этих боях роль М. З. Аргутинского-Долгорукого. В 1842 г. полковник М. З. Аргутинский был назначен командиром Самурского отряда и принял под свое командование русские войска, дислоцированные в районе Южного Дагестана. Там в этот период вспыхнуло восстание горцев против русских властей в Самурском округе, в частности в Казикумыхском ханстве, и русские войска в этой области находились в сложном положении. В результате энергичных действий Аргутинского крупные отряды горцев потерпели тяжелое поражение в сражении у селения Кюлюли, а вскоре русские войска заняли и центр ханства – селение Кумух. Наградой Аргутинскому за успешную операцию стало присвоение звания генерал-майора⁸. Кроме этого, «За отличные действия и распоряжения во время вторжения Шамиля в июне 1842 г. в Кумух, и в особенности при разбитии скопищ Шамиля, 2 июня, при селении Кюлюли», генерал-майор, князь М. З. Аргутинский был также удостоен ордена Св. Георгия 3-й степени⁹. Вскоре генерал-майор М. З. Аргутинский был назначен командующим русским войсками в Дербентском военном округе, а также в Среднем и Южном Дагестане¹⁰. Среди кампаний и походов князь Аргутинского в период его многолетней боевой службы на Северном Кавказе выделяется кампания 1847-1848 гг., ознаменовавшаяся успешными операциями отрядов под командованием генерал-лейтенанта М. З. Аргутинского по штурму и взятию важных горских укреплений Салты, Гергебиль, спасению окруженнего отрядами Шамиля Ахтынского укрепления и другие. За успешные бои в Дагестане Аргутинский получил прозвище «самурского льва»¹¹.

Активное участие в боях в Дагестане против отрядов Шамиля принимал и другой известный армянский полководец – князь В.О. Бебутов, удостоенный за отличие в сражениях против горцев многочисленных наград русского правительства. Вот как описывает кампанию 1846 г. в Дагестане русский военный историк: «В юго-восточной части Дагестана разгорелись

⁷ Յայաստանի Յանրապետության Ազգային Արխիվ (ՂՀ ԱԱ), ֆ. 42, գ. 1, գ. 2, թ. 1-11; գ. 35, թ. 1-2:

⁸ Очерк положения военных дел на Кавказе с начала 1838 г. до конца 1842 гг. Кавказский сборник. т. XXXII, Тифлис, 1912, стр. 61.

⁹ Гизетти А.Л. Сборник сведений о Георгиевских кавалерах и боевых знаках отличий Кавказских войск, Тифлис, 1901, стр. 67.

¹⁰ Российский Государственный Военно-исторический Архив (РГВИА), ф. ВУА, д. 6535, лл. 47-47об.

¹¹ Ավետիսյան Յ., Ուսական բանակի հայ գործադրերը և սպայությունը, Յայուսական հարաբերությունների պալմության հարցեր /Ելութերի ժողովածու/, Եր., 1998, թ. 90-91:

довольно серьезные военные действия, вследствии того, что Шамиль, желая овладеть давно уже покоренным Даргинским округом, двинул туда сильные скопища горцев, взявших и разоривших покорные нам аулы Цудахар и Хаджал-Махи. Однако разбитый несколько раз нашими войсками под начальством князей Аргутинского и Бебутова, Шамиль должен был вскоре отойти в глубину гор»¹². Родной брат князя Василия Осиповича – Давид Бебутов, впоследствии генерал-лейтенант и военный комендант Варшавы, также в период службы на Кавказе, в звании майора Нижегородского драгунского полка, принимал участие в боях против горцев, в частности, отличился при переправе через реку Гедермес 8 сентября 1831 г., в сражениях у села Чукмекент 28 ноября 1831 г. и села Ачхой 5 августа 1833 г. и других¹³.

В боях с горцами впервые проявился воинский талант знаменитого армянского полководца русской армии и государственного деятеля М. Т. Лорис-Меликова. Среди многочисленных боев на Северном Кавказе, в которых отличился Лорис-Меликов, упомянем только бой 18 февраля 1852 г. в Чечне, в самом начале военной карьеры Михаила Тариеловича, когда крупный отряд чеченцев, во главе с одним из наибов (начальников отрядов) Шамиля – Кур-Магомой, неожиданно напал на подразделение русских войск на левом берегу реки Джала. В самый критический момент боя, как описывает современник – офицер русской армии, когда горцы, казалось уже добивались успеха, «Вдруг, откуда ни возьмись, явились впереди цепи казаки, под начальством адъютанта главнокомандующего гвардии ротмистра Лорис-Меликова, и приняли на себя удар, направленный неприятелем на пехоту. Блеснули шашки, кинжалы – и на минуту все стихло... Отбитые, смятые, горцы ринулись назад, преследуя нашим беглым огнем, не успев унести с собой не только тела убитых сотоварищей. Но и самого Курголовой»¹⁴.

В боях против горцев принимали участие и отличились не только армянские офицеры и генералы русской армии, но и ополчения, регулярно формируемые как из армян Восточной Армении, так и других областей Кавказа. К примеру, за отличие в боевых действиях против горцев указом Николая I в августе 1833 г. были награждены бойцы Конно-волонтерского полка и 3-й армянской конной сотни: Мелик Юсуп Сарабегов, Оганес Саратов, Петрос Калантаров, Зали Ералов и другие, большая часть которых

¹² Служивый В. Очерки покорения Кавказа, СПб., 1901, стр. 82-83.

¹³ Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. VIII, стр. 549-550, 689-694, 697.
¹⁴ Волконский Н.А. Погром Чечни в 1852 г. Кавказский сборник. т. V, Тифлис, 1880, стр. 91.

участвовали еще в русско-персидской войне 1826-1828 гг. и русско-турецкой войне 1828-1829 гг.¹⁵.

После окончательного присоединения Северного Кавказа к России, сотни тысяч горцев, с согласия русского правительства были переселены в Турцию, большинство которых, в результате целенаправленной политики османского правительства, обосновалось на территории исторической Западной Армении, тем самым сыграв значительную роль в изменении демографической картины в этих районах.

Таким образом, можно с уверенностью утверждать, что боевая деятельность армянских полокодцев русской армии в ходе Кавказской войны XIX в. является одним из интересных, но к сожалению, практически не изученных периодов в богатой блестящими страницами военной истории Армении и русско-армянских отношений.

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՔՈԵՎԱԼ (ՀՀ ԳԱԱ Դի)

ՀԱՅ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ XIX ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա բնակչության վիճակը գնալով ավելի էր վատքարանում: 1854-1855 թթ. ոռու գեներալ Ս. Լիխուտինը, որն անմիջական մասնակցություն է ունեցել Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ճակատի ռազմական գործողություններին և քաջատեղյակ էր Արևմտյան Հայաստանում տիրող իրավիճակին, գրում էր. «Հայերի, ինչպես Թուրքիայի մյուս բոլոր քրիստոնյաների վիճակը շատ ողբերգական է, և նրանք մշտապես գտնվում են անհանգիստ վիճակում: Այստեղ նրանց ահարեկում են ոչ միայն թուրքերը, այլ նաև քրդերը, որոնք խանգարում են իմանականում անորիներին և հայերին՝ խաղաղ ու հանգիստ կյանք վարել»¹:

19-րդ դարի 60-70-ական թվականներին թուրքական բուրժուազիայի ձևավորման հետ միասին, աշխուժանում էր Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներին համախմանական դրոշի ներքո համախմբելու և ձուկելու «նոր օսմանների» քաղաքականությունը: Թուրքական կառավարությունն իր այս անսրող նպատակներն իրագործում էր արյունություն մահմեդական տարրերի միջոցով՝ նրանց հետևողականորեն մղելով կայսրության քրիստոնյա ազգերի դեմ: Այդ ամենի նպատակը, իհարկե, երկիրն անբողաքես թուրքացնելն էր. «որպեսզի Թուրքիա միատար ու միապաղաղ երկիրը նը ու տերութուն մը դառնա»²:

Քրիստոնյաների ջարդերը դառնում էին պետական քաղաքականություն: Այդ քաղաքականության հեղինակները բացեիրաց հայտարարում էին, որ «քուրքական առաջին սուլթանների կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ թույլ տրված սխալի հետևանք է, որ նրանք դեռ գոյություն ունեն Օսմանյան կայսրության մեջ, և իրենք պետք է ուղղեն այդ սխալը»³:

1876թ. գահ բարձրացած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը ձեռնամուխ եղավ քրիստոնյաների զանգվածային կոտորածների ծրագրմանը, որին 300 հազար հայերի հետ միասին թուրքական յարադանին զոհ գնացին 55 հազար ասորիներ⁴:

¹ Ախստին Մ., Ռուսական Ազգային Տուրքության 1854 և 1855 տարիների մասին, 1863, էջ 168, 152.

² Օրմանյան Ս., Խոհ և Խոսք, Երուսաղեմ, 1929, էջ 476:

³ Իշտորիա XIX դարի, թ. 1, մ. 8, 1907, էջ 1-2.

⁴ Naayem J., Shall this nation die. New-York, 1921, p. 274.

Բնականաբար, խնդրո առարկա հիմնահարցի անբողջականացման համատեքստում հարց է ծագում, ինարավո՞ր էր արդյոք այդ դժնիակ ժամանակներում հայ-ասորական զինակցությունը: Միանգամից ասենք, որ հայերի և ասորիների զինակցություն ստեղծելու փորձեր, համենայն դեպք, կատարվել են, քանզի երկու բախտակից ժողովուրդների հարաբերություններն ինչպես նախորդ, իսկ առավել ևս այդ ճակատագրական տարիներին բարեկամական էին: Երկու հարևան ժողովուրդներն էլ պետականությունից գուրկ էին և երկու համայնքներն էլ «կառավարվում» էին միայն հոգևոր իշխանությունների՝ ազգային եկեղեցիների կողմից:

Հայ-ասորական համագործակցության գաղափարն արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման հործանություն վաղուց էր հուգել հայ գործիչներին: Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության նշանավոր գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հայ-ասորական փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ այսպիսի դիպուկ բնութագրում է կատարել. «Հայերի և ասորիների հարաբերություններն այնքան սերտ էին միմյանց հետ, որ կարծես տարբեր դավանանքի և բարբարի պատկանող մեկ ազգ լինեին իրար հասկացող, միմյանց լեզուն և մշակույթը ընբռնող»⁵: Իհարկե հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների կողմից հայ և ասորի ժողովուրդների բարեկամական հարաբերությունները հավաստող այս բնութագիրը միակը չէր: Հայերի և ասորիների միասնական պայքարի անհրաժեշտության մասին խորհրդածություններով և դատողություններով հանդես են եկել հայ նշանավոր այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք էին Շաֆֆին, Ս. Խրիմյանը, Ս. Թոխմախյանը, Ս. Տևկանցը և ուրիշներ:

Մատենադարանի արխիվային բաժնում են գտնվում ասորի բարձրաստիճան հոգևորականների և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցու մի շարք նամակներ⁶: Դեռևս 1854թ. կաթողիկոսական իր երկու կոնդակներում հայ-ասորական բարեկամության ամրապնդման փորձեր է կատարել Ներսես Աշտարակեցին՝ Վանի հոգևոր առաջնորդ Գաբրիել արքեպիսկոպոսին հորդորելով գործնական միջոցառումներ ծեռնարկել այդ ուղղությամբ⁷: Ներսես Աշտարակեցին շատ ջերմ հարաբերությունների մեջ էր նաև ասորիների առաջնորդ Մար-Շիմոնի հետ, որն առաջին անգամ Վան էր ժամանել 1856թ., իսկ հետո նաև 1880թ. և լավ ընդունելության արժանացել քաղաքի վերնախավի ու բնակիչների կողմից⁸: 1880թ. ասորիների հոգևոր առաջնորդի Վան ժամանելու ընթացքում ժողովրդի մեջ տարածվել էին լուրեր այն մասին,

⁵ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Բ, Պեյրութ, 1983, էջ 18:

⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 153, վավ. 247, թղթ. 138, վավ. 359: Տես նաև Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 154, վավ. 165, 173, 175:

⁷ Հովհաննեսյան Ռ.Փ., Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման հարաբերությունները և Կարինի «Պաշտպան հայունյաց» կազմակերպությունը, Ե., 1965, էջ 226:

⁸ «Լուսա», 1904, Ն 1, էջ 83:

որ «Մարշիմոնին խրիմյան հայրիկն է թուրքիրել Վան, որ միասին որոշեն իրենց բռնելիք դիրք բռնապետության հանդեպ և համագործակցեն»⁹: Այդ համագործակցության արդյունքը 1880թ. Զուլամերիկի հայերի ու ասորիների միասնական ապստամբությունն էր: «Մեղոն Յայաստանի» թերքը նշում էր, որ «Մարշիմոնին այդ ժամանակ իր զինված ուժերին դիմել էր մի ճառով, որտեղ ասել էր, թե պետք է հայերի հետ միասին կյանքի ու մահու կրիվ մղել թուրքական բռնակալության դեմ»¹⁰:

Յայերն ու ասորիները, վկայակոչելով մի շարք հանրածանոր փաստեր, գանգատվում էին, որ թուրքական կառավարությունը գիտակցարար և համառորեն ծգտում է ոչնչացնել քրիստոնեական տարրը Արևմտյան Յայաստանում: Նեստորականների պատրիարքը քարոզում էր, որ անհետաձելի անհրաժեշտություն է նեստորականների միանալը հայերին, որպեսզի հարկ եղած դեպքում միահամուռ հակահարված տրվի թշնամուն»¹¹:

Ասորիների քաջ կեցվածքն ու նրանց ինքնապաշտպանական կրիվները ոգեսրում էին թուրքական տիրապետության տակ ապրող Կասպուրականի հայերին: Այսպես, Ռաֆֆին, պատմավեպերը երկնելիս, առաջին հերթին հոգում էր, որպեսզի նրանցում, որպես զարկերակ անցնեն ժամանակի հոլովող հարցերը, ուստի չի շրջանցել նաև հայաստական դաշինքի խնդիրը: Իսկ «Սամվել»-ում, հաղթահարելով 4-րդ դարի հեռավորության դժվարությունները, նա ընդգծում է. «Դույներն ու ասորիները այնքան վատ չեն, որքան դուք կարծում եք»: «Ձուլուն (ասորիները - Ա. Խ.) մի քաջազնական ժողովուրդ է, որ սկսյալ անհիշելի ժամանակներից, Զուլամերիկի լեռներում պահպանել է իր անկախությունը: Քրի և թուրքի իշխանությունը մինչև այսօր այնտեղ մուտք չի գործել: Ասորիները զինված նարդիկ են, նրանց կանայք, աղջիկներն մինչև անգամ զենք են կրում»¹²: Մեծ վիպասանը միաժամանակ նշում է, որ Մարշիմոնի «օրինակը մի բացառություն է ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում, որ հոգևոր պատրիարքը միևնույն ժամանակ հասարակ զինվոր է, հայրենիքի պաշտպան՝ զինվորի թուլոր ազնիվ հատկություններով»¹³:

1881թ. սկզբներին քուրդ շեյխ Օբեյդուլլահ Շամդինանի մոտ գտնվող ասորական Սետրոպոլիտին ուղարկում է Մարշիմոնի մոտ և առաջարկում միավորվել ընդդեմ թուրքական կառավարության, սակայն ասորի մելիքները հրաժարվում են միանալ նրան և որոշում են միավորվել հայերի հետ, որոնց լուրջ վտանգ է սպառնում ինչպես թուրքական կառավարության, այնպես էլ նրանց ձեռքին գործիք դարձած

⁹ Պողոսյան Յ. Ա., Կասպուրականի պատմությունից. 1850-1900, Ե., 1988, էջ 86:

¹⁰ «Մեղոն Յայաստանի», 1880, թիվ 72:

¹¹ Ներսիսյան Ա. Գ., Յայ ժողովորի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870թթ., Ե., 1955, էջ 180:

¹² Ռաֆֆի, Երկեր, հ. 4, Ե., 1956, էջ 493:

¹³ Նույն տեղում, էջ 494:

քրդական վերնախավի ուժերի կողմից: Մարշիմոնը խնդրում է Բարդուղմանես առաջալի վանքի վանահայր Յովհաննես վարդապետին այդ որոշման մասին տեղյակ պահել Վանի հոգևոր առաջնորդին: «Նեստորականները, - գրում էր Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Կ. Կամսարականը, - առաջարկում են Վանի հայերին անհրաժեշտության դեպքում դրւու թերել մինչև 15 հազար կամավոր, հայերից պահանջելով միայն Մարտինի տեսակի հազար հրացան»¹⁴:

Վանի թուրքական իշխանությունները, անշուշտ, գիտեին հայաստական բարիդրացիական հարաբերությունների մասին և, վախենալով դրանից, երկու վաշտով ավելացրել են բերդի կայազորը և բերդ փոխադրել քաղաքում գտնվող զինվահեստները, սկսել զենք բաժանել մահմեդականներին և ավելի ուժեղացրել հսկողությունը քրիստոնյաների նկատմամբ¹⁵:

Բնականաբար, դարավերջին Օսմանյան կայսրությունում ընթացող իրադարձությունները բարենպաստ հող էին ստեղծելու հայաստական միասնական գործակցության համար: Այդ իսկ պատճառով 1894 և 1896թթ. ՀՅԴ կուսակցության դեկավարները պատգամավորներ էին ուղարկել Ուրմիա՝ Մարշիմոնի մոտ՝ համագործակցելու նպատակով: Ասորիների հոգևոր առաջնորդը հասկանում էր, որ թուրքական կառավարության քաղաքականությունը հետապնդում է քրիստոնյան միջոցով քրիստոնյաներին հալածելու և ոչնչացնելու նպատակ, ուստի ինչպես ինքը, այնպես էլ իրեն ենթակա մելիքները, հայ-աստրական համագործակցության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ ասորիները լիազորել էին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությանը՝ միջնորդի դեր կատարելու Բ. Դուան և իրենց միջև¹⁶:

Յայ-աստրական համագործակցության ուշագրավ փաստ է արձանագրված նաև Կ. Փափազյանի հուշերում. «Մեր ընկերները Ուրմիոյ և շրջակա գյուղերու ասորիների նտավորական և դեկավար տարրերու հետ մոտ և սրտագին հարաբերություններ մշակած էին»¹⁷: Դաշնակցության կուսակցության առանձին անդամներ ևս բավականին սերտ հարաբերություններ են ունեցել նաև Վերին Յայոց Զորի աստրական գյուղերի հետ և դրանցում ստեղծել են իրենց կոմիտեներն ու ենթակոմիտեները:

Ասորիների և հայերի շրջանում ճանաչված ասորի բժիշկ Աբրահամը, շրջելով աստրական գյուղերը, իր հայրենակիցներին հայերի հետ համատեղ պայքարի կոչ էր անում: Նրա քարոզչության արդյունքում այդ գյուղերի տասնյակ ասորի երիտասարդներ մտել են հայ հայդուկային խմբերի շարքերը, մասնակցեցին բազում

¹⁴ Յովհաննես Ո. Փ., նշվ. աշխ., էջ 228:

¹⁵ Պողոսյան Յ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 88:

¹⁶ Յովհաննես Ո. Փ., նշվ. աշխ., էջ 227:

¹⁷ Փափազյան Կ., իմ հուշերը, հ. Ա, Պուբլ. 1950, էջ 294:

ինքնապաշտպանական կորիվների և դարձել նրանց անդավաճան ու հակատարիմ զինակիցները¹⁸:

Անփոփելով հարցի քննությունը, նկատենք, որ ցավոք, հայաստական համագործակցության այս փորձերն իրենց խորացումը և անհրաժեշտ զարգացումը չստացան: Մեր կարծիքով, արդյունավետ համագործակցության բացակայության հիմնական պատճառն այն էր, որ Օսմանյան կայսրությունում տիրող հասարակական, քաղաքական և տնտեսական պայմանները նպաստավոր էին ոչ այնքան նրանց համագործակցության, որքան տարանջատման և առնակատման համար, ինչին բավականին հետամուտ էին թուրքական իշխանությունները: Կարծում ենք նաև, որ 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ և ասորի ժողովուրդների պատմության դասերն ու բաժին հասած գրեթե նման ճակատագրերը սրափեցնան և զգոնության ազդակ կդառնան մեր ժողովուրդների հետագա պատմության առանցքային հարցերում միասնական ճակատով հանդես գալու համար:

ՀԱՅ ԲՆԱԿՋՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱԾԽՈՒՄԸ ԵՎ ԱՃՐ ՍԻԲԻՐՈՒՄ ԸՆՏ 1897 թ. ՄԱՐԴԱՇԱՄԱՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ

Սիբիրն իր հարստություններով ռուսներին հայտնի էր դեռևս XI-XII դ., երբ նովգորոդցիները տեղի բնակչութերից թանկարժեք մորթիներ էին գնում՝ փոխանակելով դրանք այլ ապրանքների հետ: XV դ. այստեղ հայտնվեցին նաև մոսկվացիները՝ Ս.Կուրբսկին և Պ.Ուշատին, որոնք հարկատու էին դարձրել էվենկա-նենեցյան և խանտի-մանսիական ցեղերին: XVI դ. կազակային ջոկատները երմակի գլխավորությամբ, վերացնելով Սիբիրի խանությունը /Ուկե Չորդայի մնացուկները/, տարածաշրջանում հիմնեցին ռուսների առաջին հենակետերը՝ Տյումեն /1586թ./ և Տոբոլսկ /1587թ./ քաղաքները¹: Դրանով իսկ հիմք դրվեց ռուսների կողմից տարածաշրջանի յուրացմանը, որը հետագայում շարունակեցին ռուս կազակները Վ.Դ.Պոյարովի, Ե.Պ.Խարարովի, Օ.Ստեպանովի, Ն.Ռ.Զերնիգովսկու և այլոց առաջնորդությամբ: Նրանք կարողացան ոչ միայն հետազոտել երկրամասը, այլև կարծանանակամիջոցում տեղի բնակչությանը դարձնել ռուսականացնելու միջամատականացնելու մարդ, իսկ 1795-ին՝ 241084 մարդ ռուսական բնակավայր՝ 119580² մարդ, իսկ 1861-ին՝ 241084 մարդ ռուս բնակչությամբ³: Ցարական կառավարությունը, իրականացնելով մի շարք միջոցառումներ՝ տարածքի վարչական բաժանում, բնական պայմանների ուսումնասիրում, վերաբնակեցման քաղաքականություն, ընդհանուր օրենսդրության մշակում, աքսոր, միսիոներական շարժում, մեծապես նպաստեց տարածաշրջանի յուրացման գործընթացին: 1861թ. մարտի 26-ին հրապարակվեց «Պրավила ձևութեան ռուսских и иностранных в Амурской и Приморской областях» փաստաթուղթը, որի հիմքում դրված էր կանավոր և զեխսերով վերաբնակեցումը /լեցունություն/ ու ուղարկություն/ հողի, որպես սեփականություն, ծեռքբերման իրավունքով, և 1861թ. ապրիլի 24-ի հրամանագիրը, որով Չեռավոր Արևելքում վերաբնակվողներն ազատվում էին ռեկրուտային ծառայությունից /10 հավաքով/, շնչահարկից /ուժանական ուժությունից/ և միայն 20 տարի անց պետք է նուժեին հողահարկ:⁴ Արդյունքում, Սիբիրում, որտեղ մինչ ռուսների հաստատվելն ապրում էր 11700 տեղաբնիկ /բուրյատներ,

1 Օմ древних славян до Петра Великого. Гл. ред. Исмаилова С.Т., М., 1995, с. 451-452

2 Կաբուզան Վ.Մ. Կաк заселялся Дальтний Восток /Вторая половина XVII-нач. XXвв., Խաբարովск, 1976, с.22, 29.

³ Նոյն տեղում, էջ 32:

⁴ ԿՀԱՐՓ, ֆ. 1315, օլ.1, գ.3, լ.137,142.

¹⁸ Սիմոնյան Յ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Ե., 1986, էջ 164:

յակուտներ, ալբայցիներ, խակասներ, էվենկներ, սիբիրյան թաթարներ, խանտի, մանսի և այլն/⁵, վերաբնակվեցին մեծ քվով գյուղացիներ /հիմնականում ռուս և ուկրաինացի/, աջսորյալներ, ժամանակավոր բնակողներ, զինվորներ և կազակներ: Շնորհիվ վերաբնակեցման քաղաքականության I-IX ռևիզիաների ընթացքում /1795-1857թ./ Սիբիրի բնակչությունը ավելացավ 500%-ով՝ 241084-ից հասնելով 1437680-ի:⁶ Սիբիրը դարձավ Ռուսաստանի ամենախնտենածիվ բնակեցվող շրջանը:⁷ Երկրամասում ռուսական ազդեցության հաստատման և տարածման հարցում մեծ տեղ էր տրվում նաև աքսորին՝ սկսած XVIIդ.: 19-րդ դ. Երկրորդ կեսից Սիբիրը վերածվեց Ռուսաստանի հիմնական գաղութացման շրջանի: Տարածաշրջանի բնակչության ռուսիֆիկացման նպատակով 60-ական թթ. կառավարությունը որոշեց տեղաբնիկների քոչվոր կենցաղը վերափոխել՝ ընտելացնել հողագործությանը և նստակեցությանը, դարձնել քրիստոնյա՝ նիշամանակ բարձրացնելով գրագիտության մակարդակը: Միսիոներականությունը Սիբիրում Երկար ճանապարհ անցավ՝ սկսած բացահայտ բռնի մկրտությունից և ավանդական պաշտամունքային վայրերի ոչնչացումից, վերջացրած ուղղափառության կամավոր ընդունումով 19-դ.-20-դ. սկզբին:⁸

Ըստ 1897թ. մարդահամարի տվյալների, Սիբիրի նահանգները գրանցեցնում էին ընդհանուր մակերեսով 10 940 644,7 վերստ⁹ տարածություն 5758822 մարդ բնակչությամբ /կայսրության բնակչության 4,58%-ը/, որից 2964419-ը՝ արական, 2794403-ը հիգական սեռի:¹⁰

Ընդհանուր առնամաբ Սիբիրի բնակչությունը կարելի է խնբավորել հետևյալ կերպ:

տեղաբնիկներ /օստյակներ, վոգուներ, սամոեդներ, խանտի, մանսի և այլն/

ռուսներ /վելիկոռուսներ, մալյոռուսներ, բելոռուսներ/ այլ ազգություններ, որոնց բնակությունը Երկրամասում պատահական բնույթ է կրում /հայեր, լեհեր, լատիշներ, հրեաներ, վրացիներ և այլն/:¹¹

Տեղաբնիկների քանակը Սիբիրում ըստ 1897թ. մարդահամարի կազմում է 842896 մարդ: Մարանք գրադպում էին հիմնականում Երկրամասի յուրացումից հետո տեղաբնիկների տեսակարար կշիռը կտրուկ նվազեց: Իրենց բնակավայրերում նրանք արդեն

⁵ Кабузан В.М., ук.соч., с.32.
⁶ Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в 18-первой половине 19вв. (По материалам ревизий). М., 1971, с. 28.
⁷ Топчий А.Т. Царская колониальная администрация в Сибири. Вопросы истории. №. 3, 1989, с.166.

¹⁵ ПВПНРИ, Краткие общие сведения по империи. "Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям", СПб, 1905. Таб.2. Насление по главнейшим вероисповеданиям.
¹⁶ ПВПНРИ, т. 78, Тобольская губерния, СПб, 1905, с. XXXII.

փոքրամասնություն էին կազմում: Ռուսների թվաքանակի կտրուկ աճն այս տարածքում արդյունք էր ցարիզմի ժողովրդագրական քաղաքականության, որի նպատակն էր վերաբնակեցման միջոցով փորձել հաղթահարել սակավահողության և կայսրության ծայրամասերի ռուսիֆիկացման խնդիրները, ինչպես նաև աշխատուժով ապահովել տեղի գործարանները, զարգացնել տրանսպորտային ցանցը, արդյունաբերությունը և Երկրագործությունը: Այդ ուղղությամբ կառավարությունը նի շարք միջոցառումներ ծեռնարկեց՝ դյուրացվեց Երկարությունը շրջակա բնակավայրերի բնակեցումը, պարզեցվեց վերաբնակեցման բույլտվություն ծեռք բերելու կարգը /այժմ պահանջվում էր միայն ՆԳ բույլտվությունը/, բնակեցման համար նախապատրաստվեց 717.3 հազար դեսյատին հողաբաժին:¹⁹

Մինչ Ռուսական կայսրության տարածքում ընդգրկվելը՝ Սիբիրի բնակչությունը ներկայացված էր մի շարք տեղաբնիկ ժողովուրդներով, որոնք դեռևս պահպանում էին տոհմական-նահապետական հարաբերությունները:²⁰ Տեղաբնիկների գրադպությունը ներկայացված էր հիմնականում որսորդությամբ, հավաքչությամբ և քոչվոր անասնապահությամբ՝ եղջերաբուծությամբ: Որոշ բնակավայրերում /Տայմիր թերակղզի, Սախալին կղզի/ տեղաբնիկները գրադպում էին նաև ծկնորսությամբ, ծովային հավաքչությամբ, ծովային կենդանիների որսով և այլն: Մինչև XX դ. առաջին քառորդը Սիբիրի արդյունաբերությունը բույլ էր զարգացած: Մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում այն ներկայացված էր հիմնականում կարագի²¹ /կապված վերջինիս արտահանման ծավալների ավելացման հետ/ ու աշլուրի արտադրությամբ, ուսկի արդյունահանությամբ²² և մորթու վերամշակումով: Ընդ որում, վերամշակող արտադրությունը տնայնագործական բնույթ ուներ, քանի որ բացակայում էին տեխնիկապես հագեցած ֆաբրիկաներն ու գործարանները²³: Մրանով էր պայամնանավորված նաև բանվորության սակավաթիվությունը /403177 մարդ/²⁴ և գյուղացիության գերակշիռ քանակը /4081242 մարդ/: Սիբիրում չնչին տոկոս էին կազմում նաև ազնվականները /45765 մարդ/, քաղաքացիները /9026/ և վաճառականները /8964 մարդ/: Երկրամասում բավական մեծ թիվ էին կազմում կազակները /256401 մարդ/, ապա քաղենիները /323755 մարդ/ և այլածագում տեղաբնիկները /սիորոդցի – 842896 մարդ/:

¹⁹ Историческая демография Сибири, с.103, 111.

²⁰ Топчий А.Т., ук.соч., с.164.

²¹ Исторические аспекты экономического, культурного и социального развития Сибири. Новосибирск, 1978, с. 42.

²² Кабузан В.М., ук.соч., с. 129.

²³ ПВПНРИ, т.80, Якутская область, СПб, 1905, с.XII.

²⁴ Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. СПб, 1912, стр. 95.

Ռուսների, լեհերի, գերմանացիների և այլազգի Ներկայացուցիչների հետ մեկտեղ վերաբնակիչների թվին էն պատկանում նաև հայերը, որոնց թիվը, ըստ 1897թ. մարդահամարի, ողջ Սիբիրում կազմում էր 629 մարդ /584-ը՝ արական, 45-ը իգական սեռի /տես՝ աշուսակ թիվ 1//: Հայերը ներկայացված էն բոլոր նահանգներում, սակայն հիմնական կուտակումը դիտարկվում էր Իրկուտսկի նահանգում /197 մարդ արական, 16 մարդ իգական սեռի ներկայացուցիչներ/ և Սախալին կղզում /155 տղամարդ և 12 կին/:²⁵ Այստեղ հայերենը նույնիսկ դասվել էր գերակշռող լեզուների թվին²⁶

Նահանգներ և մարզեր	Դայ բնակչության տեղաբաշխումը Սիբիրում				%- ային հար.	
	Ընդհանուր բնակչություն	Դայ բնակչություն				
		արական	իգական	ընդհանուր		
Ամուր	120306	11	2	13	0,01	
Ենիսեյ	570161	39	5	44	0,007	
Անդրբայկալյան	672037	69	6	75	0,01	
Իրկուտսկ	514267	197	16	213	0,04	
Պրիմորյան	223336	44	2	46	0,02	
Սախալին կղզի	28113	155	12	167	0,59	
Տուրովսկ	1433043	27	--	27	0,001	
Տոմսկ	1927679	25	--	25	0,001	
Յակուտսկ	269880	17	2	19	0,007	
Ընդհանուր	5758822	584	45	629	0,01	

Սախալին կղզում ապրում էր 167 հայ, որից 79-ը կենտրոնացված էր Ալեքսանդրովյան գավառում: Նրանց, ինչպես նաև թաթարների, գերմանացիների, Վրացիների և այլոց ներկայությունը երկրամասում պատահական բնույթ էր կրում և պայմանավորված էր աքսորով, զինվորական ծառայությամբ կամ տեղի ադմինիստրացիայում ընդգրկվելու հաճամանքով: Ենթադրվում է, որ Սիբիրի հայ գրաղվողների հաշվին: Այդ մասին է վկայում հայ ազգաբնաշխությունը տեղա-տարիքային կազմը, որը խիստ անհամաշափ է ներկայացված: Գերակշռում է արական սեռի բնակչությունը, որը կազմում է հայ բնակչության 92,84%-ը: Օրինակ, Սախալին կղզում 100 տղամարդուն հարաբերակցությունը խիստ անբարենպաստ էր, որը բացատրվում էր

²⁵ ПВПНРИ. Общий свод по империи результатов разработки данных ПВПН. СПб, 1905, т.1, с. 42.

²⁶ ПВПНРИ, Вып.7, Наличное население обоего пола по уездам с указанием числа лиц преобладающих родных языков, СПб, 1905.

²⁷ Главные данные по статистике населения краиного востока Сибири. Приморская и Амурская области и о-в Сахалин. На основании сведений ПВПНРИ и других источников, СПб, ЦСК МВД, 1903, с. 17.

երկրամասի տնտեսական արագ զարգացմամբ, որն էլ իր հերթին պայամանավորում էր գրեթե բացառապես արական սեռի ընտանիքավոր և ամուրի մշտական և ժամանակավոր բնակլող ներկայացուցիչների մասսայական ներհոսքը: Ըստ որում, ի տարբերություն հյուսիսային նահանգների, որտեղ բնակչությունը կազմված էր հիմնականում հնարենակներից /շմարօսներ/ հարավային նահանգներում գերակշռում էր հարավային նահանգներում գերակշռում էր 20-59 տարեկան չափահաս աշխատունակ բնակչությունը: Ըստ 1897թ. մարդահամարի տվյալների, 1 տարեկանից պակաս տարիքային խմբում գրանցվել էր ընդամենը 4 երեխա: Խիստ նվազ էր մարդկանց թիվը նաև հաջորդող /1-9տ., 10-19տ./ տարիքային խմբերում, սակայն այն կորուկ աճել էր 20-29տ., 30-39տ., 40-49տ., 50-59տ. տարիքային խմբերում, ինչը ինքնին վկայում էր Սիբիրում բնակչություն հաստատած երիտասարդ և միջին տարիքի աշխատութիւն մասին: Ամբողջ Սիբիրում այն տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ:²⁸

20-29 տարեկան – 118 մարդ

30-39 տարեկան – 180 մարդ

40-49 տարեկան – 125 մարդ

50-59 տարեկան – 58 մարդ

Դայ բնակչության ներկայացությունը Սիբիրում ժամանակավոր բնույթ է կրել: Այդ մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ Սիբիրում գրեթե բացակայում էր 70-նեն անց հայ ազգաբնակչությունը. ամբողջ երկրամասում 70-79 տարեկան տարիքային խմբում գրանցվել էր 8 մարդ, ինչպես նաև խիստ նվազ էր կանանց թիվը՝ 38 մարդ ամբողջ Սիբիրում: Բացի այդ, արական սեռի բնակչության մոտ 68%-ն ապահովված էր ինքնուրույն զբաղմունքով, սակայն չէր կերակրում ընտանիքի և ոչ մի անդամի, այսինքն «ընտանիքի անդամներ» սյունակում նրանց դիմաց նշում արված չէր, ինչը վկայում է տեղում ընտանիքի բացակայության մասին:

Տարածաշրջանի հայ բնակչության 1/3-ը հաստատվել էր գավառներում և համալրել գյուղացիության շարքեր՝ հայ բնակչության մոտ 7,63%-ը: Որոշ բնակավայրերում՝ Խաբարովկլում նրանք համաշաբաթաշխված են քաղաքների և գավառների միջև: Ցավոր մեզ հայտնի չեն ստույգ տեղեկություններ հայերի դասային բաժանվածության մասին, քանզի այն նահանգներում, որտեղ նրանք չնշին տոկոս են կազմել ընդհանուր բնակչության ֆոնի վրա, այսուսկ ներում տեղաբաշխված են «օստալիական սհա-և եվրոպեան» սյունակի մեջ: Այսուամենայնիվ, ելնելով մի քանի նահանգների տվյալներից կարող ենք եզրակացնել, որ բնակչության մեջ մասը գյուղացիներ էին, ապա՝ քաղենիներ և ազնվականներ: Հայերը հիմնականում գրաղվում էին առևտորով /մոտ 10%-ը/ և շինարարությամբ /մոտ 2,7%-ը/: Մեծ էր նաև ազատազրկման վայրերում գտնվողների /14 մարդ Իրկուտսկի նահանգում և 81 մարդ Սախալինում/, օրավարձուների, ինչպես նաև մասնավոր

²⁸ Սիմիքար Վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ, 1906, էջ 96-97:

ծառայություններում ընդգրկվածների թիվը /4 մարդ Տոմսկում, 11՝ Սախայինում, 38՝ Իրկուտսկում և այլն/ Բնակչության հիմնական զբաղմունքը մնում էր երկրագրությունը, անասնապահությունը թույլ էր զարգացած, արդյունաբերությունը սահանանափակվում էր ածխահանությամբ: Սակայն որոշ շրջաններում /Պիրմորյե/ սննդի հիմնական միջոցը մնում էր ծկնօրսությունը, ծովային կենդանիների որսը, որսորդությունը, մորթու արտահանումը, առևտուրը: Զբաղվածության տարածված եղանակ էր աքսորյալների աշխատանքը անտառահատության և լեռնարդյունաբերության բնագավառում: Ամգուն գետի հովտում տարածված էր ոսկու արդյունահանումը: Տեղային որոշ նշանակություն ուներ նաև տնայնագործությունը:

Դայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը պատկանում էր հայ առաքելական եկեղեցուն՝ 503²⁹ մարդ /467-ը արական, 36-ը իգական սեռի/, 44 մարդ՝ հայ-կաթոլիկ եկեղեցուն /33-ը արական, 11-ը՝ իգական սեռի/: Սակայն հայերի նվազ քանակը և երկրամասում ժամանակավոր բնակվելու հանգամանքը բացառել է այս տարածաշրջանում նույնիսկ հայ հոգևոր աստիճանավորների գործունեությունը: Վերջիններս ներկայացված էին Ռուսական կայսրության գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում, բացի Սիբիրից:

Ցավոք, հնարավոր չէ պարզել հայ ազգաբնակչության գրագիտության ստույգ տոկոսը վերը նշված հանգամանքների պատճառներով, սակայն, ենելով մնացյալ նահանգների տվյալներից, կարելի է ենթադրել, որ գրագետ էր հայ բնակչության մոտ 40,54%-ը, ընդ որում հիմնականում արական սեռի բնակչությունը:

Այսպիսով, 1897թ. մարդահամարի տվյալները հնարավորություն են տալիս եզրակացնել, որ հայերը որոշակի ներդրում են ունեցել Սիբիրի մեծ մասամբ տարածաշրջանում ժամանակավոր էին բնակուվ և հաստատել, այդուհանդերձ աչքի են ընկել գրագիտության բարձր կարգակառ և ներկայացված են եղել զբաղվածության գրեթե բոլոր ադմինիստրացիայում, ուսումնա - դաստիարակչական հիմնարկներում և այլուր:

Հ. 3. ՊԱՇՆԱԿՅԱՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՐՋՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԵԹՈՒՄ 1890-1895 թթ.

19-րդ դարի 90-ական թվականների առաջին կեսը Հ. Յ. Դաշնակցության՝ Արևմտյան Դայաստան մուտք գործելու առաջին, նախնական ժամանակահատվածն էր: Այդ շրջանում Վասպուրական, Տարոն և Բարձր Դայը անցած կուսակցության լիազորներկայացուցիչների շուրջ ծևավորվում են Հ. Յ. Դաշնակցության առաջին ոչ մեծ կորիզները, որոնք արդեն 1890-ական թվականների երկրորդ կեսին ծեռք են բերում ավելի հստակ կազմակերպական կառուցի տեսք: 1890-ականների առաջին կեսին վերջիններիս շարքում առավել ուժեղ, բազմամարդ ու գործունյա միջուկը ծևավորվել է երգորումում /Կարին/ և նրա շրջակա գյուղերում: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Կարինում 1880-ական թվականների երկրորդ կեսին սկիզբ էր առել խոսրից գործի անցնելու և արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր խմբակներն ու կազմակերպությունները միավորելու բավականին ինքնարում շարժում, որն անհրաժեշտ ենթահող էր ստեղծում Հ. Յ. Դաշնակցության ծավալման ու ընդարձակման համար: Այդ շարժման առանցքում 1886 թ. բանտից ազատված «Պաշտպան հայրենյացի» առաջնորդներն էին Խաչատուր Կերեկյանի գլխավորությամբ, որոնք որոշակի կապեր հաստատելով մի կողմից՝ Կ.Պոլսում գործող Վարիչ Մարզնի և նրա միջոցով՝ Դնչակյան կուսակցության հետ¹ և մյուս կողմից էլ նախապատրաստվելով՝ 1890 թ. սեպտեմբերին էջմիածնում նախատեսված մյուռունօրինության առիթով՝ Անդրկովկասում հավաքվելու հարմար պահին, ցանկանում էին այն օգտագործել՝ արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր կազմակերպություններին ու անհատներին համախմբելու համար:

«Պաշտպան հայրենյացի» առաջնորդ Խաչատուր Կերեկյանը հասցրել էր անգամ կարգավորել անցագիր ծեռք բերելու հարցը՝ իբրև երգորումից ընտրված պազամավոր՝ «...էջմիածին գնալու զանազան կուսակցությունների միացման խնդրի առթիվ...»², երբ 1890թ. հունիսի 6-ին տեղի ունեցավ Սանասարյան վարժարանի հայտնի խուզարկությունը:

¹ Թեև «Պաշտպան հայրենյացի» գործիչներից Գր. Չիլինկարյանը նամակագրական լսապ էր հաստատել Դնչակյան կուսակցության առաջնորդներից մեկի՝ Ռուբեն Խանազատի հետ, բայց երգորումում Դնչակյան կուսակցության նամանացուղի ծևավորման մասին վերջինիս վկայությունը լուրջ կասկածներ է հարուցում: Եթե անգամ ստեղծվել էր նաևն նամանացուղ հիշեցնող մի բան, ապա միայն թրի վրա, քանի որ 1890 թ. հունիսի 6-8-ի հայտնի ցույցի և ընդհարման առանցքում կրկին «Պաշտպան հայրենյացի» հին գործիչներն էին գտնվում:

² Եղիշե Զարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Բ. Նավասարդյանի ֆոնդ, վավ. 9-III, թ. 38:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 96-97: Ըստ ՊՎՊԻՐԻ, Կրամքե օբյեկտ սահման թիվում է 528-ի:

Այդ պատճառով Խաչատուր Կերեկցյանը մնում է Երգումում, իսկ նրա խորհրդով անմիջապես Կովկաս է մեկնում Տարոնում իր հայդրւկային խմբի գործողությունների պատճառով հետապնդումների ենթարկված և Կարինում պատսպարված³ Դակոր Սարկավագը /Տեր-Ղևոնյան/:

1890թ. հունիսի 6-8-ին տեղի ունեցած Երգումի առաջին ցույցն ու ընդհարումը դարձավ ոչ միայն «Պաշտպան հայրենյացի» հիմն գործիչների հանախմբան և նրանց ժամանակավորապես նեղացած շրջանակի ընդլայնան լավագույն առիթը, այլև խթան հանդիսացավ Կ. Պոլսում հնչայաների կազմակերպած «Գում Գափուի» ցույցի և վերջինիս անմիջական տպավորության տակ Թիֆլիսում սկիզբ առած Դայ Յեղափոխականների Դաշնակցության Դիմնադիր ժողովների համար: Այսպիսով, հայ ազատանարտի դեկավար ուժը դարձած Յ. Դաշնակցության ծևավորման գործում հենց Երգումից հնչած ազդանշանն էր, որն առաջ բերեց մի յուրահատուկ շրայական ռեակցիա՝ արագացնելով աշնանը՝ էջմիածնում նախատեսվող տարրեր կազմակերպությունների ու կուսակցությունների համախմբան ծեռնարկը:

1890թ. հուլիսի երկորոր կեսին և օգոստոսին Թիֆլիսում տեղի ունեցած Յ. Յ. Դաշնակցության Դիմնադիր ժողովներից անմիջապես հետո՝ սեպտեմբերի սկզբներին իր գործունեությունն սկսած Դայ Յեղափոխականների Դաշնակցության «Կենտրոնը» կամ «Կենտրոնական Վարչությունը» իր անդամներից մեկի՝ Լևոն Սարգսյանի վկայությամբ, Երգումում ներկայացուցիչ նշանակեց «Պաշտպան հայրենյացի» նախկին դեկավարներից Դովիհաննես Աստուրյանին⁴: Դրանով պայմաններ ստեղծվեցին «Պաշտպան հայրենյացի» մեջ մտած գործիչների՝ Դայ Յեղափոխականների Դաշնակցության շուրջ հանախմբելու համար: Սակայն այդ բնականոն գործընթացի ծավալման ճանապարհին լուրջ արգելք դարձավ այն փաստը, որ «Կենտրոնի» որդեգրած՝ Երգումի գործիչների վրա հենվելու մարտավարությանը զուգընթաց, արձանագրվեցին նաև Կովկասից ժամանող և տեղական քայլերը, որոնք հակասություններ ծնեցին հայ ազատանարտը ներկայացնող երկու տարրեր սերունդների միջև:

Անդրկովկասից Երգում անցած Դայ Յեղափոխականների Դաշնակցության առաջին գործիչ՝ Տիգրան Օքոնյանի /Շամիլ/

³ Նույն տեղում, թ. 38-39:

⁴ Լևոն Սարգսյան, Դուշեր 1889-1892 թվականներից /ՀՀԴ ծագումը, առաջին քայլերը և Ա. ընդ. ժողովը, Դայ Յասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների պատմության կենտրոնականպետական արխիվ (այսուհետև՝ ԴԱՔԿՊԿԱ), ֆ. 4047, գ. 2, գ. 9, թ. 132:

⁵ Տիգրան Օքոնյանը ծնվել է 1868 թ. Ախալցխայում, Երգումից գաղթածների ընտանիքում: Նրա մայրը «Պաշտպան հայրենյացի», իսկ հետագայում՝ Յ. Յ. Դաշնակցության հայտնի դեմքերից մեկի՝ Դավաֆ Գրիգորի Արշակ Գավաֆյանը: Քեզու հոր/ քույրն էր: 1886-ից աշխատելով որպես հաշվապահ Կարսում, իսկ

ծեռնարկած հախուսն, իսկ հաճախ նաև՝ անհաշվենկատ քայլերն անմիջապես առաջ բերեցին լուրջ տարածայնություններ՝ նրա և «Պաշտպան հայրենյացի» առաջնորդ Խաչատուր Կերեկցյանի միջև:

Թեև Թիֆլիսի նահանգապետից արտասահմանյան անցագիր ստացած անձանց ցուցակում Տիգրան Օքոնյանի անունը հիշատակվում է 1890թ. հոկտեմբերի 9-ին, բայց Յ. Յ. Դաշնակցության Երգումի հիմն գործիչների կենսագրական մանրամասներին քաջատեղյակ: Օ. նզնավորյանի վկայությամբ, Վերջինս մուտք է գործել Կարին միայն 1890թ. դեկտեմբերի 15-ին՝ Արամ Արամյանի և Դաբեր Նշկյանի հետ միասին⁶: Դիմնականում երիտասարդ գործիչներից կազմված այն շրջանակը, որը հանախմբվեց Տիգրան Օքոնյանի շուրջը /Արամ Արամյան, Դաբեր Նշկյան, Տիգրան Գևորգյան, Դմայակ Գալեմբերյան, Շերամ Դազարյան և այլք/, մասամբ բաղկացած եր նաև նախկին «Պաշտպան հայրենյացի» անդամներից՝ Դավաֆ Գրիգորն ու իր երեք որդիները, զինագործ-քահանա Ավետիս Վեմյանը, Դաջի Դակոր Սերենկյուլյանը և Դովիհաննես Աստուրյանը, Վերջինիս Դայ Յեղափոխականների Դաշնակցության կենտրոնը համարում էր իր լիազոր-ներկայացուցիչը Կարինում: Այս շրջանակին հարում էին նաև Երգումի դաշտավայրի /օվայի/ գյուղացիներից օգենցի Տեր Արհատակեսը, ծիրողիցիներ Դարություն Տեր-Կարդանյանը և Սեղրակ Անայանը, նորշենցի Թաթոսը, իլիջեցի Ջյուս Միքայելը և ուրիշներ⁷:

Այս շրջանակի և նախկին գործիչների միջև առաջ էին եկել սերունդների հերթափոխի փաստով ու դրանից բխող՝ գործելակերպի առանձնահատկություններով պայմանավորվող լուրջ հակասություններ, որոնք սպասում էին բացահայտ ընդհարման վերածվել՝ Տիգրան Օքոնյանի շուրջ համախմբված երիտասարդության ու Խաչատուր Կերեկցյանի նման փորձառու անհատների միջև: Տ. Օքոնյանի հախուսն բնավորությունը և բացահայտ գործելակերպն առաջ էին բերել Խաչատուր Կերեկցյանի լուրջ դժգոհությունը: Իրենց հերթին երիտասարդներն ամբաստանում էին և Կերեկցյանին դրամական հաշիվներում, ինչպես նաև իր՝ ոռուական հյուպատոսի հետ ունեցած գաղտնի կապերի մեջ: Իրականում այդ ամենը պարզ հերյուրանք էր: Իսկ պատճառը երիտասարդների կողմից որդեգրված գործելակերպի մեջ առկա՝ անհամբեր, տեղական պայմանները հաշվի չառնող, իսկ հաճախ էլ ուղղակի արկածախնդրական մղումներն էին: Նման պայմաններում Թիֆլիսում գտնվող Դայ Յեղափոխականների Դաշնակցության

⁶ 1890-ից մասնակցելով Դայ Յեղափոխականների Դաշնակցության Դիմնադիր ժողովներին, Տիգրան Օքոնյանը 1890թ. Դուշերի 9-ին ծեռք է բերում անցագիր Թուրքիա մտնելու համար: Տես Վրաստանի Պատմության պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. 153, գ. 1, գ. 95, թ. 80:

⁷ Օ. նզնավորյան, Բարձր Դայք, Ա. հ., Բ մաս, ինքնագիր մենագործություն, ԴԱՔԿՊԿԱ, ֆ. 420, գ. 16, գ. 11, թ. 29:

⁷ Նույն տեղում, թ. 30:

«Կենտրոնը» նամակներ ու բացատրություններ էր ստանում թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմերից և փորձում էր հարթել հակասությունները: Բողոքելով S. Օքնյանի որդեգրած գործելակերպի դեմ, Խ. Կերեկյանը նամակներ էր ուղարկում Կովկաս, որոնք նրա եղբայրը՝ Տիգրանը հանձնում էր ոչ միայն «Կենտրոնին», այլև Գ. Արծրունուն, Կովկասի հին գործիչներին /Սև Սանդրո, Բ. Նավասարդյան և այլք/։ Ինչպես նաև հնչայիան կուսակցության ներկայացուցիչներին: Դիմելով ոռուսահայ եղբայրներին խաչատուր Կերեկյանը բախանձագին կերպով գրում էր. «... այսպիսի թերևսոլիկ անձնաւորութիւններ մի ուղարկեք ... յետ կանչեցեք ձեր մարդիկը, մեզ թողուցք մենք մեր իիւովը տապակինք, /մեր ցաւերով/ և մենք մեր ուժերով և մեր գիտցած կերպով գործենք»⁸:

Այս բախանձագին խմբանքին ի պատասխան «Կենտրոնը» խոստանում է ուղարկել հարկ եղած մարդուն՝ մինչ այդ հորդորելով հաշտ լինել S. Օքնյանի հետ⁹: Իր հերթին S. Օքնյանն էլ ստորագրություններով ծանրաբեռնված նամակներ էր ուղարկում «Կենտրոնին»՝ հերթելով Խ. Կերեկյանի մեղադրանքները: Նման տարածայնությունները հանգուցալութելու խնդիրը բարդանում էր նաև այն պատճառով, որ լուրջ հակասություններ կային հենց իր՝ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության «Կենտրոնի» ներսում արճատական-հեղափոխական գործելակերպի կողմնակիցների և չափավոր-ազատական գործիչների միջև:

Ի վերջո, ժամանելով Թիֆլիս, S. Օքնյանը փորձեց ստանալ «Կենտրոնի» համաձայնությունը՝ ահարեկման ենթարկելու խաչատուր Կերեկյանին: Այդ շրջանում «Կենտրոնի» գործերը գրեթե միանձնյա կերպով տնօրինող Լևոն Սարգսյանն իր հուշերում վկայում է, որ «Վորովված Կենտրոնը արգելում է S. O. շարունակել իր ազգափրկչական փորձերը և հեռագրով իմաց է տալիս Յ. Ա. /Ռովհաննես Աստուրյանին - Գ. Խ./ թե արգելվում է «օդի գնել»¹⁰: Սա նշանակում էր, որ երգորումի կառույցը, որն այդ ժամանակ կոմիտեի կարգավիճակ ուներ, ոչ մի պարագայում իրավունք չուներ կայացնել և իրագործել մահվան վճիռ Խ. Կերեկյանի հանդեպ; Քանի որ բացի այդ կարգադրությունից, գոյություն ուներ նաև Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության նախնական կանոնագրով սահմանվող հստակ նորմ, համաձայն որի մահվան վճիռ կայացնելու իրավունքը պատկանում էր միայն

⁸ Կարեկյան Տիգրան, Խաչատուր Գևորգ Կարեկյանի կենսագրությունը, ծեռագիր, ԳԱԹ, Բ. Նավասարդյանի ֆոնդ, Վավ. 9-III, թ. 55:

⁹ Նոյն տեղում, թ. 61:

¹⁰ Լևոն Սարգսյան, Հուշեր 1889-1892 թվականներից..., Եջ Հքկուկուս, թ. 4047, գ. 2, գ. 9, թ. 90:

«Կենտրոնին»¹¹: Սակայն, անտեսելով այդ ամենը, երգումի կոմիտեի տաքալուխ երիտասարդները՝ Տիգրան Օքնյանի նախաձեռնությամբ, կայացնում են խաչատուր Կերեկյանին ահարեկման ենթարկելու որոշում: Տեղեկանալով այդ մասին, խաչատուր Կերեկյանը շարունակում էր զապել իր կողմնակիցների՝ կանխարգելիչ քայլերի դիմելու ցանկությանը, հայտարարելով «քողեք սպանեն ինձ որպեսզի սպանել սովորեն»¹²: Ահարեկումն իրականացնելու խնդիրը վճռվում է վիճակահանությամբ, որն ընկնում է խաչատուր Կերեկյանի պահաժամականությամբ, որը հոգեզավակին՝ Արշավիր Յովասափյանին /նույն ինքը՝ Արամ Արամյան, Աշոտ, Թաթով/, որը վայելելով խաչատուր Կերեկյանի վատահությունը 1891թ. օգոստոսի 26-ին խաչատուր Կերեկյանին վրահիրում է երգումի մոտակա բանջարանոցները և թիկունքից կրակելով՝ ծանր վիրավորում նրան: Սեպտեմբերի 2-ին խաչատուր Կերեկյանը մահանում է պատվիրելով չհայտնել Արամ Արամյանի անունը, որին նա մինչև մահն էլ համարում էր ազնիվ ու խարված երիտասարդ:

Ի պատասխան խաչատուր Կերեկյանի եղբոր՝ Տիգրանի բողոքների, Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության «Կենտրոնը» այդ բիսուր առիթով հանդիս է գալիս հատուկ հայտարարությամբ, ուր ասվում էր. «Յանուն ընդհանուր գործի և բազմաչարչար ազգի ազատութեան գաղափարի մենք դիմում ենք հայ յեղափոխականներին, մանավանդ մեր կոմիտեներին, երբեք չոխել այդպիսի միջոցի: Մենք բարձրաձայն յայտնում ենք, որ այդպիսի սպանութիւնը մենք համարում ենք յանցանք, ուղղուած ազգի շահերի դեմ, որի անունով կատարվում է նա»¹³:

Խաչատուր Կերեկյանի սպանությունը ծանր հարված էր հայ ազատամարտին¹⁴: Սակայն դրանով Տիգրան Օքնյանի արկածալից գործունեությունը չափարտվեց: Նրա հանճնարարությամբ ծիրողդի Դ. գործունեությունը չափարտվեց: Նրա հանճնարարությամբ ծիրողդի Շ. Տեր-Վարդանյանը մեկնում է Օլթի՝ գեներերի փոխադրության գործն Տեր-Վարդանյանը մեկնում է Օլթի՝ գեներերի փոխադրության գործն Ակսելու համար: Նենց վերջինիս ջանքերով բացվել է դեպի երգորու սկսելու համար: Նենց վերջինիս ջանքերով բացվել է դեպի երգորու գինատար խնդերի անցնան առաջին՝ Կարս-Օլթի-Նարիման-Զիրող գինատար խնդերի անցնան առաջին՝ Կարին անգամ հաջողվում է տեղափոխել 40 ատրճանակ, Կարին գիծը: Առաջին անգամ հաջողվում է տեղափոխել 4000 փամփուշտ, որը հասցվում է Նարիմանի գավառի Վեգիսաս գյուղ, հսկ այնտեղից էլ՝ Ծիփեկ: Այդ գինամթերքը բաշխվում է երգորու կոմիտեին, իսկ երկրորդ անգամ նույն գծով տեղափոխված 25 իրացանով

¹¹ Այդ մասին քիչ անց «Կենտրոնը» ստիպված էր անգամ «Դրօշակի» առաջին համարում «Դաշնակցութեան կանոնադրութիւնց» վերտառությամբ հատուկ բացատրություն տպագրել, ուր նշվում էր. «Մահու պատիմը հայերի վերաբերմաբ ընդունվում է միմեայն անպայման ապացուցված դաւաճանութեան դիպքերում: Վարչական կենտրոն», տես «Դրօշակ», «Հայ Յեղափոխականակցության» օրգան, 1892, փետրուար, թիվ 3, էջ 12:

¹² Կարեկյան Տիգրան, նոյն տեղում, թ. 67:

¹³ Յայտարարութիւն, Դիւան Դ. 3. Դաշնակցութեան, հ. 1. Պուրըն, 1934, էջ 94-95:

¹⁴ Երկու տարի անց խաչատուր Կերեկյանի եղբայրը՝ Տիգրան Կերեկյանը գտնում է սպանում է Տիգրան Օքնյանին ոչ մի հետապնդան չափանանալով է. 3. Դաշնակցության կողմից:

և շուրջ 4000 փամփուշտով Տիգրան Օքոնյանը ծերնամուխ է լինում 17 հոգանոց հայդուկային խմբի ծևավորմանը: Խմբի անդամներից մեկը՝ Դարրություն Տեր-Կարդանյանը, հետագայում գրած իր հուշերում մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել Տ. Օքոնյանի գլխավորած արշավանքի մասին¹⁵: Նա վկայել է, որ խումբը իմանվել է Օլքի Թանպուրաս գյուղում հազնվելով լազի, քրի, թուրքի հագուստներ և, գյուղի բահանա տեր Խիկոլոսի օրինությունն ստանալուց ու երդվելուց հետո, 1891թ. սեպտեմբերին մտել Խարիմանի գավառը՝ տեղի հայությանը հարստահարող Փաշա բեկին և Իդրիս բեկին ահաբեկելու համար: Սակայն, շուրջ երկու ամիս տևած անօգուտ ու վտանգաշատ ձեռնարկը, որին Տիգրան Օքոնյանից զատ մասնակցություն ունեցան հետագայում մեծ հեղինակություն ծեղք բերած՝ թ. 3. Ղաշնակցության առաջին հայդուկներից՝ Ղազախնեցի Մեխակը, Խարիմանի Ագրակ գյուղացի Որսորդ Գևորգը, ալեքսանդրապոլցի Ուսուկ Գրիգորը, կարսեցի նպատակին, այլև ճիշտ հակառակ արդյունքն ունեցավ Խարիմանի գավառի հայության համար: Խիխազից ժամանած թուրքական բանակի մի ամբողջ գումարտակի կողմից պաշարվելով, խումբը կարողացավ թիրեղչի լեռան վրայով անցնել Ղեղվելի լեռը ու իջևանել Իր Կոչվող Այդտեղ նրանք սպանեցին մի քանի թուրքերի, իսկ քիչ անց, Ախա լեռան վրա կռվի բռնվելով վրացիների հետ, ընդհարման ժամանակ բացահայտեցին իրենց հայ լինելը: Դրանից հետո խումբը վերադարձավ թանպուրաս գյուղը, լուծարքի Ենթարկվեց և Տիգրան Օքոնյանը, վերցնելով իր երեք հայրենակիցներին, Չոլախ Ստեփանին, Փելնեկ Ենովին ու Յակոբ Վարժապետին մեկնեց Ախալցխա: Ու թեև «Դրօշակի» երրորդ համարում տեղ գտած «Խամակ Կարինից» ընդհարձակ թղթակցության մեջ¹⁶, ուր Ենթարյացվում էր Շամիլ ծածկանունի տակ թողարկվող Տիգրան Օքոնյանի խմբի գործողությունների համառոտ կապը նորաստեղծ կուսակցության հետ, սակայն ինչպես Խարիմանի գավառի հայության, այնպես էլ թուրքական իշխանությունների համար տեղի ունեցածը արագորեն պարզվեց: Դարրություն Տեր-Կարդանյանի վկայությամբ, «...Խարիմանի Վեգիսաս և Ագրակ գիլացիներէն 60 հոգի կալանաւորուելով խոշտանգուեցան և 35-ը չը դիմանալով գործ դրուած վայրագութիւններուն դիտապաստ ինկան բանտին մեջ»¹⁸: Դրանով սակայն, գործը չփակվեց: 1893թ. փետրվարի 20-ին Երգրումի ոուսական

¹⁵ Օ. ճգնավորյան, նույն տեղում, թ. 37-39:

¹⁶ Այս հայդուկային խմբի գինվորների ցանկը տես Օ. ճգնավորյան, նույն տեղում, թ. 55:

¹⁷ «Դրօշակ», Դայ Յեղափոխակ. Ղաշնակցութեան» օրգան, 1892, փետրուար, թիւ 3, էջ 6-7:

¹⁸ Օ. ճգնավորյան, նույն տեղում, թ. 39:

հյուպատոս Վ. Մաքսիմովը հաղորդում էր Կոստանդնուպոլսում իր երկրի դեսպանին, որ Խարիմանի կազայի Իդա գյուղի յայլայում 1891թ. սեպտեմբերին 3 թուրքերի սպանության արիթով ոչ պակաս 60 հայ է դատաքննության Ենթարկվել: Ուազնական դատարանը՝ Թեվֆիկ փաշայի գլխավորությամբ «...առանց երկար մտածելու, ս. թ. փետրվարի 13-ին մեկ նիստի ընթացքում որոշեցին մեղադրյալներից 25-ին, մեկ այլ տեղեկությամբ՝ 27-ին դատապարտել մահապատժի՝ կախաղանի միջոցով, իսկ մյուսները, բայց խութեայից բանուում մահացած իննը հոգուց, Ենթարկվել են ցան աքսորի»¹⁹:

Տ. Օքոնյանի նախաձեռնած արշավանքը երգորումցիների շուրթերին վերածվեց երգի, իսկ ինքը նրա կազմակերպիչը, իր մղած կոփմերի փորձն ամփոփելով՝ կազմեց մի փաստաթուղթ՝ «Դրահանգ կրոսակային խմբերին» վերտառությամբ, որը փաստորեն թ. 3. Ղաշնակցության պատմության մեջ առաջին մարտական կանոնագրի նախագիծն էր²⁰: Սակայն ակնհայտ էր, որ նման հարձակողական մարտավարության որդեգրումն անպաշտպան ժողովրդին դարձնում էր քավության նոխագ՝ հանգեցնելով հակառակորդից անհամեմատ ավելի քավության նոխագ՝ հանգեցնելով հակառակորդից անհամեմատ ավելի քորուստների: Ուստի, պատահական չէ, որ թեև թ. 3. Ղաշնակցության 1892 թ. ամռանը կայացած առաջին ընդհանուր ժողովում կերծնական հեղափոխական-արմատական թիւի Ենթարյացուցիչն կուսակցության ներսում, սակայն հաջորդ հաղթանակ արձանագրեցին կուսակցության ներսում, սակայն հաջորդ տարիների ընթացքում ոչ միայն եղանակում նման հախուռն ու Կրկմույն նաև չենք հանդիպում նման հախուռն ու անկազմակերպ գործելակերպի: Ընդհակառակը, Երգրումի կոմիտեն, որը անկազմակերպ գործելակերպի: Ընդհակառակը կոմիտեն, սկսեց հետևողական 1894-ից հետո վերածվեց կենտրոնական կոմիտեն, սկսեց հետևողական աշխատանք ծավալել կուսակցության շարքերն ընդլայնելու ուղղությամբ՝ թ. 3. Ղաշնակցության մեջ լայնորեն ներգրավելով ինչպես զանազան վարժարանների /Սանասարյան, Արծնյան/ քաղաքի զանազան վարժարանների գործարանների գործարանների գործարանների շրջանավարտներին, այնպես էլ դաշտավայրի /օվայի/ գյուղերի շրջանավարտներին: Սանասարյաններից թ. 3. Ղաշնակցության շարքերը բնակիչներին: Սանասարյաններից թ. 3. Ղաշնակցության շարքերը բնակիչներին: Սանասարյաններից թ. 3. Ղաշնակցության շարքերը բնակիչներին: Գարեգին Փաստրմանցանը /Արմեն Գարո/, Արմ Ենթարկվեցին Գարեգին Փաստրմանցանը՝ Հովհաննես Կրծնյանը, Արծնյան վարժարանի շրջանավարտներից՝ Հովհաննես Սերենկույսանը, Միհրան Թեռլեմեզյանը, Լևոն Մազմանյանը, Վահե Սերենկույսանը, Տիգրան Շամհուրը և ուրիշներ: Կուսակցության մեջ մտան Թոգանյանը, Տիգրան Շամհուրը և ուրիշներ: Կուսակցության մեջ մտան Նակաշիկանը, Երևան Պոյաճյանը, Անտոն Պոյաճյանը, Սինաս Երիտասարդները՝ Դարբին Ստեփանը, Անտոն Պոյաճյանը, Սինաս Օգաբերյանը և ուրիշներ: Ղաշտի /օվայի/ գյուղերից առավել ուժեղ ու

¹⁹ Արխիվ առաջնային ուժություն ունեցող պատմություն Ռուսական կայսրությունում, 1889-94 թթ., օն. 482, գ.

²⁰ Վրաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 17, գ. 2, գ. 706, թթ. 283-284: Փաստաթուղթ տպագիր 1630, լ. 163.

Վրաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 17, գ. 2, գ. 706, թթ. 283-284: Փաստաթուղթ տպագիր օրինակը տես Գևորգ Խուլիսական, Դայ Յեղափոխական Ղաշնակցության գործարանի պատմությունից, «Բանքեր Դայաստանի արիկիվների», Երևան, և կանոնագրի պատմությունից, 2002, էջ 1, էջ 63-64:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ
19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին

գործունյա կառուց ձևավորվեց Զիթոլում Մեղրակ Անանյանի, Դ. Տեր-Կարդանյանի և այլոց ջանքերով: Այստեղից Դ. Յ. Ղաշնակցությունը տարածվեց Հինձք, Թվանջ, Մուտուրկա, Սովորչերմուկ, Խետե Մելքը, Դինարի գոմ, Արծըրի, Ումուտում, Խաչկաց վանք, Երկնիստ, Ըղտաձոր ու Դատիշեն գյուղերում²¹:

Երգումի Կենտրոնական կոմիտեի հետապնդած հիմնական առաջարկանքը զենքի հայրայրումն ու ժողովրդի զինումն էր: Այդ նպատակով օգտագործվում էին զենքի փոխադրության միաժամանակ մի քանի գժեր: Դրանք էին ա/ Կարս-Օլիք-Նարիման-Զիթող-Երգում, թ/ Ղալա-Բողազ-Ղասան Ղալա-Շերքե-Խնուս-Սասուն, գ/ Ղալա-Բողազ-Խափի-Կիվ-Լունք-Բարերդ-Ղերջան-Երզնկա-Դերսին:

Միաժամանակ, Դ. Յ. Ղաշնակցության առաջին ընդհանուր ժողովից հետո ժամանակավորապես մի կողմ քաշված Արամ Արամյանը 1894-ից սկսած կրկին ակտիվացնում է իր գործունեությունը՝ Կովկասից Երկիր անցնող Դրայիր /Արմենակ Ղազարյան/ հորդորների շնորհիվ: Վերջին կարևորում էր Բասենի ու Խնուսի դերը՝ Սուշ-Սասուն զենք Փիխադրելու գործում: Այդ նպատակով Արամ Արամյանը հաստատվում է Բյուրի-Ջոյ գյուղում՝ դաշնալով կապող օդակ Երգումի Կենտրոնական կոմիտեի, Կովկասի և Տարոնի գործիչների միջև:

1895թ. օգոստոսին ուղարկան սամովարի վաճառականի անվան տակ Երգում է մտնում նաև Դ. Յ. Ղաշնակցության առաջնորդներից մեկը՝ Ոստոնը /Ստեփան Չորյան/: Այստեղից նա նեկում է Տրապիզոն զենքի փոխադրության գործը կարգավորելու համար: Նոյն շրջանում Դ. Յ. Ղաշնակցության կողմից նատնիշների և դավաճանների հանդեպ Կազմակերպել են մի շարք ահարեկչական գործողություններ:

Այսպիսով, 1895 թ. աշնանը սկիզբ առած արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի նախօրեին Դ. Յ. Ղաշնակցությունն արդեն հասցրել էր իր կազմակերպական կառույցը ձևավորել Երգումի վիլայեթում: Սկսվել էր նաև զենքի ու զինանքերի տեղափոխման երկարատև ու դժվարին գործը: Սակայն, այդ քայլերի արդյունավորման համար անհրաժեշտ ժամանակ էր պահանջվում, մինչդեռ 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին՝ ի պաշտպանություն 1895 թ. «Սայախյան քոյցը դարձավ մայրաքաղաքում ու կայսրության տարբեր վայրերում, այդ բվում և երգումի վիլայեթում, զանգվածային ջարդերի առիթ: Կորցրեց Ավետիս Վեմյանի և Հովհաննես Կորկոտյանի նամակարությունը՝ ուժերի, բայց ավելին անելու և փաստորեն սուլթանի ծրագրերի իրականացնանք նպաստած հնչակյանների այդ հախունը ծեռնարկի հետևանքները կանխելու հնարավորություն չունեցավ: Ուժերի հարաբերակցություն ակնհայտորեն շարունակում էր մնալ հակառակորդի օգտին:

²¹ ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 420, գ. 16, գ. 11, թ. 41:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կրթական համակարգը օսմանյան կայսրությունում գտնվում էր բարձրիրող վիճակում: Արդյուն շամիդ սուլթանի վարչակարգի կողմից կրթությանը տրամադրված ֆինանսական միջոցները երից անբավարար էին պահանջվող ծախսերը դուզգն իսկ հոգալու համար: Այսպես՝ 1887թ. կրթության համակարգին հատկացվել էր Թուրքիայի պետական բյուջեի 0,6% ը, որը տարիների ընթացքում պակասելով, 1904 թ. կազմել էր ընդամենը 88.000 լիրա կամ բյուջեիր 0.4 %-ը: Ընդունին, այդ գումարը նախատեսվել էր միայն պետական ուսումնական հաստատությունների համար:

1898-1899 թթ. օսմանյան պետությունում գործում էին կրոնական համայնքների կողմից ղեկավարվող 28.615 մահմեդական և 5982 ոչ մահմեդական ղարողներ: Անթուլատրելի էր քրիստոնյաների և մահմեդականների համատեղ կրթությունը: Կային միայն որոշ բացառություններ: Բավական է նշել, որ ողջ Թուրքիայի տարբեր բացառությունները: Բավական է նշել, որ ողջ Թուրքիայի տարբեր բացառությունները 1900 թ. ստվորում էին ընդամենը 300 հայեր:

Այս պայմաններում հայկական դպրոցները գործում էին եկեղեցուն կից: Դարկ է նշել, որ հայոց առաքելական եկեղեցին կիրառվող հալածանքներին և բռնություններին հակագրում էր նաև կրթա-մշակութային աշխույժ գործունեությամբ, դրանով իսկ, կամա թե կրթա-մշակութային ազգային զարթոնքին և ազգային ակամա, նպաստելով ազգային զարթոնքին: Ազգատագրական պայքարի գաղափարախոսության ձևավորմանը: Ազգատագրական գաղափարները, արևմտահայության սահմանադրական շարժումը, հայ գաղափարները, արևմտահայության սահմանադրական շարժումը նոր ժողովրդի ազգային համախմբման գործընթացի աշխուժացումը նոր ժողովրդի ազգային համախմբման գործունեությանը:

19-րդ դարի 50-60-ական թվականներից Ղայաստանում գործող բազմաթիվ միությունների, ընկերությունների և կազմակերպությունների մեջ կողմին հայ առաքելական եկեղեցին, ժամանակի ոգուն և հետ և կողմին հայ առաքելական եկեղեցին, ժամանակի ոգուն և պահանջներին համահունչ, կրթական գործունեությունը ծավալում և ամրապնդում էր նաև հայկական գավառներում:

1870 - ական թվականներից գործում էր դպրոցների նոր տիպ՝ հոգևոր կամ վիճակային դպրոցը, որտեղ դասավանդումը ծխական

¹ Ժելտյակ Ա. Պետրոսյան Յ. Ա., Իստորիա պրօվենիա և Տորոսի (կոնց XVIII – համար XX ամ.) Մոսկվա, 1965, ս. 71.

դպրոցների ծրագրերից բացի, ներառում էր որոշակի գիտելիքներ հայոց և ընդիմանուր պատճությունից, ֆիզիկայից, հանրահաշվից և բնագիտությունից՝ ուսման 6-8 տարվա տևողությամբ։ Աստիճանաբար լայն տարածում էին ստանում նաև իգական հոգևոր դպրոցները։

Ընդհանրապես՝ 1860-70 ական թթ. շրջադարձային էին արևմտահայ կրթական կյանքում։ Ազգային սահմանադրության հաստատումից հետո, 1863 թ. Կ. Պոլսում ընտրված Ուսումնական խորհուրդը ըննարկեց և 1864 թ. ընդունեց Ստ. Փափազյանի հեղինակած ազգային վարժարանների բարեկարգությանը ընդհանուր երկու կարգի՝ նախակրթարան /տարրական/ և երկրորդական կանոնադրությունը, ըստ որի ազգային դպրոցները բաժանվում էին /միջնակարգ/՝ ուսման համապատասխանաբար 4 և 5 տարի տևողությամբ։

1870-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայարձնական շրջաններում գործում էր ավելի քան 450 հայկական դպրոց՝ 24.000 աշակերտներով, իսկ 20-րդ դարի սկզբին՝ 813 դպրոց՝ 60.000 արական և 22.000 իգական սերի աշակերտներով։ Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ հայկական յուրաքանչյուր մեծ օյուղում և քաղաքում, բոլոր բնակչակայրերում, որտեղ հայերը մեծ թիվ էին կազմում, գործում էին տարբեր ուսումնական ծրագրերով բազմաթիվ դպրոցներ։ «Եթե հաշվի առնենք, որ բազմաթիվ հայ երեխաներ սովորում էին հայկական մասնավոր դպրոցներում, ապա 1901 թ. հայ աշակերտների ընդհանուր թիվը հասնում էր 104.500-ի»²։

Դարձ է նշել, որ դպրոցներ բացելու և հայ մանուկներին կրթելու համար արևմտահայությունը հատուկ հարկ էր վճարում։ Այդ մասին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը 1895 թ. գրել է. «Հայոց նաև կրթական տուրք մը, սակայն առանց այդ տուրքերն զատ՝ կը վճարե ստանալու և իր վարժարանաց համար՝ անոնց պետքերը կը հոգա այս պետքերուն համար եղած հանգանակությունը մեծ դժվարությանց այժմ բոլորվին արգելված են»³։

Կրթության զարգացման համար, անկասկած, որոշ նշանակություն ունեցավ երիտրութական հեղաշրջումը։ Դա պայմանավորված էր համիլյան վարչակարգի տապալման, բռնության կապանքների կարծեցյալ վերացման, քաղաքական ու տնտեսական վերափոխումների հրամայական անհրաժեշտության հետ, քանզի, և երիտրութերը ընթանում էին, բարեփոխումներն առանց կրթության և գիտության զարգացման՝ անհնար էին։ «Քաղաքական կյանքի առաջընթացը, - գրել է

². Նույն տեղում, էջ 81։

³ Հայաստանի ազգային արխիվ /այնուհետև՝ ՀԱԱ/, Ֆ.Պ - 57, գ. 2, գ. 3, թ. 7:

ականատեսներից մեկը, - իրեն անմիջապես զգացնել տվեց դպրոցներում»⁴։ Արդեն 1910 թ. Թուրքիայում գործում էին 36230 դպրոցներ՝ 1.331.200 սովորողներով⁵։

Քաղաքական ժամանակավոր (ընդամենը մի քանի ամիս) և անկատար ազատություններն օգտագործեցին նաև հայերը՝ նոր թափ հաղորդելով կրթական գործին։ Բայց շուտով երիտրութերը, դեն նետելով դիմակը, սկսեցին ընդգծված ձևով վարել թուրքացման քաղաքականություն, որը նշանակում էր վերջ օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային դպրոցների, ներառյալ և ամենակարևոր՝ արգելվեց բոլոր նախավոր դպրոցների, ներառյալ և ամենակարևոր՝ ազգային փոքրանասնությունների ուսումնական հաստատությունների գործունեությունը։ Մասնավոր դպրոցի գոյությունը թույլատրելի էր միայն այն դեպքում, եթե ուսուցումն իրականացվեր թուրքերեն, դասավանդվեց Թուրքիայի պատմություն և աշխարհագրություն։

Հայկական դպրոցների լայն ցանքի ստեղծումը, կրթական գործի զարգացումը էլ ավելի կարևորվում էր Կիլիկիայում, որի հայությունը, անջրապետված լինելով Արևմտյան Հայաստանից, ենթարկվելով բազմաթիվ ճնշումների, հայերենի արգելման պայմաններում հիմնականում դարձել էր թրքախոս։ «Տաճիկ լեզուն ընդհանրապես, մանավանդ դաշտային Կիլիկիայում և Տավրոսի մեկ նախին մեջ կ'տիրե մեր եկեղեցիններում, քարոզը միշտ, ճաշու ավետարանը, ընթերցվածներ մեր եկեղեցիններուն, քարոզը միշտ, ճաշու ավետարանը, ընթերցվածներ մեր եկեղեցիններուն, պարզանիչ քահանաներ հարգի են։ Գրեթե տաճերեն պիտ ըլլան. թարգմանիչ քահանաներ հարգի են։ Գրաբարը անմատչելի է նույնիսկ հայերենախոս լեռնցիններուն, որոնց առտինին խոսվածքն իսկ գյուղէ գյուղ բոլորովին կ'տարբերին»⁶։

Դրույթունը որոշակիորեն փոխվում է 1870-1880 ական թվականներից՝ կապված ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի, հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ բարձրանալու, ազգային ազատագրական շարժումների ծավալման, հազարակական - քաղաքական շրջանակները, որպես ժողովրդի ազատագրության առաջին քայլ սկսեցին մեծ ուշադրություն դարձնել հայեցի կրթության ու դաստիարակությանը։ Կրթական խնդիրների համար 1870 թ. ստեղծված Դպրոցական հարական անուհանը էր 1-ին Նույն Հանագարյան ընկերությունը, 1871 թ. սեպտեմբերի 1-ին Նույն Հանագարյան ընկերությունը, պարզաբանաց պարզաբանաց վարժարան բացելու համար Վարժարանի սաների կողմից Հանգընում 1876 թ. բացված Արարատյան հիմնված Վարդանյան ընկերությունը⁷։

⁴ Buxton Roden C., Turkey in Revolution, London - Leipsic, 1909, p 81:

⁵ Виктор Роден С., Turkey in Revolution, London - Leipsic, 1909, p 81:

⁶ Желтаков А. Д., Петросян Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 101:

⁷ Նույն տեղում, էջ 103:

⁸ Սատենադարան «Արաքսի», Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրության արդի Կիլիկիի այսուհետև՝ Կիլիկիա... , Պետերբուրգ, 1894, էջ 23-24:

Ընկերությունը: 1878 թ. փետրվարի 18-ի որոշմամբ Վարդանյան ընկերությունն իր գործունեության ասպարեզ է ընտրում բովանդակ Կիլիկիան՝ վերանվանվելով Կիլիկյան ընկերության: Վերջինս 1880 թ. միանում է Արարատյան ընկերության հետ՝ հիմք դնելով Սիացյալ ընկերությանը, որն էլ ծեռնամուխ է լինում դպրոցների բացմանը Կիլիկիայում, բայց, կապված ֆինանսական և տնտեսական բազմաթիվ դժվարությունների հետ, գործն առաջ էր գնում դանդաղ տեմպերով:

Եթես 1860 - ական թթ. քննարկվում էր Կիլիկիայում բարձրագույն վարժարան բացելու հարցը: Դայտնի է, որ Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանն իր ողջ հարստությունը՝ 1000 օսմանյան ոսկի, կտակել էր Կիլիկիայում ժառանգավորաց վարժարան հիմնելու համար: Նույն նպատակի համար 3000 օսմանյան ոսկի էր տրամադրել Եգիպտահայ մեծահարուստ Նուբար փաշան, բայց ինչ-ինչ նկատառումներով, նաև 4. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսէս Վարժապետյանը վարժարանը բացում են Կ. Պոլսում՝ հայտնի Առաքել-Նուբար-Շահնազարյան անունով: Եվ չնայած Կիլիկիո կաթողիկոս Մկրտիչ Քեֆսիզյանը քանիցս դիմել էր Կ. Պոլսի՝ Շահնազարյանին կտակը Կիլիկիայում գործադրելու համար, մասնավորապես՝ Երբ Նուբար-Շահնազարյան վարժարանը դադարել էր գործելուց, սակայն նրա ջանքերն արդյունք չեն տվել:

1880 - ական թթ. Վերջին և 1890 ական թթ. սկզբին Աղանա քաղաքում գործում էին Արամյան տարրական վարժարանը, Երկսեռ Արգարյան և Աշխենյան վարժարանները /150 – 200 սաներով/, կաթոլիկ Եկեղեցու կողմից բացված և ճիզվիտների հովանավորությամբ գործող մեկ արական դպրոց /200 աշակերտներով/, բողոքական հարանվանության մեկ Երկսեռ դպրոց, ինչպես նաև Երկու հունական և այլ ազգերին պատկանող մի քանի դպրոցներ: Նույն աղբյուրի վկայությամբ՝ 1890-ական թթ. սկզբներին Աղանայի վիլայեթում /ծխական դպրոցները չհաշված/ գործում էր հայկական 10 դպրոց՝ 1200 Երկսեռ աշակերտներով, ինչպես նաև կաթոլիկ հարանվանության 4 դպրոց՝ 200 աշակերտներով, հունական և արաբական 10 դպրոց՝ 303 սաներով, ընդամենը՝ 31 դպրոց 1922 թվականի վերաբերյալ:

1913 թ. Կիլիկիա այցելած Ս.Պետերբուրգի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանող Մ.Ցիցիկյանը նշում է, որ, չնայած «սարսափելի» վիճակում էին: Նրա տվյալներով՝ 1913 թ. Աղանայի ազգային դպրոցում 10-ամյա դասընթացով սովորում էին 688 տղաներ, իսկ օրինրդաց Վարժարանում՝ 515 աղջիկներ 6 ամյա դասընթացով, տարրական դպրոցում կամ մանկապարտեզում՝ 170 երկսեռ աշակերտներ 3 - ամյա դասընթացով: Այդ երեք դպրոցների

⁸ Գալուստյան. Գր. 3., Սարաշ կամ գերմանիկ և հերուսակ 1934, № 20:

տարեկան բյուջեն կազմում էր 1800 թուրքական լիրա, որից 500 -ը որպես ուսումնավարձ մուծվում էր սովորողների ընտանիքների կողմից, իսկ մնացածը հոգածվում էր թեմական միջոցներից: Դպրոցներում դասավանդում էին 46 ուսուցիչ-ուսուցչութիւններ, որոնց տարեկան աշխատավարձը կազմում էր 150 ռուբլի: Առավել ծանր էր գյուղական ուսուցիչների վիճակը: Այսպես, Աղանայի շրջակա գյուղերում նրանց տարեկան աշխատավարձը 60 - 80 ռուբլի էր, իսկ հեռավոր, լեռնային շրջաններում՝ ընդամենը 5 - 6 ռուբլի:

Խոսելով Աղանայի կրթական վիճակի մասին, Մուշեղ Եպիսկոպոս Սերոբյանը գորում է, որ սեպտեմբերին աշակերտների ընդամենը 10 - 20 տոկոսն է հաճախում դասերին, մեծ մասը դպրոց են գնում հոկտեմբեր - նոյեմբեր ամիսներին, երբ «երկու ամիս արդեն կորսնուցած կ'ըլլանք դպրոցական տարեշրջանն»:¹⁰ Պատճառը բամբակի հավաքումն էր, որին ծնողները մասնակից էին դարձնում իրենց զավակներին:

Կրթական գործը Հաճընում սկսում է աշխատամալ 1955 ական թթ., երբ «Անձնվեր ընկերության» կողմից Հաճըն են ժամանում Եղիա Տնտեսանք, Նազարեթ Տեպեճյանը, Հակոբ և Միհնաս Թուրսարգսյանները՝ իհմբ դնելով աշխարհաբար ուսուցմանը: 1. Տ. Ե. Եղիա Ա. Առաքվածախին և Ս. Գևորգ

1890 - ական թթ. հաճընցիները Ս. Աստվածածու և ուղարկում են բացում /200 էկեղեցիներում սեփական միջոցներով դպրոցներ են բացում 1909 երկսեռ աշակերտներով/, որոնք գոյատևում են մինչև Կիլիկիո 1909 թ. կոտորածները: Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արական դպրոցում դասավանդում էր զատագրական շարժման հայտնի գործիչ Դամբարձում Բոյաջյանի /Մեծն Սուրայ/ եղբայր Մարտիրոս Բոյաջյանը /Ժիրայր/ հայ պատանիների հոգում ազատագրական գաղափարների ժիկեր սերմանելով: 1912 – 1913 թթ. կառուցվեց Սահակ - Մեսրոպյան հզական վարժարանը, որը, ցավոք, չգործեց հայտնի պատճառներով, իսկ հետագայում, 1920 թ. հոկտեմբերի 15-ին, Դաճընի գրավման օրը, իրդեհիվեց թուրքերի կողմից: Դպրոցի կառուցման նախաձեռնությունը պատկանում էր Դաճընի հայության հոգևոր առաջնորդ Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարացյանին: Կրթօջախի կառուցման համար 600 դոլար էին տրամադրել ԱՍՏ – ուս բնակվող հաճընցիները:¹¹

⁹ «Մայիս» 1913 թվի 166 31 հունիսի

¹⁰ «Սահմանադրություն», 1913, թիվ 168, 31 նոյեմբեր, Անդրկովունի Ազգային Եպիսկոպոս, Հովհաննես Խաչատրյան, 1908 թ. 29-30:

11 Ապրիլի 1908 թվականի 25-ին Հայոց առաջատար քահանա Տիգրան Մանուկյանը և առաջատար քահանա Գօրգան-Տաղի

Պողոսյան Յ. Դ., Ղազընի Ընդհանուր պատկերացությունները՝ Խալիքունիա, 1942, էջ 453:

12 Կիեկիան թ. 35:

Հաճընում կրթական արդյունավետ գործունեություն էր ծավալել անգղիպատակ կանադացի դոկտոր Ս. Մարթինը, որը 1892 թ. որպես միսիոներ հաստատվել էր Հաճընում: Նա էր, որ հիմնադրեց բողոքական եկեղեցուն կից դպրոցը, իսկ ավելի ուշ, թեսթենյանների տան բակում կառուցեց հինգ հարկանի շքեղ և արդիական դպրոց: Այդ նորակառույց, «Ակադեմիա» բարձրագույն անունը կրող դպրոցում ուսանում էին ոչ միայն հայ բողոքական, այլև հայ առաքելական եկեղեցուն դավանող երեխաներ: Գործում էր 4 դասարան՝ 100-150 աշակերտներով: Դպրոցի շրջանավարտներն առանց քննության ընդունվում էին Անբախի կենտրոնական վարժարան, Տարտոնի Սենք Փոլ քոլեջ, Գոնիայի Զենանյան քոլեջ:¹³

Դպրոցին կից Ս. Մարթին անգլիական միսիոներական ընկերության դրամական օժանդակությանը հիմնել էր մանուծագործության և կահույքագործության փոքրիկ արտադրություններ, որոնց արտադրանքն արտահանվում էր ԱՄ և արժանացել էր Մեծ Բրիտանիայի Վիկտորիա թագուհու հավանությանը:¹⁴

1898թ. Կաճնում հաստատված միսիոներություններով և «Մենք Ենքը ԱՄՆ-ում հանգանակած նվիրատվություններով և «Մենք Օնայք» միսիոներական ընկերության աջակցությամբ քաղաքում արական և իգական վարժարաններ են բացում, որոնք, կարծ ժամանակ անց մեծ ճանաչում են ձեռք բերում: Ինչպես նշել է ժամանակակիցներից մեզը՝ «...օտար վարժարաններու մրցումը կարևոր դեռ մը կատարած է մեր կրթական գործին մեջ: Օտար կաթոլիկ և ամերիկյան միսիոներությանց վարժարանները խթան մը եղան հայ վարժաններու համար: Օտար վարժարաններ այ հայ ուսանողներու ազգայնական տրամադրությանց նաև գոհացում տալու համար հայերնի ուսումը նվիրագործեցին: Այս նախին նշանակելի են ամերիկյան գոլեզներն ու Բարձր վարժարանները»:¹⁵

Միսիոներները, անևաստակ են:

Սիսիներները, անկասկած, հետապնդում էին ոչ միայն կրոնական, դավանաբանական և գաղափարախոսական խնդիրներ, այլև քաղաքական նպատակներ՝ հանդիս գալով իրեն պետությունների քաղաքական, տնտեսական և մշակութային շահերի պաշտպանության դիրքերից, այնուամենայնիվ, նրանց գործունեությունը կրթության բնագավառում արժանի է բարձր գնահատականի, քանզի հայ երիտասարդությունը, համապատասխան կրթություն ստանալով, ծանոթանում էր համաշխարհային մշակութին, հասարակության գաղափարապես և քաղաքանապես:

Նոյն 1898թ. հաճնից հայ Երիտասարդները Ս. Դակոր Եկեղեցում
բացում են Հաճնի առաջին որբանոց-դպրոցը, որը գործում է 4 տարի:

Աղանայի 1909 թ. կոտորածներից հետո վաճեցի Խաչատուր Գռուզյանի տնօրինությամբ սկսում է գործել «Ազգային երկսեռ որբանոցը»: Նմանատիպ ուսումնական հաստատություններից եր հայ Կաթողիկոնների ջանքերով բացված Ալայան վարժարանը: Եվ այս բոլոր հայկական կրթօջախների կողմին Դաճընում գործում էր բուրքական ընդամենը երկու ուսուող: ¹⁶

Կրթական գործը Զեյթունում զարգանում էր դանդաղ և աննպաստ պայմաններում: 1848թ. Զեյթունի հոգևոր առաջնորդ, գառնեցի Դովիհաննես վարդապետի նախաձեռնությամբ և բնակչության նվիրատվություններով կառուցվում է դպրոց, որտեղ սովորում էին 150 աշակերտներ: Ավելի ուշ, 1856թ. Կ. Պոլսից Զեյթուն ժամանած «Յարություն Յութուրճյանը կառուցել է տալիս Զեյթունի վարժարանը»:¹⁷ 1865թ. Զեյթունում ուսուցիչ է նշանակվում Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, բնիկ զեյթունցի Յարություն Զագրյանը, որը, տնօրինելով Զեյթունում կրթության զարգացման համար կահիրեցի Պողոս Կարապետյանի 400 և ալեքսանդրիացի Թագվոր Յակոբյանի 200 օսմանյան ոսկի տրամադրած գումարը, հասնում է որոշ դրական տեղաշարժերի:

1878-1879թթ. Ձեյթունում երկսեռ վարժարաններ են բացվում Կիլիկյան ընկերության կողմից: 1879թ. հուլիսի 20-ին ընկերությունը Կ.Պոլսից պաշտոնական գրությամբ դիմում է Շուշիի հոգևոր առաջնորդ Արիստակս վարդապետ Սեղրակյանին՝ խնդրելով հանգանակություն կատարել «ի նպաստ Ձեյթունի կիլիկյան վարժարանի... ամեն ջանք ի գործ դնել ընկերության զարգացման համար ի հառաջադիմություն Կիլիկիո հայ մանկույն»:

1880թ. Զեյթունի և գավառակի կրթական գործի կազմակիրության ստանձնում է Միացյալ Ընկերությունը՝ հաջորդաբար որպես ուսուցչներ ուղարկելով Բարսեղ Վարդուկյանին, Սմբատ Բյուրատին (Տեր-Ղազարյան) և Ավետիք Կեսիխանյանին, որը հերոսաբար զիվեց Զեյթունի 1895թ. սահմանական պատճենագործության ժամանակ։

¹³ Պողոսայան Յ. Պ., Ծավ. աշխ., էջ 390-391:
¹⁴ Նույն տեղում, էջ 394:

¹⁵ Առևա Մեղուս, էջ 394:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, գ. 2, գ. 3, թ. 8:

¹⁶ Պողոսյան Յ.Պ., նշվ. աշխ., էջ 474:
¹⁷ Պողոսյան Յ.Պ., 1969, էջ 150-151:

¹⁷ Պահպան Հ.Պ., Աշկ. աշխ., էջ 153.
¹⁸ Պողոսյան Յ.Մ., Զելթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 153.

¹⁸ Պալուստյան Գ.Ս., ԶԵՂՅԹՈՒՄԻ պատմութեան գալուստյան Գր. Յ., Աշվ. աշխ., էջ 117:

Վարժարան-դպրոցներ էին բացվել գավառակի ֆոնուզ, Կոկիսոն, Թաշ-օլուգ Քիրեճ, Շիվիլիկի, Մխալ, Կապան, Ալպիսթան գյուղերում և այլուր: 1890-ական թթ. գավառակի 28 Վարժարաններում սովորում էին 1592 երկու աշակերտներ, որոնց դասավանդում էին 57 ուսուցիչներ: ¹⁹ Նշենք, որ Զեյթունում կրթական գործի նվիրյալներից և երախտավորներից էր Մնացական Սեմերծյանը (սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեցող «Զեյթունի անցյալեն և ներկայեն» գրքի հեղինակը):

Մարաշի ամենավաղ ուսումնական հաստատություններից էր և 1865թ. տեղափոխվել Մարաշ՝ ամերիկյան միսիոներուի միսս Եկեղեցիներում գործում էին «Ծաղկոց» կոչվող վեց նախակրթարաններ: ²⁰ Դրանցից ամենահայտնին և հինգ Յովհաննես Ծաղկոց-դպրոցն էր: Կրթական գործի զարգացումն էին հետապնդում Մարաշում ստեղծված Կիլիկյան, Ուլիհինյան, Մամիկոնյան, Ընեթերցասիրաց Ընկերությունները, որոնց ջանքերով բացվեցին կոչված, դպրոց-Ընեթերցարաններ, բայց, չունենալով նյութական աջակցությունը, որոշ ժամանակ անց դադարեցին գործել: ²¹ Միայն Ս. Քեֆսիզյանի ջանքերից հետո 1888-1889թթ. ճարաշցիները գիշերիկ դպրոցի ժախսերը: ²²

1880թ. Կիլիկյան Դայրենասիրաց Ընկերության նախագահ Մարաշի կենտրոնական վարժարանը: Վարժարանին նոր շուլչ և ոգի է հաղորդում 1882թ. Միացյալ Ընկերության կողմից Կիլիկիո դպրոցների տեսուչ նշանակված Բարսեղ Կարողուկյանը՝ «դպրոցական նոր մեթոդներ ներմուծելով վարժարաններն ներս»: Այստեղ տարբեր տարիների դասավանդել են Միաքար Էլմասյանը, Դավիթ Տեր-Ղազարյանը, Ամբատ Բյուրատը և ուրիշներ: 1910թ. Մարաշի հայոց հոգևոր առաջնորդ Ակրոտիչ հարկը, բարեկարգել քաղաքի երկու հագական վարժարանի երկրորդ սովորում էին 200 աշակերտուիներ: ²³

¹⁹ Զեյթունի պատմագիրք, Բութոս-Այրես, 1960, էջ 648:

²⁰ Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 433:

²¹ Ալաբեյսան Հ., Զեյթուն, Թիֆլիս, 1896, էջ 55-56:

²² Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 608:

²³ Նույն տեղում, էջ 441-443:

Մեծ համբավ էր վայելում 1882թ. Մարաշի հայ ավետարանական համայնքի նվիրատվություններով բացված ամերիկյան իգական քոլեջը, որն առանձնակի ծաղկում ապրեց միսիոներուի էլեն Բլեյթի տնօրինության տարիներին: Մինչև 1905թ. քոլեջն ունեցել էր 96 շրջանավարտ: 1905-1906 ուս. տարում քոլեջում սովորում էին 89 ուսանողութիներ ոչ միայն Մարաշից, այլև Աղանայից, Ջալեպից, Ջաճընից, Զեյթունից և Եղեսիայից, իսկ 1912թ.՝ 117 ուսանողութիներ: ²⁴

1897թ. Մարաշում բացվել էր նաև Յոհիսիմյան հգական նախակրթարանը, որտեղ հայերենի հետ միաժամանակ ուսուցանում էին Փրանսերեն:

Դեռևս 1891թ. Մարաշում բացվել էր «Ակադեմիա» բարձրագույն վարժարանը, որի հիմնադիր տնօրենը և տեսուչը միսիոներ Թոնաս Ղեղիսոն թրիսթին էր: 1893-1908թթ. վարժարանն ավարտած 92 Կայիսուն դպրոցին էր: Վարժարանը շատերն իրենց ուսումը շարունակել էր Այնթափի և շրջանավարտներից շատերն իրենց ուսումը շարունակել էր 1912թ. Մարտոնի քոլեջներում: Վարժարանում աշակերտներն ուսանում էին հայերեն, անգլերեն, բուրգերեն, հայ ժողովրդի պատմություն, աշխարհագրություն, կրոն և այլն:

Ընդհանուր առմանը, 19-րդ դարի վերջերին Մարաշի սանջակի 552 գյուղերում գործում էին 153 հայկական տարրական դպրոցներ 6567 աշակերտներով: ²⁵ Կայիսն նաև բազմաթիվ դպրոց-որբանոցներ:

1890-ական թթ. ջարդերից հետո, 1896թ. ԱՄՆ-ում բնակվող ուն ճենանյանի նպաստով որբանոց է բացվում Ս. Ստեփանոս Եկեղեցում, որը գոյատևում է մինչեւ 1914թ.: 1898թ. դպրոց-որբանոց է հիմնում Խահակ ժամհարյանը, որի խնամքին հանձնված 90 հայ մանուկների ծախսերը միջոցում էին Մոսկվայի հայ վաճառականները՝ և. Պոլսի հոգում էին Մոսկվայի հայ պատրիարքարանի միջոցով ամեն ամիս Մարաշ ուղարկելով 30 ռուբլի: ²⁶ պատրիարքարանի միջոցով ամեն ամիս Մարաշ ուղարկելով 30 ռուբլի: Աղանայի կոտորածներից հետո և. Պոլսի Ազգային խնամակալության համար հանձնաժողովի կողմից բացվում է այսպես կոչված «Ազգային հանձնաժողովի կողմից բացվում է այսպես կոչված «Ազգային հանձնաժողովը», որտեղ ապաստան էին գտել 115 տղաներ և 90 աղջիկներ: Պորբանոցը, որտեղ ապաստան էին գտել 115 տղաներ և 90 աղջիկներ: Այս, շնորհիվ տնօրեն Յարություն Տեր-Ղազարյանի անհավատալի ջանքերի և գերմանացի միսիոների օգնության, իր գոյությունը պահել ջանքերի և գերմանացի միսիոների օգնության, իր գոյությունը պահել է նույնիսկ Եղեռնի և տարագրության ահասարսութ տարիներին: Ավելի ուշ նոյնիսկ Եղեռնի և տարագրության ահասարսութ տարիներին: Ավելա նպաստամատուցի ուշ որբանոցը հանձնվում է Մերձավոր Արեւելքի նպաստամատուցի տնօրինությանը:

Մարաշում հայտնի էին նաև գերմանական «Բեյր Շալոն» և «Բեյրել» որբանոց-դպրոցները, որոնք 1899 թվականից դեկավարում էին միսիոներուի Ռուբախը և միսիոներ Սփիքը: Վերջինս հայերի հետ միսիոներուի Ռուբախը և միսիոներ Սփիքը: Վերջինս հայերի հետ ունեցած ջերմ բարեկամությունը եւ նրանց ցուց տրվող օգնությունը ունեցած ջերմ բարեկամության ահասարսութ տարիներին: Ավելի ուշ նոյնիսկ Եղեռնի և տարագրության ահասարսութ տարիներին: Ավելի ուշ նոյնիսկ Եղեռնի և տարագրության ահասարսութ տարիներին: Ավելա նպաստամատուցի ուշ որբանոցը հանձնվում է Մերձավոր Արեւելքի նպաստամատուցի տնօրինությանը:

²⁴ «Կոչնակ», 1912, թիվ 6, 10 փետերվարի:

²⁵ Ժելտյակ Ա. Դ., Պետրօսյան Յ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 66:

²⁶ Գալուստյան Գր. Հ., նշվ. աշխ., էջ 470:

գործում Ազնես Սալմոնի՝ 500 հայ որբերի խնամակալությունը ստանձնած «Արբենեցեն» ոռպամուռը:²⁷

Կիլիկիայի կրթական խոշոր կենտրոններից էր Այնթապը: 1873թ. մարտի 1-ին Մկրտիչ Քեֆսիզյանի նախաձեռնությամբ և Նշան Թերզյանի տնօրինությամբ բացվում է «Կիլիկիո գիշերօթիկ հոգևոր վարժարանը», բայց, չորս տարի անց, ֆինանսավորման բացակայության պատճառով, փակվել է:

Այնքապում էր գտնվում Թուրքի կենտրոնական վարժարանը, որն իրականացնում էր բարձրագույն մասնագիտական կրթական ծրագրեր: Աներիկյան միսիոներների եւ այնքապի հայերի համատեղ ջանքերով 1876թ. հոկտեմբեր ամսին 55 ուսանողներով բացված այդ քոլեջը նախատեսված էր միայն հայ պատանիների հաճար: Այստեղ դասավանդում էին ԱՄՆ-ում կրթություն ստացած աստղագետ և երկրաբան Սարգիս Լևոնյանը (սպանվել է 1909թ. կոտորածների ժամանակ Օսմանիեի մոտ), պրոֆեսոր Ալեքսան Պեզզյանը, Ֆրանսիայում իրավաբանի որակավորում ստացած պրոֆեսոր Զենոր Պեզզյանը, Արմենակ Չանչյանը եւ ուրիշներ: 1878թ. քոլեջին կից բացվել են թժկական վարժարան եւ հիվանդանոց, որը անվանվել է Այնքապում առաջին միսիոներ Ազարիա Սնիթի անունով: Քոլեջի վերջին տնօրինն էր Զոն է. Մերիլը, որը ցեղասպանության դժողակ տարիներին բազմից ստարել էր տարագիր հայերին, շատերին ապաստան լրվել որոշում փրկելով ստույգ մահից:

Այսթապում էին գտնվում նաև Վարդանյան և Արդենական երկրորդական վարժարանները, ամերիկյան իգական սենյական ավելի քան 20 մանկապարտեզներ։²⁹

1912թ. սեպտեմբերի 19-ին բացվում է «Կիլիկյան բարձրագույն վարժարանը», որը Կիլիկիո կարողիկոս Սահակ Խապայանի հատուկ կոնդակով՝ 1913թ. օգոստոսի 11-ին վերանվավում է Կիլիկյան ճեմարանի: Այս «իր ընդհանուր մանկավարժական և եկեղեցագիտական դասընթացներով կոչված էր մեծ ծառայություն մատուցելու Կիլիկիո հայությանը»:³⁰ Չուտ հայկական ճեմարանի բացումը կարևոր երևույթ էր Կիլիկիահայ իրականության մեջ, քանզի «մեր կրթական եւ կրոնական պաշտոնյաներեն մեծագոյն մասը օտար (միսիոներական եւ փրոփականդիստական) հաստատությանց մեջ կրթված ըլլալով՝ ըստ արժանավոյն եւ արդյունալի չեն կրնար ծառայել ազգային ինքնատիա

դաստիարակության և տոհմային ինքնուրույն գոյության ու ինքնապաշտպանության նվիրական գործին», - իրավացիորեն նշել է Ս. Խապայանը:³¹ Ցավալի եր, որ, չնայած ճենարանի տնօրեն Դակոր Դազարյանի գօրծադրած ջանքերի, այնուամենայնիվ, անբավարար եր հայ ուսուցիչների թիվը:

Ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև Թուրքիայի կրթական հայտնի կենտրոններից էր Տարսոնը, որտեղ գործում էր Ս. Պողոսի (Սենք Փոլ) 5-ամյա դասընթացով զոլեջը և 4-ամյա դասընթացով տարրական դպրոցը: Դաստասությունը կառուցվել էր 1888թ. ԱՄՆ-ի Նյու-Յորքի նահանգային իշխանության արտօնագրով՝ ամերիկյան միսիոներների նախաձեռնությամբ:

Քոլեջի առաջին տնօրեն Ս. ճենանյանի (1888-1893թթ.) պաշտոնավարության տարիներին կրթօջախին 100.000 դոլար էր նվիրել ամերիկացի մեծահարուստ գնդապետ Շեփըրտը: Քոլեջը մեծ ծաղկում ապրեց ծագումով իուլանդացի Թոնաս Ջրիսթիի տնօրինության տարիներին (1893-1919թթ.): Կրթօջախի այլազգի դասախոսներից էին շվեյցարացի Յել Բրիվոր, անգլիացի Յերբերտ Գիբբոնսը (նա 1909թ. գտնվելով Աղանայում՝ անգլիական և ամերիկյան թերթերին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել կոտորածների վերաբերյալ), ամերիկացի Դ.Ռոշերսը (զոհվել է 1909թ. Աղանայում՝ ամերիկյան իգական Վարժարանի հրդեհը մարտին): Քոլեջի հայ դասախոսներից էին Սարգիս Տոնիկյանը, Միհրան Գալաճյանը, Թորոս Եսայանը, Սամուել Մելքոնյանը և այլք: Բացման օրից մինչ 1910թ. քոլեջն ունեցել էր 144 շրջանավարտներ, որոնցից շատերը կրթությունը շարունակել են շրջանավարտներ, որոնցից շատերը կրթությունը շարունակել են թերութիւն ամերիկյան համալսարանում: Ուսանողների ծննդող մեծամասնությունը հայեր և հույներ էին: Գր. Գալուստյանի հավաստմամբ՝ 20-րդ դարի սկզբին քոլեջում սովորող 100 ուսանողներից հույներ էին 15-20-ը, մնացածը՝ հայեր:³² 1890-ական թվականներին Տարոնում գործում էին նաև 4 հայկական դպրոցներ, որոնցից առավել հայտնի էր Ս. Ասվածածին եկեղեցուն կից Լուսինյան երկսեռ տարրական դպրոցը:

Կիլիկիո այլ բնակավայրերում դրույթուսն աշխածապատ բարգ-
չոր: Մերսինում կային հայ երեք հարանվառություններին պատկանող
հինգ արական և իգական դպրոցներ, նույն երկու հարյուր
աշակերտներով:³³ Առանձնապես վատ էր վիճակը Կիլիկիո կաթողի-
կոսական նատավայրում՝ Սուում: Մկրտիչ Խորհյանին 1904 թ. փետրվարի
18-ին գրած նամակում Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Խապայանը նշում է.
«Սոյ մեջ բարգավաճ դպրոց պահել անկարելի է, որովհետու կլինան չը
ներիր, հազիվ ուսումնական տարին յոթն ամիս կը լինի, այնուհետու

²⁷ Աղայն եւ ուղարկում:

²⁸ Գուտուլյան Գր. Յ., Կիլիկյան աշխարհագրություն, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 29:
²⁹ Պողարյան Գր., Եեղասպան Բուրքը, Բեյրութ, 1973, էջ 120:
³⁰ ՀԱՍ, Ֆ.Պ-57, գ. 2, գ. 1029, թ. 1:

²⁹ Պողագահական պատրիարքություն, Կ. Պոլիս, Պողագահական պատրիարքություն, Բենապահ թուրքը, Բեյրութ, 1973,էջ 120;
³⁰ ՀԱՍ, Ֆ.Պ-57, գ. 2, գ. 1029, թ. 1:

³¹ Կուսանական գ. 2 գ. 278, թ. 74:

³² Գալյուս Մեծիուս, ց. 2, գ. 278, թ. 11.

Նույն տեղում, էջ 20:

ՏԻՎՐԻԿԻ ԳԱՎԱՍՊԱԿԻ
ՎԱՐԶԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ
19-րդ դ. Վերջին - 20-րդ դ. սկզբին

ամբողջ ժողովուրդը կը քաշվի ամառանոցները և վարձյալ պահապաններն ու նի ջանի ջարդ ու փշուր վանականներն ու զատ մարդ չը ճնար: Ամբողջ դպրոց մը ամեն տարի գաղթեցնել այս կամ այն հովասուն վայրը, ըստ իս, նպատակին չը ծառայելել զատ՝ վարողին այ մեծամեծ և անօգուտ գոհողություններ տալեն ավելի անսելի դժվարությանց պատճառ կ'ըլլայ, ուստի հարմար կը սեպեն Պապովի (խոսքը վերաբերում է Նոր Նախիջևանից Մարգար Պոպովին, որը զգալի գումար էր կտակել Կիլիկիայում դպրոց հիմնելու համար-Ռ. Գ.) դպրոցը բանալ կամ Անթեպի, կամ Մարաշի և կամ Անտիոքի մեջ, որ ամենեն ավել անխնան և մարդ որոնելու կերպով և բոյն եղող վիճակն է»:³⁴

Ինչպես տեսնում ենք, Սահակ Խապայանը մտահոգ էր ոչ միայն ուսումնական հաստատության բացման խնդրով, այև այն դիտարկում էր որպես արտագաղթը կասեցնելու կարևորագույն գործոն:

Դարկ է նշել, որ Կիլիկիայում հայ աշակերտների մեծ մասն ուսա- նում էին օտարերկրյա կրթական հաստատություններում, որոնց թիվն անհամենատ շատ էր մրցակցությանը չփիմացող և ֆինանսական միջոցներից գուրկ հայկական դպրոցներից: Եվ, հայկական «բարձրա-գույն վարժարանների» բացակայության պարագայում, ինչպես գրել է 1901թ. հունիսի 12-ի նամակում Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Եպիսկոպոսը Ս. Խրիմյանին. «հարուստներն ստիպված են օտար վարժարան դրկի իրենց զավակները. այս վտանգին առաջըն առնել բացած են... ահա մեծագոյն վտանգը, զոր Ձեզ նատնանիշ կը նենք»:³⁵

Խիստ ծանր էր հայ ուսուցիչների նյութական վիճակը, որոնք իրենց հայրենանվեր աշխատանքի դիմաց ստանում էին չնչին աշխատավարձ, դիտելով որպես հայ պատանիների սրտում ազգային գաղափարական խոսության և ազատագրական պայքարի սերմնացաններ, թուրքական վարչական գործունեությունը: Այսպես, Կ. Պոլսից Աղանա ժամանելուն հայտնի ուսուցիչ Համբարձում Անտոնին:

Եվ իրոք, ազային ոգով դաստիրակությունն ու հայեցի կրթությունը չէր հանապատասխանում իր քաղաքական նպատակներին հետամուտ օսմանյան կառավարության շահերին: Հայկական դպրոցներում ազգայինի յուրաքանչյուր դրսուրում դիտելով որպես ազատագրական ուժացման քաղափարախոսության և շարժման օջախ, վարելով բանի թուրքացման և ամենասանձարձակ հալածանքն էին իրականացնում ազգային գործիչների, կրթական գործի նվիրյալների դեմ:

³⁴ ՀԱԱ, Ֆ.Պ-57, գ.2, գ.1824, թ.10:
³⁵ Նույն տեղում, գ.2, գ.80, թ.17:

Սեբատիայի /Սվագ/ նահանգը /վիլայեթ/ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ վարչատարածքային միավորներից էր: Այն հիմնականում համապատասխանում էր Փոքր Հայքի տարածքին: Սեբատիայի վիլայեթը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին բաժանված էր 4 սանջակների /գավառ/՝ Սեբատիայի, Ամասիայի, Թոփսատի /Եվլոկիա/, Շապին Գարահիսարի:

Իր հերթին, Սեբատիայի սանջակը բաժանված էր 10 գավառակների /կազա/՝ Սեբատիայի /կենտրոնական կազա/, Ջաֆիքի /Ջաֆիգ, Գոչ-Ջիսար/, Չառայի /Գոչկիր/, Եջլոզ-Էլի /Ենիշան/, Տիվրիկի /Դիվրիկ/, Գանկալի /Կանգալ/, Թոնուսի /Շարգչլա/, Կյուրինի, Տարենտեհ, Ազիզեի:

Տիվրիկի /Դիվրիկ/ կազան, գտնվելով Սեբատիայի սանջակի մեջ, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին սահմանակից էր հյուսիսից Զառայի կազային, հարավից՝ Դիարբեքրիի /Մամուրեթ-ուկ-Ազիզի/՝ Զառայի կազային, հարավից՝ Դիվրիկի /Մամուրեթ-ուկ-Ազիզի/՝ Տրզումի վիլայեթին, արևմուտքից՝ Ջաֆիքի կազային, արևելքից՝ Երզումի վիլայեթին:

Գավառակի կենտրոնը բարձր լեռներով շրջապատված, Ալիս գետի աջ ափին կառուցված Տիվրիկ քաղաքն էր³:

1882թ. «Մասիս» թերթի հաղորդած վիճակագրության համաձայն քաղաքը ուներ 3500 տուն բնակչություն, որից 450-ը հայեր էին⁴: 1895թ. արդար այն ուներ 500 տուն, կամ 4000 շունչ հայ բնակչություն⁵: արդեն այն ուներ 500 տուն, կամ 4000 շունչ հայ բնակչություն:

¹ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային արխիվ /այսուհետև՝ ՀՀԱԱ, ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, թ. 104, թ. 439, ց. 1, գ. 483, թ. 1: «Հայկացան հայագիտական հանդես», հ. 15, Բեյրութ, 1995, էջ 499: Ընդարձակ օրացույց ազգային հիվանդանոցի, Կ.Պոլսիս, 1903, էջ 187:

² ՀՀ ԳԱԱ Հանրապետության և ազգագրության ինստիտուտի Ազգագրության բաժնի արխիվ, թղթապանակ 121/1, էջ 2:

³ 855թ. Տէրիկ քաղաքը հիմնադրվել է պավլիկյան շարժման առաջնորդ Կարբեասի կողմից և դարձել շարժման կենտրոն: Հետագայում այն ենթակվել է Կարբեասի կողմից և դարձել շարժման կենտրոն: 1397թ. այն Սենեքերին Արծրունուն և միաժամանակ Սեբատիայի լույթին: 1397թ. այն նվաճվել է սելջուկ-թուրքերի կողմից, բայց այդ ժամանակ քաղաքում գոյություն ուներ իշխանություն, որը մինչև 19-րդ դարի կեսերը գտնվում էր քուրդ դիրեկտուրի տիրապետության տակ:

⁴ «Մասիս», Կ.Պոլսիս, 1882, թ. 3491, մայիս 22:
⁵ «Դրոշակ», Թիֆլիս, 1895, դեկտեմբերի 15, թիվ 21:

Դայությունը գրաղվում էր առևտորվ, արհեստներով, երկարագործությամբ, դարբնությամբ և այլն:

Քաղաքի հայությունը ծանր դրության մեջ հայտնվեց 1895թ. բուրքերի և քրերի հարձակման ժամանակ: Այդ է վկայում 1895թ. հոկտեմբերի 24-ին Տիվրիկի առաջնորդարանից կաթողիկոսին ուղղված նամակը, որում մասնավորապես ասված էր. «Քաղաքին 500 տուն է ավելի հայ բնակչը գործ բոլորվին հիմնախափ սարսափով պաշարված վայրկանաբար իրենց տան կուակին կողոպտման կամ բացարձակապես մահվան կսպասին»⁶:

Իրոք, այդ ժամանակ եղավ և թալան և կոտորած: Այդ մասին նույն տեղում, ասվում է. «Տիվրիկ, որ միայն տասն գիւղ ունի հայաբնակ, քրդաց առաջին հարձակմամբ կորսնցուց չորս հազար իննոց հարիւր հարձակման կորսնցուց քսան կտրիճներ և հարիւր ավելի վիրավորներ որոց շատերը ավաղ նահացու կերպով վիրավորված են...»:

Պետք է նկատել, որ այդ կոտորածի հետևանքով քաղաքի հայ քաղաքում հայ բնակչության աճ տեղի չի ունեցել: Այդ է վկայում 1899թ. «Բյուզանդիոն» օրաթերթի հաղորդած տեղեկությունն այն մասին, որ նույն ժամանակ քաղաքի հայ և թուրք բնակիչների ընդհանուր թիվը կազմում էր 9000, որից 500 տունը հայերն էին⁷:

Թուրքերը զբաղեցնում էին քաղաքի հարավային և հարավունեին:

Թեև 1895-1896թթ. կոտորածի հետևանքով Տիվրիկ քաղաքի բնակչության պատկերը որոշ փոփոխություն կրեց, սակայն 7000 շունչ⁸:

Բացի այդ խոշոր կենտրոնից հայերը կազմում էին Տիվրիկի շուրջ տարածված մոտ մեկ տասնյակ գյուղերում:

Կազմայի հարավ-արևմտյան մասում Լիկ գետի երկու ափերին էր հայաբնակ գյուղը: Ալբոյուները, ինչպես այդ գյուղի, այնպես էլ նահիելի հիմնականում նախապատերազմական շրջանի վերաբերյալ:

Բնակչության տեղաշարժերն այս գյուղին ևս խիստ բնորոշ էին: 1906թ. գյուղից գաղթած հայերի թիվը հասնում էր 90-100 անձի, որոնց

⁶ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Ենոյի ֆոնդ 1, գ. 1, գ. 135, թ. 5:

⁷ Նույն տեղում, թ. 4:

⁸ «Բյուզանդիոն», Կ.Պոլիս, 1899, հունիս, թիվ 818, էջ 1:

⁹ «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1882, մայիս 22, թ. 3491:

¹⁰ ՀՀԱԱ, ֆ. 439, գ. 1, գ. 500, թ. 1: Գարիկյան Կ., Եղենապատում Փոքում Զայց և

Նորին մեծի նայրաքաղաքին Սեբաստիոն, Բուստոն, 1924, էջ 605:

մոտ կեսն ապրում էր Ամերիկայում, իսկ մնացածը՝ ցրված էին Կ. Պոլսում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում¹¹:

Այնուհենդերձ, 20-րդ դարի սկզբին գյուղը գուտ հայաբնակ էր և 1914թ. քաղաքացած էր 102 տներից և ուներ 610 բնակիչ, որից 300-ը արական, 310-ը՝ իգական սեռի¹²:

Նահիելի հայկական բնակավայրեր էին նաև Ս. Ղակոր գյուղը, որն այդ անունը կրում էր հանանուն վանքի անունից: Այն փոքրիկ գյուղ էր: 20-րդ դարի սկզբին ևս գուտ հայաբնակ էր: Սեբաստիայում լույս տեսնող «Շողդար» շաբաթաթերթը գյուղի համար 1914թ. վիճակով ցույց է տալիս: 15-20 տուն¹³ բնակիչ, իսկ գ. Մուրադյանը՝ 12 տուն, 114 բնակիչ: Բնակիչների նույն թվաքանակն է ցույց տալիս նաև թեոդիկն իր աշխատության մեջ¹⁴:

Նույն ժամանակաշրջանի հեղինակ Կ. Գարիկյանի մոտ այդ թիվը հասնում է 70 տան, 560 անձի¹⁵: Սակայն մեր կարծիքով այդ թիվը այս փոքրիկ գյուղի համար չափազանցված էր: Պետք է ընդունել, որ գյուղն ունեցել է 12-20 տուն, շուրջ 114 բնակիչ, քանի որ արդեն 1919թ. գյուղում կոտորածից փրկվածների թիվը կազմում էր երկու մարդ¹⁶. Ընան փոքրիկ կոտորածից փրկվածների թիվը կազմում էր մասնակի այդ թվաքանակը ծշմարտացի է, մանավանդ, որ աղբյուրների հիմնական մասն այդ են վկայում:

Աշուշեն¹⁸ գյուղը, գտնվելով Օտոուի նահինեի մեջ, տեղակայված էր Օտոու գյուղից հյուսիս-արևելք: Գյուղն ուներ խայտաբղյութ ժողովրդագրական կազմ: Ըստ մի վիճակագրության այն 1914թ. տուն 686 բնակիչներով¹⁹:

Գյուղի բնակիչների թվում էին նաև 10 տուն թուրքերը²⁰: Փաստորեն, գյուղն ուներ 93 տուն, որից 76 տունը՝ հայ /686 շունչ, 10 տունը՝ թուրք /յուրքանչոյուր տան անձերի նվազագույն քանակն տունը՝ 6 շունչ 60 շունչ, 7-ը՝ կզլբաշ /40 շունչ/: Գյուղը, այսպիսով, նախքան Մեծ Եղեռնն ուներ 786 բնակիչ:

¹¹ Մուրադյան գ., Զայրենիքին ուխտավորները, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 23:

¹² Նույն տեղում: «Շողդար», Սեբաստիա, 1914, թիվ 3: Տիվրիկի շրջակա հայ գյուղերը, էջ 4:

¹³ «Շողդար», նույն տեղում:

¹⁴ Գարիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605:

¹⁵ Թեոդիկ, Գողգոռա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հոտին աղետալի 1915 տարին, Նիւ Եղր, 1985, էջ 130:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Վերջինս, հաստատված լինելով 1768 թ., հարևան գյուղերի մեջ ամենահինն էր:

¹⁹ Մուրադյան գ., նշվ. աշխ., էջ 43: Խեռովիկ, նշվ. աշխ., էջ 130:

²⁰ Մուրադյան գ., նշվ. աշխ., էջ 43: Մուրադյան գ., նշվ. աշխ., էջ 4:

²¹ «Շողդար», Սեբաստիա, 1914, թիվ 3, էջ 79:

Նահիեի հաջորդ հայաբնակ գյուղը Բաղրամն էր²¹, որը գտնվում էր Օտոռ գյուղից դեպի արևմուտք: Այն շրջակա գյուղերի մեջ ամենաբարձր դիրքն ուներ: Դեռ 19-րդ դարի վերջին Բաղրամ գյուղը զուտ հայաբնակ էր և 1895-1896թթ. դրությամբ բաղկացած էր 20 տուն ազգաբնակչությունից²²: 1914թ. արդեն գյուղն ուներ 44 տուն, շուրջ 450 շունչ հայ բնակիչ, որից շուրջ 50-ը պանդուխտներ էին հանդիսանում Կ.Պոլսում և Ամերիկայում²³:

Նահիեի հայաբնակ գյուղերից էր Կյուրեսինը /Կուրասիս/, որը գտնվում էր Օտոռ գյուղից հարավ: Այն 20-րդ դարի սկզբին 40 ծուխ ունեցող գյուղ էր, որից 20-ը տունը հայեր էին, 20-ը՝ թուրքեր²⁴:

Հայերն ընդամենը 800 շունչ էին²⁵:

Հայկական գյուղերի մի մասն էլ տեղափորված էր կազայի արևելյան և հյուսիսարևելյան մասերում: Հյուսիս-արևելքում տեղաբաշխված հայկական գյուղերը միավորված էին Կասմայի նահիեում: Վերջինիս կենտրոնը համանուն գյուղն էր: Վերջինս համեստանում էր Նորատունկյաց տոհմի ծննդավայրը, որոնք բնակչությունը հայերն ու թուրքերն էին: Հայերն իրենց թվաքանակով գերակշռում էին թուրքերին: Գյուղի ընդհանուր բնակչությունը թիվը ընտանիք/ թուրքեր էր²⁶: Իսկ արդեն 1914թ. հայերի թիվը հասավ 150 անասնապահությամբ, այգեգործությամբ²⁷:

Այս նահիեի մեջ ընկած խոշոր հայաբնակ գյուղերից էր Եփրատի կոտորածներն ուներ 80 տուն²⁸ հայ բնակիչ: Սակայն շուտով սկսված և հալածանքի հետևանքով եղան բնակչության տեղաշարժեր պետական պատկերը փոխվեց: Այդ մասին է ին վկայում մի մասնավորապես ասված էր. «1895թ. հոկտեմբերի 8-ին 300-ի չափ քրդական հրոսակախունքը, բաժանված երկու մասի, հարձակում գործեց

²¹ Այս գյուղի այլ անվանումը եղել է Ագորակ կամ Ազարակ, ուստի կարելի է ենթադրել, որ տարիների ընթացքում ընդլայնվելով դարձել է գյուղ:

²² «Պորօչակ», Թիֆլիս, 1896, հունվարի 25, թիվ 3, էջ 23-24:

²³ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁴ Թեղողիկ, նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁵ Նույն տեղում: Գարիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605: Թեմուրյան Կ., Գամիրջի հայ ազգաբնակչության թիվը Յանձնաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին, «Հայ ազգագրություն և բանականություն», հ. 1, Երևան, 1970, էջ 138:

²⁶ Աղեքսանդրյան Ա., Պատմություն Ականավոր քաղաքին Սեբաստիոն, Վենետիկ, 1911, էջ 370:

²⁷ Թեղողիկ, նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁸ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինսիտուտի արխիվ, Լեոյի ֆոնդ 1, գ. 1, գ. 144, թ. 2, 25:

²⁹ Նույն տեղում:

Եփրատի ավին գտնվող 170 տնից բաղկացած հայաբնակ Բինկա և 80 հայ ընտանիք ունեցող Զիմառա գյուղերի վրա: Չորս ժամ շարունակ այս հայ ընտանիք ունեցող Զիմառա գյուղի մեջ սպանեցին մեկ հայ Երիտասարդի և վիրավորեցին մի հայ կին: Բինկա գյուղի բնակչությունը շուրջ 1000 հոգու թուրքերը և քրդերը տեղափոխեցին Զիմառա»³⁰:

Հավանաբար հայ բնակչության այս ներհոսքն էր հետևանքը, որ արդեն 1914թ. գյուղն ուներ 150 տուն, 1200 հոգի հայ բնակիչ:

Նահիեի հաջորդ հայաբնակ գյուղը Խուճավիլն էր³¹: Գյուղը գուտ հայաբնակ էր: Նշված ժամանակաւոլում գյուղը բաղկացած էր 130 տուն, 1500 շունչ³² հայ բնակչությունից: Գյուղն ուներ նաև 240 անձ պանդուխտ, որոնք դեգերում էին Կ. Պոլսում, Եվրոպական տարբեր երկրներում³³:

Նահիեի հայաբնակ գյուղերի շարքին էր դասվում նաև Բինկյանը /Բենկան/: Վերջինս 19-րդ դարի վերջին ուներ հոծ հայկական բնակչություն: Դա մենք արդեն նշեցինք Զիմառա գյուղի նկարագրության ժամանակ, երբ թուրք և քուրդ խուժանը 1895թ. հոկտեմբերին հարձակվել էր Զիմառա և Բինկյան գյուղերի վրա:

Այդ հարձակման հետևանքը եղավ այն, որ 1000 հոգի հայ բնակիչ Բինկյան գյուղից տեղափոխվեց Զիմառա: Թեպետ, այս տեղաշարժի հետևանքով գյուղի հայ բնակչությունը նվազեց, բայց դարավագրին նրանց թիվը գյուղում ևս մեծ էր: Ըստ որոշ աղբյուրների, այն հասնում էր մոտ 80 տան: Մեկ այլ վիճակագրության համաձայն՝ 1914թ. նրանց թիվը հասնում էր 125 տան և 1000 անձի³⁴: Կ. Գարիկյանը նշում է հետևյալ տվյալը՝ 300 տուն, 2400 անձ³⁵:

Մեր կարծիքով վերջին տվյալը փոքր ինչ չափազանցված է, քանի որ դժվար թե այդ գյուղը 1895-1896թթ. կոտորածից և տեղաշարժից հետո այդպիսի աճ ուներ: Այս պատճառով մեզ ավելի վստահություն է ներշնչում այն վիճակագրությունը, որի համաձայն գյուղն ուներ 125 տուն, կամ 1000 շունչ հայ բնակիչ:

Ինչպես նշեցինք, կազմայի արևելյան հատվածում ևս աղբյուրում հայկական գյուղեր: Նրանք գտնվում էին Զալդա տեղաբաշխված էին հայկական գյուղեր: Նրանք գտնվում էին Զալդա

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Գյուղի անունը հավանաբար եկել է «Խուճավիլ կամ Խուճանավան»՝ բոլորովին ավերակ գյուղի հմաստով: Այդ ավերակները հելենական կամ հառմեական տիրապետության հետքերն էին, որը հաստատվում է մի քանի հունարեն գրերով ու արձանագրություններով: Այս գյուղը հիմնադրվել է Սենեքերին թագավորի ժամանակ:

³² Սուրայյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46: Թեղողիկ, նշվ. աշխ., էջ 131:

³³ Պատրիկ Ա., Պատմագիրը հուշամատյան Սեբաստիոն, հ. 1, Բեյրութ, 1974, էջ 391:

³⁴ Թեղողիկ, նշվ. աշխ., էջ 138:

³⁵ Գարիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605:

գետի աջ ափին: Վերոհիշյալ գյուղերի թվում էին Արմութաղը /Արմտան/, Բալանկան /Բալանդա/, Սիրվանան /Մրվանա/, Շիկինը, Սինծանը:

Արմութաղը 1908թ. դրույթամբ ուներ 76 տուն կամ 620 հայ բնակիչ, որոնցից 85-ը մինչև 1914թ. գաղթեցին Կ.Պոլիս, Ամերիկա, Եգիպտոս³⁶:

Դավանաբար արտագաղթն ընդունել է ավելի մեծ չափեր, քանի որ 1914թ. գյուղում արդեն հաշվում էր 32 տուն³⁷ /յուրաքանչյուր տան նվազագույն անձերի քանակը ընդունելով 8 շունչ ստացվում է 256 մարդ բնակիչ:

Բալանկա գյուղի հայ բնակչությունը այստեղ էր հաստատվել դեռևս 18-րդ դարում, երբ Տիվրիկի կազայի այլ գյուղերից հողագուրկ ընտանիքները տեղափոխվել էին այստեղ՝ իբրև հողի վարձակալները³⁸. Մեծ եղենին նախօրյակին նրանց թիվը գյուղում կազմում էր 30 տուն, 240 մարդ³⁹:

Սիրվանա գյուղում 20-րդ դարի սկզբին ապրում էին հայերն ու կղբաշները: Գյուղն այս ժամանակամիջոցում բաղկացած էր 54 տնից, 290 բնակիչներով, որից 30 տունը կամ 210 հոգին հայեր⁴⁰ էին, 24 տունը /80 հոգի/: կղբաշներն էին և ազդեցիկ դիրք ունեին գյուղում⁴¹:

Շիկին /Շիկի/ փոքրիկ գյուղը, որը 20-րդ դարի սկզբին ուներ 20 տուն կամ 160 շունչ⁴² հայ բնակիչ:

Սինծան հայաբնակ գյուղը, որը հայտնի էր իր Ս. Գևորգ եկեղեցիով, 20-րդ դ. սկզբին ուներ 12 տուն կամ 100 շունչ բնակիչ⁴³:

Բացի Վերոհիշյալ գյուղերից գյուղուն ունեին նաև այլ հայաբնակ գյուղեր, որոնց մասին տեղեկությունները սակավաթիվ են: Դրանցից են Արտեմենտը, Բագրատունը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի Բագրատունը՝ 8 տուն կամ 75 շունչ⁴⁴ հայ բնակիչ:

Այսպիսով, մեր հաշվարկներով նախքան մեծ եղենը Տիվրիկի կազայում հայ բնակչության թիվը կազմում էր 15721 մարդ:

Ինչպես տեսանք առանձին գյուղերի օրինակով, գավառակում բացի հայերից ապրում էին նաև բուրքեր ու կղբաշներ: Տիվրիկ բաղաքից Վաճք անունով գյուղն էր, որը նախկինում հայկական էր, իսկ

³⁶ Սուրաղյան Գ., Եշվ. աշխ., էջ 35:

³⁷ Թեռիկ, Եշվ. աշխ., էջ 130:

³⁸ Սուրաղյան Գ., Եշվ. աշխ., էջ 41:

³⁹ Թեմուրճյան Կ., Եշվ. աշխ., էջ 138:

⁴⁰ Նոյն տեղում: Թեռիկ, Եշվ. աշխ., էջ 130: «Դայ ազգագրություն և բանահյուսություն», էջ 138 /Վերջին երկու աղբյուրում շնչերի քանակը հասնում էր 240-ի/:

⁴¹ Նոյն տեղում:

⁴² Գարիկյան Կ., Եշվ. աշխ., էջ 605:

⁴³ Թեմուրճյան Կ., Եշվ. աշխ., էջ 138:

⁴⁴ Նոյն տեղում:

⁴⁵ Նոյն տեղում:

խնդրո ուսումնասիրության ժամանակամիջոցում բնակչները կղբաշներ էին: Նրանից ոչ այնքան հեռու էր գտնվում Արակա կոչվող գյուղը, որը 19-րդ դ. Վերջին լիովին բուրքաբնակ էր: Պետք է նշենք նաև, որ կազայի բնակչության մեջ 19-րդ դ. Վերջին բացի Վերոհիշյալ երնիկ տարրերից մտնում էին նաև քրդերը: 1881թ. դրույթամբ հայոց առաջնորդարանի հաղորդած վիճակագրության համաձայն նրանց թիվը գավառակում կազմում էր 2000 հոգի⁴⁶: Նոյն վիճակագրության համաձայն բուրքերի և կղբաշների ընդհանուր թիվը 43278 էր⁴⁷:

Սակայն կարծում ենք, որ առաջնորդարանի հաղորդած տվյալները, որոնք վերաբերում են բուրքերին և կղբաշներին չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ ըստ 1881-1882 թթ. բուրքական պաշտոնական վիճակագրության /սալնամեթ/ Տիվրիկի կազայի մահմեդական բնակչության թիվը հասնում էր 25178, որից 12158-ը կին էին, իսկ 13020-ը՝ տղամարդ⁴⁸:

Այս տվյալը կարելի է ճշմարիտ համարել, քանի որ արդեն 1914-1915թթ. կազայում բնակվում էին մոտ 30630 մահմեդականներ⁴⁹: Իսկ հայերի թիվը, ինչպես արդեն նշեցինք, կազմում է մոտ 15721:

Այսպիսով, 1914-1915թթ. ընթացքում Տիվրիկի կազան ուներ մոտ 46351 բնակիչ, որից 34%-ը կազմում էին հայերը, որոնք այս գավառակի կարևոր էրնիկ տարրերից էին:

⁴⁶ «Ասախ», Կ.Պոլիս, 1881, հոկտ. 13, թ. 3015:

⁴⁷ Նոյն տեղում:

⁴⁸ Տեմուրճյան Կ., Թեմուրճյան Կ., Եշվ. աշխ., էջ 138: Demographic and Social Characteristics.

⁴⁹ Karpat K. H. Ottoman population 1830-1914. A Handbook of Paris, 1985, p.136

Mac Carthy J. The Arab world, Turkey, and the Balkans 1878-1914. A Handbook of historical statistics. Boston, 1982, p.77

ՀՕՎԱԿԻՄ ԲՈՅԱԶՅԱՆ (ՀՀ ԳԱԱ ԴԻ)

ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔՄՆԻՉՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԹԱՐԸ

1912 թ. Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությամբ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին Հայկական հարցի վերաբացման համար: Նորից դաշնալով տերությունների միջև երկարատև քննարկման առարկա՝ այն իր հանգուցալուծնանը հասավ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ 1914 թ. հունվարի 26-ին կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրում: Նախատեսված լուծվեր հայկական վիլայեթներից կազմված երկու սեկտորների ընդհանուր քննիչների ընտրության հարցը: Ըստ ծեռք բերված բանավոր թեկնածությունները բուրքական կառավարության հաստատմանը պետք է ներկայացվեին մեծ տերությունների կողմից: Թեկնածուները պետք է ընտրվեին եվրոպական փոքր և չեղող պետություններից /Բոլանդիա, Դանիա, Բելգիա, Նորվեգիա, Շվեյցարիա/, քանի որ ոչ մի մեծ տերություն հպատակի կողմից:

Ընդհանուր քննիչների ընտրության հարցով բնականաբար ամենից շատ շահագրգուված էին հայությունն ու նրա ղեկավար շրջանները: Նրանք, քաջ գիտակցելով, որ բարենորոգումների արդյունավետ իրականացումը մեծապես պետք է կախված լինի ընդհանուր քննիչների գործունեությունից, կարևոր էին, որպեսզի այդ պաշտոնի համար ընտրվեին կարող և ծեռնիս մարդիկ: Դաշվի առնելով այդ թեկնածուների որոնման աշխատանքներին գտնում էր, որ հարմար հայության ներկայացուցիչները: Այդ հմաստով՝ շնորհիվ եվրոպական ծառայություն կարող էր մատուցել եգիպտահայ ականավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, Ազգային Պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը, որը տակապին 1912 թ.-ից տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ եռանդուն գործունեություն էր ծավալում պաշտպանելով արևմտահայերի բարենորոգչական պահանջները: Եվ նրանսիայում ռուսական դեսպան Իզվուլսկուն հղած նամակում խնդրում էր իմանալ, թե Պ.Նուբարն աշքի առջև ունի արդյոք ընդհանուր քննիչների

պաշտոնի համար հարմար թեկնածուներ¹: Ռուսական կառավարությամբ՝ Պ.Նուբարի աջակցությանը դիմելու պայմանավորված էր նրա՝ բարենորոգումների հարցի շուրջ ծավալվող իրադարձություններում ունեցած անմիջական մասնակցությամբ, դրանց քաջատեղյակությամբ, ինչպես նաև խնդրի լուծման մեջ Ռուսաստանի դերի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքով: Դետագայում հայ գործիչներից մեկի հետ հանդիպման ժամանակ Ս.Սագոնովը նշել էր, որ Պ.Նուբարին նման հանճնարարական տալն արտացոլում էր Ռուսաստանի և հայերի շահերի համընկնումը և վերջիններիս նկատմամբ ունեցած վստահությունը²: Իր հերթին Պ.Նուբարը, զգացված Ս.Սագոնովի առաջարկից, նշում էր, որ այն արվել էր ի նշան իր անձի նկատմամբ ունեցած վստահության և ռուսական կառավարության բարենորոգումների իրականացումն ապահովելու անաշառության³: Միայն ռուսական կառավարությունը չէր արժեքավորում այն օժանդակությունը, որ կարող էր ցույց տալ Պ.Նուբարը տվյալ խնդրում: Ազգային Պատրիարքարանն ու հայ ղեկավար շրջանները և կարևորություն կին Պ.Նուբարի մասնակցությունն անհրաժեշտ թեկնածուների որոնման մեջ Պ.Նուբարի ամբողջովին վստահում նրա ընտրությանը: աշխատանքներին և ամբողջովին վստահում նրա ընտրությանը: «Ընդհանուր քննիչները, գրում էր Վ.Փափազյանը, պետք է հիմնովին ծանոթ լինեն Ազգային Պատվիրակությանը ինձ՝ Պ.Նուբարին-Շ.Բ./, որը ծանոթ լինեն Ազգային Պատվիրակությանը ինձ՝ Պ.Նուբարը լուսանց վարչական կարողության, կայերի հանդեպ ունեցած տրամադրությունների և պարկեցության, հայերի հանդեպ ունեցած տրամադրությունների և գգացումների մասին»⁴:

Ս.Սագոնովի վերոհիշյալ նամակը, փաստորեն, հարկադրում էր Պ.Նուբարին անմիջականորեն ներգրավվել ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնման գործընթացին: Պ.Նուբարը պաշտոնի համար շնորհած ներկայացուցիչների առաջին հերթին բնականաբար չէր կարող անտարբերություն ցուցաբերել առաջին հերթին կապված իր պաշտոնի բերումով, քանի որ այդ աշխատանքը սերտորեն կապված էր մի խնդրի հետ, որի պաշտպանությամբ նա հանդես էր եկել տերությունների ղեկավար շրջանների մոտ: Բացի այդ, Պ.Նուբարին չէր շնորհած ներկայացուցիչների ղեկավար շրջանների մոտ: Բացի այդ, Պ.Նուբարին չէր շնորհած ներկայացուցիչների ղեկավար շրջանների մոտ:

¹ Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 г.-10 мая 1914 г., Петроград, 1915, стр. 128.

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, թ. 53, թ. 11:

³ Bibliothèque d'Armenologie Nubar de l'UGAB, Paris, Archives de la Delegation Nationale Armenienne 1913-1923, Liasse 1/2, թ. 188.

⁴ Փափազյան Վ., իմ յուշերը, հ. Բ, Պեյրու, 1952, էջ 264:

անկիւնաքարը պիտի դառնան և մանաւանդ նրանց արժեքն կախում պիտի ունենայ բարենորոգումների յաջողութիւնը»⁵: Այդ նկատառումներով էլ Պ.Նուրարը, ընդունելով արված առաջարկը, իր ջանքերն ուղղում է հայկական վիլայեթների ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնմանը: Պ.Նուրարը գիտակցում էր, որ պահանջվող թեկնածուներ գտնելը ոյուրին գործ չէր: «Տարօրինակ Ա.Չոպանյանը,- բայց դա այդպէս է»⁶: Այդ հաճամանը բարդ և պատասխանատու բնույթով: Անհրաժեշտ էր ընտրել այնպիսի անձնավորությունների, որոնք ի վիճակի լինեն հաղթահարելու իրենց գործունեության հետ կապված բոլոր դժվարությունները և Պ.Նուրարի պատկերացմամբ հայկական վիլայեթների ընդհանուր համբերատար՝ ունենալով կառավարելու, իրամայելու և տիրելու հնտություն⁷: Այդ հատկանիշների հետ մեկտեղ պակաս կարևորություն չուներ նաև ապագա ընդհանուր քննիչների ազգության հարցը: Այդ կապում բելգիացիների հետ, որոնք, ըստ նրա, «շնորհիվ աֆրիկյան գաղութներում ծերը բերած արժեքավոր փորձի՝ ունակ են ավելի մեկտեղ Պ.Նուրարը գտնում էր, որ բելգիական կառավարող շրջաններում էր Բելգիայի կառավարության նախագահի հետ/, իրեն ավելի հեշտ կինի նրանց վեա: Այդ նկատառումներով էր, որ դեռևս 1913 թ. նոյեմբերի վերջերին նա բելգիացի հնարավոր թեկնածուների մասին խորհրդակցել աջակցությունը⁸:

Ընդհանուր քննիչների ազգության խնդրի շուրջ որոշակի տարակարծություններ կային Պ.Նուրարի և Ազգային Պատրիարքարանի միջև, որը, ընդհակառակը, դեմ էր բելգիացիների, ինչպես նաև շվեյցարցիների նշանակմանը, գտնելով, որ նրանք, իրենց պետությունների թուրքիայում ունեցած տնտեսական, առևտրական,

⁵ «Արմենիա», Մարտել, 1914, թիվ 33:

⁶ Ճ՛ Ե.Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի Թանգարան, Գ.Զոհրապի Փ., գ. 67, թ. 31:

⁷ ADNA, Liasses ½, p. 319. «Յորիզոն», Թիֆլիս, 1914, թիվ 43:

⁸ ABPR, Փ. Պոլստարքիս, թ. 1913, գ. 3465, թ. 106.

⁹ Նոյն տեղում, թ. 106:

ֆինանսական շահերի պատճառով կարող էին որոշակի գիշումներ ցուցաբերել հայկական բարենորոգումների նկատմամբ Վերահսկողություն իրականացնելու խնդրում¹⁰:

Տեղեկանալով Ս.Սազոնովի ցանկության մասին՝ Պ.Նուրարն անմիջապես դիմում է գործնական քայլերի: Սկզբում նա իր ջանքերը հիմնականում կենտրոնացնում է Շվեյցարիայից և Բելգիայից թեկնածուներ որոնելու ուղղությամբ: Իրենց երկրից հարմար թեկնածուներ մատնանշելու խնդրանքով՝ Պ.Նուրարը նամակով դիմում է Շվեյցարիայի հայասիրական կոմիտեի անդամ Լեոպոլդ Ֆավին, ինչպես նաև Փարիզում հանդիպում է շվեյցարացի գործիքներից մեկի՝ Գուտառվակ Ադրի հետ: Սակայն որևէ շոշափելի արդյունք ծերը չի բերվում: Ավելի արգասավոր եղան Պ.Նուրարի Բելգիայում կատարած պրատուլները: 1913 թ. նեկտենքերի վերջերին ժամանելով Բրյուսել՝ նա, երկրի դեկավար շրջանների և տեղի ռուսական դեսպանորդ Կուդաշկի ծեռնամուխ է լինում անհրաժեշտ օժանդակությամբ, ծեռնամուխ է լինում անհրաժեշտ օժանդակությամբ: Շուտով առաջադրվում են 10 թեկնածու: Դապետապորեն կատարված թեկնածուների առաջադրումը համարելով «պաշտոնի համար որս»¹¹: Պ.Նուրարը 8 հոգու հանում է ցուցակից և թողնում միայն երկուսին բելգիական կոնգոյի նախկին փոխկառավարիչ Յենիրիխ և գեներալ Շեգիսին, որոնք հետազայում ընդգրկվում են տերությունների կողմից կազմված ընդհանուր քննիչների թեկնածուների ցուցակում: Յ.Զավիրիկին հղած նամակում Պ.Նուրարը վերջիններիս բնորոշում էր որպես արժեքավոր և ընդհանուր քննիչի համար անհրաժեշտ հատկություններով¹²:

Վերադառնալով Բրյուսելից՝ Պ.Նուրարն ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար այլ թեկնածուների որոնման նկատառումով որոշում է հարցում անել նաև Դանիա և Հոլանդիա: Նա նամակներով դիմում է դանիացի հայասեր գործիք Զորջ Բրանդեսին ու Հոլանդիայի Գլխավոր Շտատների /օրենսդիր օրգան/ ստորին պալատի նախկին նախագահ Բյուլանտին: Խնդրելով իրենց երկրներից մատնանշել հարմար անձնավորությունների: Սակայն վերջիններս չեն կարողանում օգտակար լինել Պ.Նուրարին:

Այսպիսով, ծեռնարկած այս նախնական ջանքերի շնորհիվ ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար Պ.Նուրարին հաջողվում է գտնել միայն երկու բելգիացի թեկնածուների: Սրա իմանական պատճառն այդ միայն երկու բելգիացի թեկնածուների:

¹⁰ Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. Բ, թ 270: ABPR, Փ. Պոլստարքիս, թ. 1914, գ. 3472, թ. 56.

¹¹ Westenenk L.C., Diary Concerning the Armenian Mission. "Armenian Review," Boston,

1986, Vol. 39, No. 1, p. 32.

¹² ADNA, Liasses ½, p. 194.

կարևոր պաշտոնի համար արժանի թեկնածուներ գտնելու դժվարությունն էր: Այդ իրողությունը շատ էր մտահոգում Պ.Նուբարին: «Խիստ ցավալի կլինի,- գրում էր նա,- որ երկար ժամանակ բարենորոգումներ սպասելուց հետո, հայերը չկարողանան գտնել անհրաժեշտ մարդկանց՝ դրանք գործադրելու համար»¹³.

Ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար հարմար թեկնածուների որոնման խնդրում իր ունեցած որոշակի դժվարությունների մասին պատրիարքին հաղորդելուց հետո, Պ.Նուբարը վերջինիս կողմից համար նրանց, ովքեր իրենց պաշտոնական դիրքով ու փորձով կարող են հաջողությամբ իրագործել պատասխանատու խնդիրը»¹⁴: Հոլանդիա մեկնումը և երկրի դեկավար շրջանների հետ վերոհիշյալ հարցի շուրջ Ֆրանսիայում հոլանդական դեսպան Մթայերսին և նրա միջոցով հնարավորություն¹⁵: 1914 թ. փետրվարի սկզբներին ժամանելով համար Պ.Նուբարը տեղի ուսաւկան դեսպանորդ Սվեշինի հետ, որն իր այցելում է Լոռիտենին: Հանդիպման ընթացքում Պ. Նուբարը, նախարարին խնդրի ելույան ու ընդհանուր քննիչների պաշտոնի համար կարող և ծեռնիաս անձնավորությունների ընդգծում է այդ անհրաժեշտությունը: «Ես դժվարութիւն չունեցայ փոքր տերութիւններու կառավարութիւններին հասկցելու մեջի ամենէն առաջնակարգ մարդիկ ցուցելու կարևորութիւնը, որոնք կարող լինին այս կարևոր և միանգամայն փափուկ ծեռնարկը գլուխ հանել»,- հետագայում նշում էր Պ.Նուբարը¹⁶: Արյունքում նախարար Լոռիտենը, հայտնելով հայերին աճակցելու իր պատրաստականությունը, հայտնելով հայերին անձնավորությունների՝ հոլանդական Շնդկաստանի նախկին կառավարիչ վան Շեյշին և պատերազմական նախկին նախկին կառավարիչ վերջիններս իրենց ցանկության համաձայն հետագայում հանվեցին թեկնածուների ցուցակից և նրանց փոխարեն առաջադրվեցին Արևելյան Շնդկաստանում Հոլանդիայի մշտական ներկայացուցչի օգնական Լուիս

¹³ Նույն տեղում, էջ 273.

¹⁴ АВРП, ֆ. Պոլստարքս, թ. 1914, գ. 3472, հ. 75.

¹⁵ Dussen W. van der, The Question of Armenian Reforms in 1913-1914. "Armenian Review," Boston, 1986, Vol. 39, No. 1, p. 26.

¹⁶ «Արմենիա», Մարտել, 1914, թիվ 34:

¹⁷ АВРП, ֆ. Պոլստարքս, թ. 1914, գ. 3473, հ. 11. ADNA, Liasse ½, թ. 195.

Վեստենենկն ու Հոլանդիայի ռազմական նախարարության գլխավոր քարտուղար Դուրմանը:

Վերադառնալով Հոլանդիայից Պ.Նուբարն իզվուլսկու միջոցով Ս.Սազոնովին է հղում երկու հուշագիր: Այստեղ նա ներկայացնում էր ընդիանուր քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնման ուղղությամբ իր կատարած ձեռնարկները, բեղդիական և հոլանդական կառավարությունների հետ վարած բանակցություններն ու ծեռք բերած կարագիւնքին կարավարությունների հետ վարած բանակցություններն ու ծեռք բերած կարագիւնքին կարագիւնքի համար անձնավորությունների, Պ.Նուբարը եզրակացնում էր, որ ընտրությունը պետք է կատարվի հոլանդացիների և բեղդիացիների միջև¹⁸: Այս հուշագրերը, փաստորեն, Պ.Նուբարի հաշվետվություններն ին ուսական կառավարության կողմից իրեն հասցեագրված հանձնարարության կատարման վերաբերյալ:

Հայկական վիլայեթների քննիչների պաշտոնի համար թեկնածուների որոնման ուղղությամբ փոքր պետություններում իրենց դեսպանների միջոցով, ակտիվ ջանքեր էին գործադրում նաև մեծ տերությունները և հատկապես Ռուսաստանը: 1914 թ. մարտի կեսերին վերջապես կազմվում է թեկնածուների անվանացուցակը ներկայացնում է Բ.Ռուսը, որի ընտրությունն էլ 1914 թ. պարիլի 2-ին կանգ է առնում Բ.Ռուսը հոլանդացի Լուիս Վեստենենկի և նորվեգացի Նիկոլաս Յոֆֆի վրա¹⁹:

Ընդհանուր քննիչների ընտրությունը, որը փաստորեն բարենորոգումների իրագործնան սկիզբն էր, էլ ավելի ամրապնեց արևմտահայության հավատքն իր անտանելի կացության բարելավմանն ուղղված ձեռնարկների կատարմանը: Նման լավատեսությամբ էր լցված նաև Պ.Նուբարը: Նա միամտորեն գտնում էր, որ թուրքական կառավարության կողմից համեմատաբար կարծ ժամանակահատվածում կառավարության կողմից համեմատաբար կարծ ժամանակահատվածում ընդհանուր քննիչների ընտրությունն ապացուցում էր, թե վերջինս որոշել է «ոչինչ ընել բարենորոգումներու գործադրութիւնը յետաձգելու է: Սակայն դեպքերի հետագա զարգացումն ակնհայտորեն ցույց համար»²⁰: Սակայն դեպքերի հետագա զարգացումն ակնհայտորեն ցույց տվեց, թե որքան վաղաժամ և սին էին նման սպասումները: Շուտով թուրքական կառավարությանը հաջողվում է զգակի չափով սպասության տակ: Իսկ այնուհետև, օգտվելով առաջին իր ազդեցության տակ: Իսկ այնուհետև, օգտվելով առաջին իր համաշխարհային պատերազմի ընթառած հնարավորությունից, Բարձր դրագիրը, ոչ միայն չեղալ է հայտարարում բարենորոգումների ծրագիրը, որուը ոչ միայն չեղալ է հայտարարում բարենորոգումների ցեղասպանությունը:

¹⁸ ADNA, Liasse ½, թ. 189- 190.

¹⁹ Պերոմով մասնակիցների համար անհայտ է առաջարկությունը:

²⁰ ՀՀ ՊԿՊ, թ. 57, հ. 5, գ. 58, թ. 38:

ՄԱՆՈՒԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՀՀ ԳԱԱ ԴԲ)

ՀՆՁԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆԸ

Սոցիալ-դեմոկրատ հնչայյան կուսակցությունն առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին մի շարք քաղաքական քայլեր է կատարել: Կուսակցության վասպորականի կենտրոնական մարմինը հանդես է գալիս տեղի դաշնակցական, ռամկավարական և հնչայյան կուսակցությունների տեղական կազմակերպություններին ուղղված մի շրջաբերականով, որտեղ նշված էր. «Մեր հայրենիքին այս պահուս ճը կդներ գործող կուսակցությիւններուն վրայ, մնալով հանդերձ հրաքանչիւն իր ծրագրին եւ տակտիկին սահմաններուն մեջ, խնդիրներու շուրջը»¹: Շրջաբերականում նշակված և ներկայացված էին մի շարք հրահանգներ և երաշխիքներ, որոնք նպատակամղված էին արևմտահայության վրա կախված ահավոր վտանգը կանխելուն²: Դժբախտաբար այդ վտանգը հնարավոր չեղավ կանխելուն: Երիտրուրքական պարագուխների վաղօրոք մշակած արևմտահայության բնաշնչնան ծրագրի հրագործման համար առաջին աշխարհամարտի տարիներին նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին:

Հայության առջև իրենց պարտքի և պատախանատվության բաժինը ունեին բոլոր հայ քաղաքական կուսակցություններն և հոսանքները: Հայ քաղաքական կուսակցությունները և հասարակական հոսանքներն ակտիվորեն աջակցում էին Անտանտի տերություններին և զգալի դեր խաղում հնչան հայ կամավորական կազմակերպման, այնպես էլ ոուսական բանակին ջույց տրվու

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը համայն հայության ամենանվիրական իհծն էր: Դրա համար հազարավոր ամբողջ աշխարհով սփոված հարյուր հազարավոր հայեր համոզված լինելով, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը հնարավոր է միայն ոուսական գենքի նիշոցով, մեծաքանակ խնդերով աշխարհի տարրեր անկյուններից գալիս էին Ռուսաստան, որպես կամավորներ մտնում ոուսական բանակի շարքերը և պատրաստականություն էին հայտնում ամեն կերպ նպաստել ոուսական բանակի հաջողություններին: 1915 թ.

¹ Հ.Հ. ԶբԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4045, գ.1, գ.1, թ.1:
² Նույն տեղում:

հայկական կամավորական ջոկատներ էին մտնում ԱՍԽ-ից, Ռումինիայից, Բուլղարիայից և այլ երկրներից ժամանած հազարավոր հայեր: Զորավար Անդրանիկի և նյուու խիզախ հայորդիների կողքին կովկասյան ռազմաճակատում ծավալված մարտերում իրենց ամենաակտիվ մասնակցությունն էին բերում նաև հնչայյաները: Դայրենիքի ազատագրության սուրբ գործին զինվորագրված հնչայյան կամավորներից ծևակորվեց 6-րդ կամավորական խումբը: Արտմտյան Հայաստան գաղթած հնչայյանների մի խումբ անցավ Անդրանիկի դեկավարությամբ մարտնչող 1-ին կամավորական խմբի շարքերը: ԱՍԽ-ում բնակվող հնչայյաններն իրենց կառուցներով հանդերձ ակտիվորն նամակցեցին կամավորական շարժմանը: ԱՍԽ-ի Ռեյսին քաղաքում գործող հնչայյան կառուցների կողմից կամավորական շարժմանը ցույց տված համակողմանի օգնության վերաբերյալ կան բազմաթիվ վկայություններ: Դրանցից մեկում գրված է, որ Հնչայյան բազմաթիվ վկայությունները: Դրանցից մեկում գրված է, որ Հնչայյան կուսակցության կամավորները. «Գերազանց ցանկութիւն ունեին կրուի բրական բռնակալութեան դեմ: Ընկ. Վահան Մօրլեանը պաշտօն ուներ կամաւորներ արձանագրել: Սարքուեցաւ՝ հրապարակային ժողով: Կամաւորներ հանգանակուեցաւ 1200 տոլար և հրապարակաւ կամաւոր հանգանակուեցան քաջակորով Հնչայյան ընկերները հուրա-ներու և արձանագրուեցան քաջակորով Հնչայյան ընկերները հուրա-ներու և խանդակառութիւնը յառաջացավ խանդակառ ծափերու ներքեւ: Նոյն խանդակառութիւնը յառաջացավ հետագային Կիլիկիոյ ճակատը մեկող կամաւորներու ժամանակի³: Թե հետագային գործունեություն է ծավալել Պանդուխտը հնչայիսի եռանդուն գործունեություն է ծավալել Պանդուխտը Ամերիկայում կամավորներ հավաքագրելու ժամանակ, վկայում է նրա հետևյալ ծեռագիր նամակը, որը գրվել է 1914 թ. դեկտեմբերի 1-ին Սկիրինգի քաղաքից Ներսես Փիլիկյանին. «Սիրելի՝ ընկեր, ստացած ծեր 28 թուակիր նամակը, որու մեջ շատ մը կարեւոր խնդիրներ շօշափած է ծավալել Պանդուխտը նանապարհները անանցանելի դարձած են, սակայն Գործադիր Յանձնախումբը արդէն հրաւեր կարդացած է մեկնելու, այո՛, ժամանակը հասած է: Ամեն անոնք, որ հայրենասիրական տեսնչով կ'այրուին, պետք է հրենց պարտականութիւնը կատարեն, նամանավանդ Չեզ պէս ընկեր մէ, իրենց պարտականութիւնը կատարեն, նամանավանդ Չեզ պէս Գործադիր խորհած է որ ծանօթ է ռազմագիտութեան: Ինծ կը թուի թէ Գործադիր խորհած է նանապարհների մասին և կարգադրած է, ուրեմն պատրաստուիր մեկնելու: Գալով Միջկուսակցական Յանձնախումբին կատարելիք դերի մասին, ան մի բան ընելու անկարող պիտի ըլլայ. ընդհակառակը՝ ներկայ անձին, ան մի բան ընելու անկարող պիտի ըլլայ. ընդհակառակը՝ ներկայ համերաշխութիւնը հացի խնդիր է. եթէ մեր ընկերները չեմ միշոնութիւն համերաշխութեան մեջ, Ամեր. Հնչայյան շրջանակը ի վիճակի էր մինչեւ 50.000 տոլար հանգանակելու, որովհետեւ չեզոք ժողովուրդի համակրութիւնը մեզ հետ է ներկայիս: Վերջապես Գործադիր

¹ Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչայյան կուսակցութեան, 1887-1963, թ. հատոր, Պեյրու.
² Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչայյան կուսակցութեան, 1887-1963, թ. հատոր, Պեյրու.
³ 1963, էջ 38:

Յանձնախումբը իր այդ անխոհեմ քայլով կենդանութիւն պիտի տայ Վերակազմեալներուն և Դաշնակցութեան, որոնց պիտի ազատէ անկումէ, որ այս վեց տարուայ ընթացքում ժեօն-բուրքերի ծեռք գործիք ծառայեցին, ամբողջ Դայ կեանը փորորկեցին եւ այդ համերաշխութեան «շնորհիվ» մեր բոլոր ընկերների մեջ բուլութիւն յառաջ եկած է, լրումի մատնելով մասնաճիւերը: Ընդունեցեք ընկերական սիրալիր բարեւներս. Ս. Պանդուխտս»⁴:

Դարկ է նշել, որ Թիֆլիսը դարձել էր կամավորների հավաքագրման և կազմակերպման հիմնական դարբնոցը: Դնչակյանների բոլոր կառույցներն իրենց ամբողջ եռանդով ու նվիրումով ոչ մի ջանք չէին խնայում կամավորական շարժմանը զորակցելու գործում: Այդ շարժումը կազմակերպելու և զորացնելու հարցերն էր շոշափում 1915թ. Թիֆլիսում կայացած հնչակյանների միջջշանային ժողովը: ժողովի 17-ին Կահիրեց ուղարկած իր նամակում: Նա գրում է, որ պատգամաւոր են ուղարկել, նա եկել է Կովկաս, Թիֆլիսի մեջ ժողով են կազմել-պատգամավորներ են եկել Պաքուից, Եջմիածնից, Երեւանից, Կարսից, Նախիջենանից և Կասպի՛ուրական Խնդիրները հաստատ որոնք Կեդրոնի իրաւունքով գործերը վարում են»⁵:

Կամավորական շարժմանը հատկապես ակտիվորեն օժանդակեցին Բուլղարիայում գործող հնչակյան կառույցները: Բազմաթիվ բուլղարահայ կամավորներ Բուլղարիայից անցան կառույցների նյութական օժանդակությամբ ճանապարհվեցին Կովկաս: Կամավորական շարժմանը մեծ եռանդով զորավիճ եղավ ամեն կերպ աջակից լինելու ռումինահայության պատրաստակամությունը, Ռումինիայի ռուսական դեսպան արտոնություն է շնորհել հնչակյաններին, որպեսզի նրանք կազմեն կամավորական խմբեր և ուղարկեն Կովկասյան ռազմաճակատ: 1915 թ. ռուղարկված կամավորների թվաքանակը հասնում էր մոտովարապես 850-ի⁶:

Դայտնի է, որ կամավորների 6-րդ գումզը ծևավորվել էր միայն հնչակյանների հավաքած միջոցներով: Այդ պատճառով էլ այն իրավացիորեն անվանում էին հնչակյան 6-րդ գումզ: Դնչակյան

⁴ ՀՀ ՊԿՊ, ֆ. 408, գ. 1, գ. 32, թ. 1-2:

⁵ Ս.Դ. Դնչ. Պատաստանին, Պոստն, 1920, էջ 242:

⁶ «Երիտասարդ Դայաստան» շաբարքերը, Փրավիտենս, 2 մարտի, 1915:

կամավորների պատասխանատու Արտեմիսի օգնականներն էին Սարգիս Սարգսյանը (Մաթևոս Սարգսյանի (Փարամազ) եղբայրը) և Դաջի Նազիքը: Նրանք հնչակյան կամավորներին փոքրաթիվ խմբերով ուղարկում էին ուղամաճակատ: 1915-ին Թիֆլիս են գալիս նաև Ամերիկայից մոտավորապես 350 կամավոր, որոնք Պանդուխտի գլխավորությամբ մեկնում են Կարս և սկսում են զբաղվել գիտակարգություններով: Երբ Դնչակյան 6-րդ գնդի հրամանատար է դառնում Դուկիաննես Զանկովայայնը, Պանդուխտը իր ջոկատի հետ միասին մտնում է այդ Զանկովայայնը, Պանդուխտը իր ջոկատի հետ միասին մեջ: Դրա մասին է վկայում Եջմիածնի գորամիավորման մեջ: Դրա մասին է վկայում Եջմիածնի կարողիկոսարանի դիվանապետ Բագրատ Եպիսկոպոս Վարդագարյանին ուղղված Ս.Դ. 3.4. Կովկասի և Ուլսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Սյունիքի նամակը, որը գրված է 1915 թ. մարտի 13-ին: Նամակի մեջ Սյունիքը պահանջում էր կուսակցությանը տրամադրել հնչակյան կամավորների համար ուղարկված «Ամերիկայի Ազգային Պաշտպանության Դանճնախմբի» 1500 դրամը: Նա գրում էր նաև հետևյալը. «Կարևոր են համարում յատնել ծեզ, որ Դնչակեան 1000 կամաւորներից բաղկացած 6-րդ հայկական կամաւորական տրութինայի կամաւորներից բաղկացած 6-րդ հայկական կամաւորական տրութինայի հրամանատարն է ուսւ բանակի սպայ հայազգի Յուկիաննես Զանկովայատեանը, որի օգնականն է Ամերիկայից եկած գործիչ Պանդուխտը, որոնք ճանչցուած եւ հաստատած են հնչպէս ուլսական Պանդուխտը, որոնք ճանչցուած եւ հաստատած են հնչպէս ուլսական սպայակոյտի, նույնպէս եւ Կուսակցութեան կողմից»⁷: 6-րդ գնդի կազմի սպայակոյտի, նույնպէս եւ Կուսակցութեան կողմից»⁸: 6-րդ գնդի կազմի թվաքանականի վերաբերյալ ծզգրիտ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ա. Կիտուրը «Պատմութիին Ս.Դ. Դնչակեան Կուսակցութեան» գրքում գործ է, որ գունդը բաղկացած էր 1500 կամավորներից: Այս առումով մեկ գործ է, որ գունդը բաղկացած էր 1500 կամավորներից կարողիկոսի դիվանին ուղղված այլ տվյալ կա 1915 թ.-ի մայիսի 13-ին կարողիկոսի դիվանին ուղղված «Մշակ»-ի խմբագիր Դամբարձում Առաքելյանի նամակում: Նրանում նշված է, որ հնչակյան 6-րդ գնդի մեծ կային, ոչ միայն հնչակյաններ այլ նաև ոչ կուսակցական կամավորներ: Դնչակյան 6-րդ գնդի նկատմամբ նաև զարմանք է առաջացնում Սիմոն Վրացյանի վերաբերմունքը: Նա 1915 թ. դեկտեմբերի 20-ին Ամերիկայի իր բարեկամներին ուղղված նամակի մեջ դեկտեմբերի տվյալներով միայն Ռումինիայից և Բուլղարիայից Կովկաս գործ էր, որ 6-րդ գնդում խառնաշփոր վիճակ է տիրում:

Այնուհետև նա գրում է. «Պանդուխտն իր մարդոց հետ հեռացուցած են և նորեն կանչած են Զանկովայատեանը»¹⁰: Փաստերի ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Պանդուխտը երբեք չի հեռացել իր գնդից: Խնդրո հարցի վերաբերյալ միանգամայն հստակ նշված է ակադեմիկոս Դրաչիկ Սիմոնյանի «Անդրանիկի ժամանակը»

⁷ ՀՀ ՊԿՊ, ֆ. 57, գ. 104, թ. 1-2:

⁸ ՀՀ ՊԿՊ, ֆ. 57, գ. 5, թ. 20, թ. 26-27:

⁹ Ենթեան է, «Պանդուխտ, Պեյրութ, 1999, էջ 20:

¹⁰ Դեռենեան է, «Պանդուխտ, Պեյրութ, 1999, էջ 20: Նետագյուղում պարզվում է, որ Ս. Վրացյանի գրած նամակը ընկնում է ցարական գաղտնի ծառայության ծեռքը: Ներկայումս այն պահպում է Սոսկայի գաղտնի ծառայության ռազմա-պատմական արխիվում (ՄԿԳԲԻԱ), ֆ. 2100, կենտրոնական պետական ռազմա-պատմական արխիվում (ՄԿԳԲԻԱ), ֆ. 2100, գ. 646, թ. 11-13:

աշխատության առաջին հատորում: Այնտեղ նշվում է. «Դատկապես բազմամարդ էր Գրիգոր Ավշարյանի (Ավշարով) հրամանատարությամբ ստեղծված հնչայյան 6-րդ գունդը: Հնչայյաններից կազմված կարևոր զորամասերից էր նաև 350 հոգուց բաղկացած Պանդուխտի (Միջայել Սեֆերյան, ինաւ Սերյան – Մ. Ս.) խումբը, որը հետագայում միացավ 6-րդ գնդին»¹¹:

Կանավորական շարժմանն ու իայ ժողովրդի ազատագրության գաղափարին ողջ էռլեյամբ նվիրված էր առասպելական Դայկ Բժշկյանը (Գայ): Դատկանշական է, որ նա 17 տարեկանում արդեն հնչայյան էր, իսկ 1918 թ.-ից մտնում է կոմունիստական կուսակցության շարքերը¹²: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, 1914 թ. վերջին, նա ներգրավվել է հայկական կամավորական շարժմանը: Ակզրում եղել է հեծյալ վաշտի և այնուհետև 6-րդ կամավորական խմբի հրամանատարը: Ակտիվորեն մասնակցել է էրզրումի, Մուշի և Խլարի ազատագրման մարտերին: Դայկ Բժշկյանը 1916 թ. հնչայյան «Գաղափար» թերթում հրապարակված այսուհետ 6-րդ կամավորական խմբի հրամանատարը: Ակտիվորեն մասնակցել է արևմտահայության մեծագույն ողբերգությունը՝ 20-րդ դարի երիտրուքական իշխանությունների հայսպան քաղաքականությունն ու գործողությունները:

1915 թ. իր բարեկամ Մելքոնին ռազմաճակատից ուղարկած նամակում Դ. Բժշկյանը գրում է. «Միջ մեղադրեց ինձ սիրելի ընկեր ունենում ազատ շունչ քաշելու, երևակայեցեք իմ դրույթունը՝ թե՛ շտարի բանակի հաշվապահ, թե՛ հարյուրայի հարյուրապետ և թե՛ բոլոր նամակագրվել»: Ամեն օր հրացանածարան ենք գնում և Դարսի ընկեր Մելքոն, երբ մոտ 600 հնչայյան զինվորներ միատարագ, լավ մարզված անցնում ենք քաղաքի փողոցներից «Ենոավոր երկիրը»-ը պարզած կատարում ենք մեր պարտքը և զարմացնում մարդկանց, թե չափազանց օրինակելի»¹³:

Պատերազմի ընթացքում հնչայյան 6-րդ գունդը դառնում է զորամիավորումը, որը 1915թ. գրնանը Ալեքսանդրապոլից մեկնում է

¹¹ Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, Երևան, 1996, գիրք Ա, էջ 388:

¹² Հետագայում ՈԿ(բ)Կ հատուկ հանձնաժողովի որոշմամբ գայի կուսակցական ստամբ համարվեց 1903 թվականից:

¹³ ՀՀ ՀքԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4045, գ.1, գ.179, թ. 99-100:

Կարս: Այնտեղ Առաքելոց եկեղեցու մեջ տեղի է ունենում գնոհի երդման արարողությունը: Որոշ ժամանակ անց գունդը կարսից Բասենի դաշտով ուղևորվում է էրզրում: Դարադուր, Բաշ, Չըլըգան գյուղերն անցնելուց հետո գունդը 1915 թ. ապրիլին առաջին անգամ մարտի մեջ է մտնում թուրքական ուժերի դեմ: Դրանից հետո գնդին սպասում էին բազմաթիվ դաժան ու անզիջում մարտեր, ինչպես Բռնաշենի, Տեկերի, Թեորդաղի, Զորագյուղի, Էսմերի, Բռնակապանի, Վաթրքի, Ջեռութեղդաղի, Բագարինի, Մամախարթունի, Թուրթախի, Այգեպայի մարտերը¹⁴:

Դ. Բժշկյանը հետևյալ կերպ է պատկերել 1915 թ.-ի հունիսի 22-ին Վերին Բասենի հովտում թուրք-քրդական զինված ուժերի դեմ տեղի ունեցած մարտը: «Դամիջյան հեծյալների իննգ հարյուրյակ Գզլդաղ սարի ստորոտից հանկարծակի սլացան մեզ վրա: Քարատրով արշավով սարի ստորոտից հանկարծակի սլացան մեզ վրա: Դրույթուն ավելի բարդացավկ: Մեկ ելք նրանք շրջանցեցին մեր թերթը: Դրույթուն ավելի բարդացավկ: Մեկ ելք կար: Նահանջել: Բայց այստեղ ծխի և փոշու քուլաների մեջ մենք տեկար՝ նահանջել: Բայց շրջանցեցին մեր թերթը գինվորներին: Եվ նրանք շարունակում էին կրակել, չնաքաջալերում եր գինվորներին: Եվ նրանք շարունակում էին կրակել, չնաքաջալերում եր գինվորներին: Եվ նրանք շարունակում էին կրակել, չնաքաջալերում եր գինվորներին: Ավշարյանը տեղից-տեղ վազելած ծխի և փոշու մեջ ոչինչ չէին տեսնում: Ավշարյանը կողմը և կրկնում, - Փախչու՞մ են, փախչու՞մ, տալիս թշնամու հեծյալների կողմը և կրկնում, - Փախչու՞մ են, փախչու՞մ, սիրելիներս, խիեցե՞ք նրանց: Են, մեկ էլ տեսեք, արդեն փախան»¹⁵:

1915 թ. հունիսի 22-ին Շայան գետի ափերի մոտ տեղի ունեցած մարտի ժամանակ հերոսի մահով ընկավ խմբի անձնագոհ հրամանատար Գրիգոր Ավշարյանը: Դրանից հետո խմբի հրամանատարի պաշտոնը ստանձնում է Դ. Բժշկյանը: Գնդի փայլուն վճռական գործողությունների շնորհիվ Ալաշկերտի հովտի մեջ մասը և Բասենի ամբողջ դաշտը շնորհիվ Ալաշկերտի հովտի մեջ մարտիկները հետապնդելով ազատագրվում են թուրքերից: 6-րդ խմբի մարտիկները 1916 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին նահանջող թուրքական գործերին 1916 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին նահանջող թուրքական գործերին շրջակայթում գտնվող դիրքերից և դուրս են մորուն նրանց երգորումի շրջակայթում մտնում են երգորում: Դ. «Կարսի Դուռ» կրչված վայրից հաղթականորեն մտնում են երգորում: Դ. «Ուս զորքը, որի հետ նաև մեր անձնագոհ Բժշկյանը հետևյալ կերպ է ներկայացրել այդ պատմական Բժշկյանը հետևյալ գերարդկային ծիգեր բափելով, մի ձեռքով կովելով, մյուսով ճանապարհ շինելով, հարյուրավոր թմանորներ իրենց ու բորանի մեջ գրավեցին այնպիսի բարձրություններ, ինչպիսիք Նեպոյունի բարձրությունները, Փալան-Թոքանի ամրոցները և Կարինի անարիկ բերդը: Դեշտ է այս մասին միայն ասել»¹⁶:

¹⁴ Երեճեան Ե., նշվ., աշխ., էջ 22-23:

¹⁵ Հայրապետյան Հ., Լեգենդար Գայ, Երևան, 1997, էջ 26:

¹⁶ Աղայան Ծ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 442:

Ոգեգորված էրզրումի ազատագրումով՝ խումբը շարունակում է իր վստահ գործողությունները: Խմբի հաջորդ փորձությունը Մամախարունի մոտ տեղի ունեցած մարտերն էին: Երրորդ անգամ վիրավորված Հ. Բժշկյանին խմբի հրամանատարության մեջ փոխարինում է Պանդուխտը:

Հնչակյան 6-րդ խմբի ամենածանր և կատաղի մարտերը տեղի ունեցան 1915 թ. հունիսի 20-ից 29-ը: Այդ արյունահեղ կոհիվներում հնչակյան խումբը թշնամուց գրավեց ռազմավարական խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող Չախմախլը լեռը: Այդ հաղթանակը ծանր գնով ծեռվեց, գոհվեցին, վիրավորվեցին և անհայտ կորան հարյուրից ավելի կամավորականներ: Դայկական կամավորական խմբերի անձնակազմի մասին բերվում են տարբեր բվեր: Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, 1915 թ. հոկտեմբերին ուղղված գեկուցագրում Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը, Ս. Դարությունյանը, Ա. Խատիսյանը, հայտնում էին, որ կազմակերպված 6 խմբերում հաշվվում էր 5000 կամավոր¹⁷:

Դայ կամավորական խմբերը մեծ ներդրում ունեցան ռուսական բանակի տարած հաղթանակներում: Կամավորները ոչ միայն իրենց ծանրակշիռ մասնակցությունն ունեցան Ռևսնդուզի, Սարիդամիշի, Դիլմանի, էրզրումի մարտերին, այլև գավակի դեռ խաղացին Բերկրի-Կալայի, Բիթլիսի, Կանի, Խոնումի ազատագրման գործում, մեծ ծավալի աշխատանք կատարեցին արևմտահայերի կյանքը փրկելու գործում:

Դայ կամավորների խիզախությունն ու անձնազոհությունը միշտ էլ արժանացել է ռուսական կառավարության բարձր գնահատականին: Դայ կամավորական խմբերի բազմաթիվ մարտիկները պարգևատրվել են Գեորգիևյան խաչի շքանշաններով ու մեդալներով¹⁸:

Ինչպես հայտնի է, 1916 թ. մարտին ռուսական հրամանատարության կողմից որոշում ընդունվեց հայկական կամավորական խմբերի լուծարման վերաբերյալ: Դրանց փոխարեն ռուսական գլխավոր հրամանատարությունը մինչև նույն տարվա հունիս ամիսը ձևավորեց հայ սպաների հրամանատարությամբ գործող վեց կանոնավոր հայկական գումարտակներ¹⁹: Մեր կարծիքով, այսպիսի վերակառուցումը չի կարելի համարել որպես ռուսական իշխանությունների կողմից հակահայկական տրամադրությունների դրսևորում: Ընդհակառակը, կովկասյան կանոնավոր բանակի կազմում վեց հայկական գումարտակներ ձևավորելու որոշումը պետք է համարել բարձր ոգու և նվիրվածության արժանի գնահատական:

¹⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 288, գ. 1, գ. 3, թ. 7:

¹⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, գ. 3, գ. 16, թ. 3:

¹⁹ Կարապետյան Ս., Դայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), Երևան, 1999, էջ 92:

Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցությունը ծգտում էր կամավորական շարժումը զերծ պահել նեղ կուսակցական քարոզչությունից՝ համարելով, որ այն պետք է կրի վերկույնից և խտրականությունից՝ համարելով, որ այն պետք է կրի վերկույնից և խտրականությունից՝ Աշխարհի մի շարք երկրներում սակցական, համագայակին բնույթ: Աշխարհի մի շարք երկրներում գոյություն ունեցող հայ գաղթօջախներում կամավորական շարժման ծավալնան ու հզորացման ուղղությամբ Հնչակյան Կուսակցության եռանդուն և հետևողական աշխատանքները պսակվեցին լուրջ հաջողություններով:

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ Պի)

ՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ԼՈԲԲԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄՆ-ՈՒՄ

«...Որքան անհրաժեշտ է Հայ ցեղին համար ունենալ տեսիլը մը;
բեկուային աստղ մը, անոր ուղեկի համար մեր բոլոր քայլերը»;
«...Ինձի համար հայրենասիրության արժանապատքեան խմբիր է».²
(Սիհրան Սվազվան³)

¹ Ի յիշատակ Սիհրան Սվազվանի. Խօթեր եւ տպաւորություններ, քաղաքական եւ ազգային տեսություններ, Պոստոն, 1944, էջ 151:

² Սեսիանեան Ե., Դրօշին տակ, Նիւ Եղոր, 1918, էջ 156:

• Ճուտ ազգային, հասարակական, քաղաքական գործիչ, իրավաբան, դիվանագետ, հրապարակախոս, գրող Սիհրան Սվազվանը (Սվազվը) (1863, Զմյունիս - 1935, Բոստոն) ստվորել է Զմյունիսի անգլիական կոլեջում: Ղեռս 18 տարեկանին անգլերենի հնացութափակարգական պալատում ծառայել է Կիպրոսի անգլիական կանոնադատության պալատում: Ավարտել է Ֆրանսիայի Եքսի համալսարանի իրավաբանական բաժինը: Ս. Սվազվանը նախաքան ԱՍՍ-ում հասարակական-քաղաքական եռամնուն գործունեություն ծավալելը նաև Եվրոպայում: Ղեռս 1888 թ. «Պայաստան» թերթը, որտեղ իդենտ հոդվածներու են տպագրել և հայաշրությամբ թույժը անգլիացի և ֆրանսիացի քաղաքական գործիքներ Լորդ Ջեյն Բրայսը, մնի դա Լավլեն, ինչպես նաև թերթի շուրջ են համախմբվել Եվրոպացի առաջավոր մտածողներ Ուլիեն ժարդանսը, և ուղիշներ: Լորդ Ջեյն Բրայսի նախագահությանը Սիհրան Սվազվանը մեջնաշական պարբերական աշխատակացել է Անգլիական ընկերությունը, ունանակցել է Եվրոպայի հետափական շարժումներին ծգությունով Հայկական հարցը Գլախունող, Սարդարական համաշխատ է կազմակերպել Լունդոնում, աշխատակացել է «Daily News», «New Review» պարբերականներին: Արդյունքուն իմանադրվել է Անգլիական ընկերությունը, ունանակցել է Սոց Երուարդ Գորխը, Ջեյն Բրայսը, Շուան և ուրիշներ: Ս. Սվազվանը քացանել օտարունիշն և հայաւեր բարեկաններ ծեղոր թերթ, Եվրոպական և ամերիկյան անգլերեն քազմաթիվ հոդվածներ: 1908 թ. մեկնել է ԱՄՆ: Նա առաջեցել է Հնչակյան կուսական (1921 թ.) կուսակցությունների հիմնադիր՝ Ենչակյան (1896 թ.), ապա՝ միացյալ նամակավար-Ազգային (1917 թ. մարտին) Բոստոն իմանադրված ԱՍՍ-ում հայ առաջին լորբանտական կազմակերպության Ամերիկայի հայ ազգային միության նախագահ, Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության նախանակակից ։ Դարինյանի բնորոշնամբ, Ս. Սվազվանը եղել է «հայ ազտապարական պայքարի առաջին ոսկիկի հայկանական միջնադար» պատմագուշակ ։ Վերջը մնացած է պատմումին վրայ փորձառությունվ՝ (Ե յիշատակ Սիհրան Սվազվանի, էջ 125): Խոկ Մշշկ Շոպանյանը նրա մասին գրել է. «Սիհրան Սվազվը ... ժամանակակից հայ կեանքի անենճ հենքությունը նրա ելի դեմքերեն մին է: Վծիս ու բրոտուն միտոր մը, խանդակա ու ազնիւ միտոր մը, հայ ցեղին լաւագոյն աւանդութեանց շունչով կազմուած, ... անշահախնդիր գորովով մը, մշտադալար ախյեանին քարոյական դիմագծութեան: Գերազանցաւու համակրեխ մարդ, բնութենւ ճեղմարդ մը նարգուած միտոր, կարող փաստարան, բոցաշուն ճարտասան ... անկեղծ, սրտադունով մը հայրենիքի կրօնքին նուրածած, - այս է Երեւանը ազգային դատի այլ վերերան ոխապէս օժտուած՝ կեանքին մեջ յաջողելու, փայլնու և սիրուելու համար, ամուս կրութի գործիչ, ինքնիքը իր պարտականութեան կատարմանը մը ամբողջապատճեն անձին է իր ցեղին համար յարգանը ու ուր ներշնչողը» (Ե յիշատակ Սիհրան Սվազվանի, էջ 122, 123, 124, 132-133: Սեսիանեան Ե., Եշկ. աշխ., էջ 156, 161, 162, 163, 170, 173):

Պատմական հանգամանքների բերումով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ մեկնած հայության կապը հայրենի բնօրրանի հետ եղել է մշտական, անընդհատ ու անկապտելի: Այս դրսնորվել է հենց սկզբից XIX դ կեսից, երբ ԱՍՍ մեկնածներից շատերը գգալի ջանքեր էին գործադրում ասիհական հետամնացության մեջ խարիսխողի հայրենի երկրի հոգևոր ու տնտեսական զարգացումն ու բարգավաճումն ապահովելու ուղղությամբ: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ու դրան հաջորդած տարիներին հայրենի ժողովրդի սատուրմանն ուղղված ամերիկահայերի համագալության ջանքերը դարձել են ավելի գործուն ու ծանրակշիռ կրելով ինչպես հասարակական, տնտեսական ու ռազմական, նույնպես և քաղաքական ու դիվանագիտական բնույթը:

Ֆրանսիական հրամանատարության ներք Կիլիկիայում արևմտահայության ծավալած կամավորական շարժումը կանոնավորելու և նպատակով և հայանպաստ այլ ծեռնարկներ իրականացնելու և վերահսկելու հատուկ միությունով 1917 թ. սկզբին Եգիպտոսում հայ վերահսկելու կուսակցությունների (Սոցիալ Ղենոկրատ Յնչակյան, քայլաքական Կանչնակցություն, Հայ Սահմանադրական Ղեղափոխական Ղաշնակցություն, Հայ Սահմանադրական, Ռամկավար), ազգային երկու Եկեղեցների (առաքելական, Ռամկավար), ազգային երկու Եկեղեցների (առաքելական, Ամերիկական) և Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության ավետարանական) մեջ երգական տարածումուն հետո որը մշտական կապի մեջ էր Փարիզի Ազգային պատվիրակության մարմինը հանդիսանալով դրա յուրատեսակ ներկայացուցչական մարմինը ու Եգիպտոսում: Միությունը ամերիկան հետզետե ստվարացող ու Եգիպտոսում: Միությունը ամերիկան հետզետե ստվարացող գորացող հայ գաղութում և իր լիազոր ու համախմբող մարմինն ունիրացող հայ գաղութում և իր լիազոր ու համախմբող մարտի ունենալու նպատակով Պողոս Նուրարի հանճնարարագրով մարտի սկզբին այդտեղ էր առաքել ազգային երեք կուսակցությունները Սահմանադրություն (Ս. Սապահ-Գյուլյան ՍԴՀ-ից, Ա. ներկայացնող պատգամավորություն (Ս. Սապահ-Գյուլյան ՍԴՀ-ից):

Եգիպտահայ պատվիրակության ջանքերով և համախմբան միությունը ամերիկահայ ազգայինների դրսնորած բարձր գիտակցության շնորհիկ հանրավոր էր դարձել 1917 թ. մարտի 16-26-ը Պոստոնում անցկացնել քաղաքական չորս կուսակցությունների միջև բարձր միություն անցկացնել քաղաքական կազմակերպությունը և անդամությունը, իոր նիստեր, որոնց ընթացքում է համերաշխության բանակցությունների յոր նիստեր, որոնց ընթացքում է կազմակերպվել էր Ամերիկայի հայ ազգային միությունը (ԱՐԱՍՍ): Կազմակերպվել էր Ամերիկայի հայ ազգային միությունը մարմանություն Միությունը բաղկացած էր համերաշխ գործելու պատրաստականություն Կազմակերպվել էր Ամերիկայի հայ ազգային միությունը (ԱՐԴ, դրսնորած հայ քաղաքական չորս կուսակցությունների երկու Եկեղեցների Վերակազմյալ հնչակյան, ՀՅԴ, ԿՍԴ), ազգային երթ նըլս ներկայացներից (առաքելական, ավետարանական) և ՀՅԸՍ ներկայացություններից:

³ Սվազյան Բ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութ պատմությունը (Սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Երևան, 2000, էջ 114, 116: Ենթմտեան Ս. Գ., (Ակքենավորումից մինչև 1924 թ.), Երևան, 2000, էջ 114, 116: Ենթմտեան Ս. Գ., Պատմությիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցության (1890-1925), Ֆրեզնօ, 1930, էջ 344: Յուշամատեան Սեծ Եղեննի. 1915-1965, Պեյրութ, 1965, էջ 895:

Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց ի վեր առաջին անգամ էր, որ հայքաղքական կուսակցությունները (մասնավորապես՝ ՀՅԴ) միասնականություն էին հանդիս բերում ազգային կարևոր ծեռնարկների իրականացման գործում: Ընտրվել էր միության 18 անդամներից բարեկացած կենտրոնական մարմնի՝ Միհրան Սվազյանի նախագահությամբ:⁴

Միությունը, հանձինս նախագահ Մ. Սվազյանի, իր գործունեությունը համաձայնեցնում էր Փարիզի Ազգային պատվիրակության հետ՝ հանդիսանալով նրա լիազոր ներկայացուցչական մարմնը ԱՄՆ-ում:

Միության նախատակն էր ամերիկահայ համայնքի նյութական ու բարոյական ուժերը համախմբել և դրանք ի սպաս դնել Հայաստանի պատագրմանը, ինչպես նաև՝ հայանպատ պրոպագանդա և դիվանագիտական ծեռնարկների իրականացնել:

Ամերիկայի հայ ազգային միությունը Մ. Սվազյանի խմբակությունը լույս է ընծայել “The Armenian Herald” (1917-1919 թթ., Բոստոն) պաշտոնաթերթը:

Կարճ ժամանակում ԱՄՆ-ում արդեն ստեղծվել էր միության 187 մասնաճյուղ:⁵

Միության հասույթը ծևավորվում էր անդամավճարներից, համանակություններից և նվիրատվություններից: Դայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած ժամանակահատվածում հեռավոր հայրենիքին ու թշվառության մեջ հայտնված հայրենակիցներին սատարելու նպատակով նշանակալից գործունեություն ժավալած գոյության իննոր տարիների ընթացքում կազմել է շուրջ 930.000 դոլար:

Մ. Սվազյանի կողմից նեկավարվող Ամերիկայի հայ ազգային միության իրականացրած կարևոր ծեռնարկներից էր ամերիկահայության շրջանում կամավորական շարժման կազմակերպության ժամանակում՝ 1917 թ. հունիսի 9 - նոյեմբերի 3, Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո Կիլիկիայի ազատագրման համար սկսված ԱՄՆ-ի գրեթե բոլոր հայաշատ նահանգներից արձանագրվել էր 5.000 մեկնելու հնարավորություն էր ընծեռվել միայն 1.172-ին: Առաջին աշխարհամարտին ԱՄՆ-ի ներքաշումով նրանցից շատերն իրենց ուժն ու

⁴ Տեղեկագիր Դայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի. 1917-1921 թթ., Պոստոն, 1922, էջ 11, 12: Սահմանադրութիւն եւ կանոնագրութիւն Դայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, Պոստոն, 1917, էջ 2, 19, 20: Թէոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺՈ տարի, Վ. Պոլիս, 1922, էջ 286:

⁵ Եիզմէնեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 352, 353, 376: Սահմանադրութիւն եւ կանոնագրութիւն Դայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, էջ 1, 2: Ավագյան թ., նշվ. աշխ., էջ 116-120, 144, 154:

կարողությունը ծառայեցրել են նաև հանուն որդեգրած հյուրընկալ երկրի պաշտպանության՝ անդամագրվելով դաշնակցային գինված ուժերին: Պատերազմի ավարտից հետո ԱՄՆ-ի կառավարությունը, գնահատելով հայերի նվիրվածությունը, նրանցից շատերին արժանացրել էր բարձր պարգևների, շնորհել մեծ արտոնություններ ու նպաստներ: Ամերիկայի պարգևների, շնորհել մեծ արտոնություններ ու նպաստներ: Ամերիկայի վիրավոր ու կարիքավոր կամավորներ ստացել էին նյութական վիրավոր կամավորների շնորհվել էր Միության Պատվո Վկայագիր:⁶

Միությունը 1918 թ. մարտին ծեռնակել է 1 մլն դոլարի հանգանակություն, իսկ 1919 թ. փետրվարի 1-ին գաղութի պատմության մեջ առաջին անգամ իրականացրել ազգային մակարդակի ընտրություններ պատերազմի ավարտից հետո Փարիզում գումարվելիք Համագօգային ժողովին ներկայացնելով 4 պատգամավոր:

Ամերիկայի հայ ազգային միությունն ամերիկյան մանուկում և հասարակության շրջանում հայանպատ շարժում սկզբնավորելու նպատակով 1918 թ. նոյեմբերի սկզբին նյու Յորքում հիմնել է նախրականության գրասենյակ, որը հետագայում դարձել է Մաճլի Հայրականության կոմիտե: Վերջինս իր ծրագրերի գրասենյակ, ապա՝ Հանրականության կոմիտե: Վերջինս իր ծրագրերի իրականացման համար 1920 թ. մարտին որոշել էր ստեղծել կազմակերպված մի միավոր, որը պետք է միջազգային շրջաններում կազմակերպված մի միավոր, որը պետք է միջազգային շրջաններում կատագովեր Հայաստանի անկախության ճանաչումն իր պատմական սահմաններում, հայ կարիքավորներին ապահովեր ամերիկյան սահմաններում, հայ կարիքավորներին ապահովեր ամերիկյան օգնությամբ մինչև որ Հայաստանի Հանրապետությունը (1918-1920 թթ.) դառնարար ինքնարար երկիր, ինչպես նաև՝ աջակցեր հայ կանանց ու դառնար ինքնարար երկիր, ինչպես նաև՝ աջակցեր հայ կանանց ու աղջիկների ազատագրմանը մահմենեական հարեմներից ու տներից և այլն: Ազգային Միությունը, հավանություն տալով Հանրականության այլն: Ազգային Միությունը, հավանություն տալով Հանրականության 15.000 դոլար:⁷

Միությունը ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև եվրոպական երկրների անտեղյակ հասարակայնությանը Դայ դատին ծանրթացնելու նպատակով իրատարակել ու տարածել է քաղաքական, պատմական ու գեղարվեստական բնույթի մի շարք աշխատություններ:

ԱՄՆ-ի դեկավարության ու կոնգրեսականների շրջանում ԱՄՆ-ի դայ ազգային միության և անձանք Մ. Սվազյանի ծավալած Ամերիկայի հայ ազգային միության Ամերիկայի, էջ 27, 28: Ավագյան թ., նշվ.

⁶ Տեղեկագիր Դայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, էջ 27, 28: Ավագյան թ., նշվ. աշխ., էջ 117-119:

⁷ Եիզմէնեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 360, 366-367, 368, 370, 371, 372, 377-378: Տեղեկագիր Դայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, էջ 30, 31:

ղեկավարությամբ քննիչ հանձնախումբ՝ տեղում ուսումնասիրելու հայերի տեղահանումներն ու կոտորածները, ինչպես նաև՝ Հայաստանի նորահաստատ պետությանը տնտեսական օգնություն ցույց տալու առաջնահերթ հարցերը, իսկ Կոնգրեսի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի Ենթահանձնաժողովը (նախագահ՝ Ուրորն Հարդինց) 1918 թ. սեպտեմբերի 29-ին և հոկտեմբերի 2-ին ու 10-ին ունենողության եր դրել հայ Ենթայացուցիչների և հայասեր ամերիկացիների Հայոց հարցին առնչվող հաղորդումները: Ելույթ էին ունեցել Ամերիկայի հայ ազգային միության ատենապետ Սիլիրան Սվազյանը, նրա գործակից Կարդան Մելքոնը, ԱՄՆ-ի Արտաքին գործերի քարտուղարի օգնական Ու. Ֆիլիպսը, Նպաստամատույց կոմիտեի քարտուղարի օգնական Յ. Չեքուիթը և ուրիշներ:

Սիության կազմակերպված ջանքերի շնորհիվ 1919 թ. մարտին ամերիկայն առաջավոր հասարակայնության 15.300 Ենթայացուցիչներ (15.000 բողոքական և 75 եպիսկոպոսական Եկեղեցականներ, 35 նախաճների կառավարչներ, 200 կուչեների ու համալսարանների նախագահներ) խնդրագիր են Ենթայացրել ԱՄՆ-ի նախագահին փութացնելու Ազատ Հայաստան ստեղծելու ուղղությամբ Փարիզի խաղաղության ժողովում ձեռնարկվելու ջանքերը և դրանք վերածելու գործուն քայլերի:⁸

Սիությունը գաղութի հայրենանկեր ազգային ու կուսակցական գործիչների հետ միասին ոչ մի ջանք չի խնայել հարթելու ՀՀ ստեղծումով Փարիզի Ազգային պատվիրակության Ենթառում առաջացած Երկիրեղկվածությունը, երբ նախագահ Պողոս Նուրարի կողմից ազգային խնդիրների իրականացնան համար որպես նորաստեղծ պետության Ենթայացուցիչ 1919 թ. սկսել էր հանդես զալ նաև դաշնակցական գործիչ Ավետիս Ահարոնյանը:

Այդ մասին Ս. Սվազյանը նախավորապես գրել է. «Ունենալ Բարիզի մէջ երկու տեղեկատու պիլորօներ առ երեւոյթ նոյն նպատակի ձգոտող երկու պատուիրակութիւններու յարակից, ամենատարօրինակ երեւյթներն մէկն էր մեր ժամանակակից պատութեան մէջ: Դրամի եւ արտաքին աշխարհի առջեւ աչքի զարնող աններդաշնակութեանց միջեւ կենդանի ապացոյցն էր»:⁹

Ամերիկայի հայ ազգային միությունը երկրի ողջ հայության հետ միասին իր գործուն մասնակցությունն է ունեցել ամերիկայն Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կոմիտեի կողմից Եղեռնից հրաշքով վերապատ հայ որբերին ու կարույալներին օգնություն ցույց տալու գործին, ՀՀ առաջին վարչապետ Շովիաննես Քաջազնունու կողմից ԱՄՆ-ինչպես նաև Փարիզի Ազգային պատվիրակության նախագահ՝ Պ.

⁸ ճիզմէնեան Ս. Գ., նշվ. աշխ., էջ 372, 373, 374, 375, 376:
⁹ Ի յիշատակ Միհրան Սվազյանի, էջ 24-25:

Նուբարի հանձնարարությամբ 1919 թ. նոյեմբերին Զորավար Անդրանիկի և հրամանատար Հակոբ Բոնապարտյանի Ամերիկա կատարած ազգանպաստ առաքելությանը, քաջալերել ու նյութապես օգնել է նաև նույն ժամանակ կազմավորված Ամերիկահայ տիկնանց միությանը, որը ամերիկացի քվեատու կանանց և բարձրաստիճան պաշտոնյաներին լուսաբանում էր Հայ դատը փորձելով նրանց միջոցով ազդել Կոնգրեսի լուսաբանում էր Հայանապատ որոշումները:¹⁰

Ամերիկայի հայ ազգային միության և ամերիկահայ համայնքի երևելիների ջանքերի շնորհիվ հնարավոր էր դարձել համախմբել հայասեր ամերիկացիներին 1919 թ. հունվարին կազմելով Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեն, որն իր առջև խնդիր էր դրել բոլոր միջոցներով օգնել Հայաստանին, ամերիկյան ժողովորդին ու ջանքերի ջանքական բարձրաստիճան շրջաններին լուսաբանել Հայկական քաղաքական բարձրաստիճան ստեղծելու նպատակով փաստացի հարցը, հայերի հանդեպ համակրանք ստեղծելու տարիներին հայերի կրած Երկայացները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերի կրած տառապանքները, ինչպես նաև ծնչում գործադրել ամերիկյան կառավարության վրա՝ ճանաչելու Հայաստանի լիակատար կառավարության իրավունքը: 60 հեղինակավոր անդամներից բաղկացած անկախության իրավունքը: 60 հեղինակավոր անդամներից բաղկացած իիշյալ կոմիտեի նախագահն էր ամերիկացի երևելի փաստաբան, բերլինում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան, սենատոր Ջեյմս Չերարդը:¹¹

Կազմավորված Հայաստանի ամերիկացի բարեկամների կազմավորված Հայաստան-Ամերիկա ընկերությունը ֆիլադելֆիացի հայտնի իրավաբան, Հայաստան-Ամերիկա ընկերությունը ֆիլադելֆիացի հայտնի իրավաբան, հայասեր Ուոլթեր Չորջ Սմիթի նախագահությամբ (քարտուղար՝ Ջ. հայասեր Ուոլթեր Չորջ Սմիթի նախագահությամբ, մինչև Մոնթգոմերի)՝ իր հայկական հանձնախմբի խորհրդատվությամբ, մինչև 1922 թ. նոյեմբեր 20 – 1923 թ. հուլիս 24) Լոզանի Վեհաժողովը (1922 թ. կազմավորված և կառավարության առջև իրականացրել է ամերիկյան հասարակության համարականները:¹²

Հայ դատին ի նպաստ ձեռնարկները:¹³

Ամերիկայի հայ ազգային միության նախագահ Ս. Սվազյանի անմիջական գործուն ջանքերի շնորհիվ էր, որ ԱՄՆ-ի հայասեր անմիջական գործուն ջանքերի շնորհիվ հայկական վիճելի տարածքների նկատմամբ նախագահ Ու. Ուիլսոնը հայկական վերահսկողություն հաստատելու առաջարկով 1920 ԱՄՆ-ի մանդատային վերահսկողություն հաստատելու առջև: թ. հանդես էր եկել երկրի կոնգրեսի առջև:

Առաջին աշխարհամարտից հետո միությունը ԱՄՆ-ի և Եվրոպական պաշտոնատարների կողմից ճանաչված անցագիր եւ վկայականներ է տրամադրել դեպի հայրենիք մեկնող իրայրենակիցներին:¹⁴

¹⁰ ճիզմէնեան Ս. Գ., նշվ. աշխ., էջ 376, 417-419: Տեղեկագիր Հայ Ազգային Սիութեան Ամերիկայի, էջ 39:

¹¹ Ավագայն թ., նշվ. աշխ., էջ 120: Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Արխիվ (ՀՀ ԱԱ), ֆ. Պ - 57, գ. 5, գ. 222, թ. 8-8թ:

¹² ճիզմէնեան Ս. Գ., նշվ. աշխ., էջ 372:

¹³ Նոյեմբեր, էջ 376:

Հմուտ դիվանագետ, «յառաջդիմող իմաստութեան կատարեալ մարմնացում»¹⁴ Միհրան Սվազլյանի ղեկավարած Ամերիկայի հայ իրականացումը համագաղութային, մինչև անգամ միջազգային և հատկապես ամերիկյան կառավարական ու հասարակական մակարդակներով կազմակերպելու կարողությունների համար ամերիկյան պաշտոնական շրջանների կողմից ճանաչվել է որպես առաջին լոբբիստական կազմակերպությունը ԱՄՆ-ում:

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ԵՊՇ)

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՁԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅՉՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԾՐՋԱՆՈՒՄ
(1918թ. Խունիս - նոյեմբեր)**

Ավելի քան 500 -ամյա ընդմիջումից հետո 1918 թ. նայիսի 28 -ին Արևելյան Հայաստանի կենտրոնում, ռուսական կայսրության նախկին երեսանի նահանգի մի մասում վերականգնվեց հայկական պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այն ծնունդ առավ ներքին ու արտաքին չափազանց ծանր ու հակասություններով լի պայմաններում: Նորաստեղծ Հանրապետության առաջ ծառացած անհապալ լուծում պահանջող և անկանխատեսելի հետևանքներով հղի խնդիրները բազմաթիվ էին վերաբերում էին երկրի թե՛ ներքին կյանքին, թե՛ արտաքին քաղաքականությանը: Երկիրն անելանելի վիճակից դուրս բերելու համար անհրաժեշտ էր քաղաքական կամք, վիրխարի ջանքեր ու հետևողական աշխատանք:

Հայաստանի առաջին հանրապետության առաջին վարչապետ Շովհաննես Քաջազնունին կազմել էր մի ծրագիր՝ հայտագիր, որը ներկայացնում էր նրա գլխավորած ժամանակավոր կառավարության տնտեսական ու քաղաքական կուրսը:

Դ. Քաջազնունու հայտագիրը հանրապետության առաջ ծառացած խնդիրները վերլուծում է բաժանելով դրանք երկու խմբի՝ ներքին և արտաքին: Հայտագրում արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ ասվում է հետևյալը. «... Ես կիետեսմ մի գերակա սկզբունքի՝ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ հարևան պետությունների հետ, բոլոր հնարավոր միջոցներով խուսափելով նրանց հետ ընդհարումից: Դա թելադրված է այն հանգամանքով, որ մեր ժողովրդին, մեր երկրին անհրաժեշտ է հանգիստ, անհրաժեշտ է խաղաղություն, թեկուզ և անկայուն: Մենք հյուծված ենք, ուժասպառ և ի վերջո կազմակերպ: Մենք ընդունակ չենք ուժերի հետագա լարման, մենք չենք դիմանա նոր փորձությունների: Արտաքին իրավիճակի ցանկացած նոր բարդացում մնացած փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել»:

Հայտագրից ակնհայտ է դառնում, որ արտաքին հարաբերությունների ասպարեզով Հայաստանի Հանրապետության գիտակցենք, միշտ հիշենք և քաջություն ունենանք համապատասխան ենթադրություններ անելու:

Այս պահին մենք կարող ենք ունենալ մեկ նպատակ՝ փրկել հայ ժողովրդի բեկորները և հերոսական փորձ անել դեռևս մեր ծեռքին մնացած փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել»:

Հայտագրից ակնհայտ է դառնում, որ արտաքին հարաբերությունների ասպարեզով Հայաստանի Հանրապետության

¹⁴ Մեսիան Ե., նշվ. աշխ., էջ 167:

համար իրատապն ու առաջնահերթը Թուրքիայի նկատմանը վարելիք քաղաքականությունն էր: Յ. Բաջազնունին իրավացիորեն գտնում էր, որ բոլոր հնարավոր միջոցները պետք է գործադրվեն Թուրքիայի հետ հաշտության եզրեր գտնելու համար: Վարչապետը քաջատեղյակ էր Դայաստանի ու հայ ժողովրդի հանդեպ Թուրքիայի վարած քաղաքականությանը. «... Մենք հիմքեր չունենք բարեկանական զգացմունքներ տածելու Թուրքիայի նկատմանը նրա ոչ անցյալի և ոչ երկար գործունեության համար»: Նա իբրև պետական քաղաքական գործիչ թերևս ամենասրափ ու ծշմարտացի գնահատական է տալիս Թուրքական քաղաքականության նպատակներին. «... Թուրքիան Անդրկովկասում ևս, ինչպես Արևելյան Անատոլիայում ձգտում է քաղաքականապես ոչնչացնել հայկական տարրը և խոչընդոտել հայկական պետության կայացմանը»²:

Սակայն ի վիճակի՝ եր արյունաքամ հայ ժողովուրդն այլ ուղի ընտրել, այսինքն պայքարի մեջ մտնել Թուրքիայի հետ։ Այս էր խնդիրը, և իրատես վարչապետը գտնում էր, որ՝ ոչ եվ նա եզրակացնում է. «Եթե դեռևս ինչ որ մի հնարավորություն կա փրկելու հայ ժողովուրդի բեկորները, ապա այդ հնարավորությունը պետք է փնտրել Թուրքիայի հետ ցանկացած գնով համաձայնության գալու մեջ»³։

Երկրի ներքին քաղաքական ու տնտեսական վիճակը, հիրավի որոշակիորեն ազդում էր նրա վարած արտաքին քաղաքականության վրա: Իսկ քաջազնունու հակիրծ բնութագրմամբ. «Երկրի ներսում դրույթունը հուահատական էր»: Այնուինուն նա մանրամասնում է «Ազգաբնակչության կեսից ավելին կազմում էին փախստականներ և գաղթականներ, անտուն, մերկ ու քաղցած»:

Գյուղերը քանդված ու ավերված, դաշտային աշխատանքները դադարեցված: Դացի բացակայության և մյուս կենսամթերքների սսկավության պատճառով գյուղացիները կերել էին իրենց սերմացուն և սկսել էին ուտել լծկան անասունները: Տիրում էր սով բարի բուն հմաստով: Սովի հետևանքով առաջ էին եկել տարափոխիկ հիվանդություններ, մասնավորապես բժավոր տիֆ, իսկ դեղները սպառված էին արդեն, դեղատները՝ դատարկ:

Դաստիարակության մասին դատարկը:

անիշխանություն: Ամեն բան պետք էր վերսկսել սկզբից, ավերակների վրա կառուցանել նոր պետական շենք»⁴:

Հանրապետության ներքաղաքական, տնտեսական աղետալի վիճակը շարունակվեց մինչև տարվա վերջ. «Հայաստանը ամեն կողմից շրջապատված է թշնամիներով, և մենք բոլորովին կտրված ենք արտաքին աշխարհից, - գրում է Միմոն Վրացյանը: Սովոր ու համաձարակը, հիվանդությունները շարունակում են իշխել մեր երկրում. տկարները մեռնում են և ուժեղները տկարանում են մեռնելու համար: Եթե այսպես վեց ամիս էլ շարունակվի, Հայաստանի ժողովրդի մեծ մասը կը կոտորվի»⁵: Հայաստանը կտրված աշխարհից, անօգնական և շրջապատված թշնամիներով, մի քանի ամսվա ընթացքում՝ մինչև հոկտեմբեր, սպառեց իր հացի աղքատիկ պաշարը: «Կառավարութեան հաւաքած ցորենը սպառուեց, - գրում է թիշկ Արտաշես Բարայանը, - եւ սովոր իր անողոք ճանկերը խրեց իայ գյուղացու կրծքին: Մեռան հազարներով, տասնեակ հազարներով»⁶:

1918 թվականից երկրի տարածքում մոլեգնում էր բժավոր տիֆրի համաճարակը, որը մարդկային հազարավոր կյանքեր խլեց: Երևանում օրեր էին լինում, երբ մեռնողների թիվը մի քանի հարյուրից անցնում էր: Ծանր վիճակ էր տիրում նաև բանակում. «... Զինվորական հիվանդանոցները բերն են բերան լին էին, եւ հիվանդապահներն ավելի շատ դիակներ կրելով էին զբաղվում, քան հիվանդներին խնամելով: Իսկ այն ինչ կատարվում էր այդ ժամանակ Սարդարապատում, Ղամարլուում և Խզդիրի շրջանում և գաղթականական բարակներում՝ վեր է ամեն երեւակայությունից: Դարյուրավոր դրսեր այս շրջաններում ընդմիշտ փակ մնացին, որովհետև նրանց բոլոր բնակիչները մերել էին: Մեռելների թիւը այնքան շատ էր և նրանց տէրերն այնքան ուժասպառ, որ թաղման գործողություններն էլ չին կարողանում կատարել: Դիակները օրերով անքաղ մնալով նեխում էին և նոր համաճարակների աղետը պատրաստում: Սովահար շրջաններում կենդանի, շուն, կատու չմնաց եւ մարդիկ ծեռնամերծ եղան անասունների լեշերին եւ մինչև իսկ մարդկայիկ ծեռնամերծ եղան անասունների լեշերին եւ մինչև իսկ մարդկային դիակներին ...», - գրում է Արշակ Զանալյանը⁷: Մինչև 1919 թ. ամռանը, ըստ ներքին գործերի նախարարության տվյալների Հայաստանի Հանրապետությունը բժավոր տիֆի համաճարակային հիվանդությունից և սովոր կորցրեց շուրջ 192 հազար մարդկային կյանքեր⁸:

⁴ ՅԱԼԻ ֆ. Պ-200, գ. 1, գ. 498, թ. 48-50: Տարբեան իամար, Պեյրութ, 1962, էջ 274:

⁵ Վազ, ֆ. 11-200, գ. 1, 4-455, թ.

էջ19: Տառապություն, 1924, հունիս, էջ 72:

⁷ «Հայրենիք» և

Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական խնդիրների հրականացման գործում որոշակի բացասական դերակատարություն ուներ երկրում առկա բարոյահոգեքրանական մթնոլորտը: Յայ ժողովրդի հոգեքրանության մեջ պատճական ավանդույթի ուժով գործող ազգագրական, տեղային, խմբակային շահախնդրություններն ոչ միայն պառակտվածությունը որդի պես կրօնմ էր ազգի միասնական ոգին, թուլացնում դիմադրական ուժը, զրկում ընդիմանուր պետական շահի տեսանկյունից դատելու կարողությունից:

500 տարի իր պետականությունը կորցրած ժողովուրդը, երբ հնարավորություն էր ստացել վերակերտելու իր անկախությունը, Հանրապետության «իւրաքանչյուր հատուած իր ներսում ուներ զանազան տեղացիական խմբավորումներ, որոնցից ամեն մեկը բոլոր խնդիրները դիտում էր իր առանձին շահերի անկիւնազօնվ եւ շարունակ իր ուրոյն տրամադրությունները մղում առաջին գծի վրա: Այս բոլոր Երեւանցիները, Վանեցիները, Սասունցիները, Ղարաբաղցիները, Շատախցիները, Նուխեցիները, Արէցցիները եւն. եւն. մի այնպիսի որ դժուար է նույնիսկ պատկերացնել, - գրում է Արշակ Զամայսանը: - դրսեցիներ լինելով՝ գործեր են կատարում իրենց քաղաքում առանց տեղացիների պատշաճ մասնակցութեան: Այդ պատճառով էլ նրանք խորված երեխաների պես կողմնակի դիտողի դեր էին կատարում Հայաստանի իրադարձությունների մեջ: Վանեցիք կարծում էին, թե կառավարութիւնը բոլոր խնդիրներից վեր պիտի դասի «Վանայ քաղաքի» և շրջանի վերագրաւումը, որպեսի ժողովուրդը ազատուի իր զրկալից կեանքից: Ղարաբաղցի ընդիմակառակը պնդում էին, որ առաջին հերթին Ղարաբաղի ազատագրութիւնը պիտի լինի կառավարութեան հոգածութեան խնդիրը, որովհետև Ղարաբաղը Հայաստանի ողնաշարն է հանդիսանում:

Սասունցիք մի ուրույն աշխրեթի պես ապրում էին իրենց համար, ինչպես որ իրենք էլ չին միջամտում ուրիշի գործերին միջամտի, ոչ մի կարգադրութիւն իրենց համար պարտադիր չին համարում, մինչև որ այդ կարգադրութիւնը չգար իրենց աչքում աշխրաբապետի հանգամանք առած «Ռուբեն փաշայի» անունով: Արէցցիք չին կարող է որևէ այլ գործով զբաղվուել, երբ նա դեռ չի սպանել վերջին ոչնչացրել էին Արէշի և Նուխու 40 000 հայ ժողովուրդը: Եւ այդ էին ուզում անել ...

Այսպէս և մնացած բոլոր տեղացիները: Բոլորն էլ իրենց առանձին ակնկալութիւններն ունեին Հայաստանի կառավարութիւնից եւ շատ դեպքերում իրենց պահաջների բաւարարումով էին պայմանաւորում այդ կառավարութեանը տալիք օգնութիւնը:

Էլ չեմ խօսում առանձին անհատների կամ փոքրիկ խմբակների նասին, որոնք Ուսասատանից, Երոպայից, Ամերիկայից, Պոլսից, Թիֆլիսից, Բագուից մեծ մասամբ հարկադրաբար գալով մեր երկիրը, բերել էին իրենց հետ բազմաթիւ ծրագրներ, խորհուրդներ, ըննադատութիւններ: Մրանցից ամեն մեկը իր բաժին բազմազանութիւնն էր նույնում մեր իրականութեան մեջ ցանկանալով Հայաստանի գործերը էր նույնում մեր իրականութեան մեջ ցանկանալով Հայաստանի գործերը ծեւել եւ կարել համաձայն իր տեսածի ու լսածի: Չեմ խօսում նաև արտասահմանի հայութեան պես-պես վերաբերմունքների մասին դեպի արտասահմանի հայութեան պետական շինարարութեան համար⁹: ազդեցութեան չին մնում մեր պետական շինարարութեան համար: Հանրապետության գոյուրյան առաջին ամիսներին ծևավորված բարոյահոգեքրանական մթնոլորտի Ա. Զամայսանի բնութագրությունը միանգամայն հանդիպէ է:

Հանրապետության ազգաբնակչության մոտ 30%-ը մահմեդականներ էին, որոնք մշտապես խոչընդուռ և սպառնալիք էին մահմեդական ստեղծում նորաստեղծ պետության գոյուրյան համար: Ինչպես կայում, «Հայաստանի մահմեդական Դ. Քաջազնունին է վկայում. «Հայաստանի մահմեդական ազգաբնակչութիւնը, խրախուսուած թիւթիայի ու Աղրբեյջանի կողմից, ընթացք է բռնած եղել»¹⁰: Հայաստանի «... հակապետական պարագաներ է բռնած մեծանասնութիւնը եւ դրսի մահմեդական ազգաբնակչութեան մեծանասնութիւնը մեր իշխանութիւնը էր ազդեցութեամբ: թելաղրանքների եւ ներքին տրամադրութիւնների ազդեցութեամբ էր կարող ներքին իշխանութիւնը եւ չեր ուզում որեւէ բացարձակապես չեր ճանաչում մեր իշխանութիւնը եւ չեր ուզում որ այդ կարող բացարձակապես չեր ճանաչում մեր իշխանութեանը: - Իսկ գործ ունենալ պետութեան հետ- գրում է Ա. Զամայսանը: - Իսկ փոքրամասնութիւնը, որ տեղ տեղ, իր ուժի տկարութեան պատճառով չեր կարող բացարձակապես դեմ գնալ մեր իշխանութեանը՝ թեւ երեւյթապես ճանաչում էր նրան, բայց որեւէ ծեւով աջակից եւ նեցուկ լինել նրան չեր կամենում»¹¹:

Ռուսները Հայաստանում թեև քանակով քիչ էին մոտ 10 հազար, սակայն ազդեցիկ ուժ էին թե պետական մարմններում և թե բանակում: Ռուսները բաժանվում էին երկու խմբի. գյուղացիներ, որոնք մշտական բնակություն էին հաստատել ցարական կառավարության գաղութային քաղաքականության շնորհիկ, և պետական պաշտոնյաներ ու ծաղաքականության գլխավորապես զրական, դատական և հաղորդակցության ծառայողներ՝ գլխավորապես զրական, դատական և հաղորդակցության

⁹ Նույն տեղում, էջ 70 - 71:

¹⁰ Քաջազնունի Ցովի, Հ.3. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923.

էջ 36:

¹¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Պուստոն, 1924, հունիս, էջ 69:

բնագավառներում: Սակավ բացառությամբ թե առաջինները և թե երկրորդները, որոնք ոռուական տիրապետության ժամանակ հատուկ արտօնյալ դիրք ունեին Հայաստանում, «շատ վատ էին տրամադրուած մեր պետականութեան հանդեպ: Անկախ այն բանից, որ նրանք հոգեբանօրեն չեին կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ ոռուի երեկուայ հպատակը այսօր տեր ու տիրական է դարձել իր երկրում՝ նրանց դիւրը չեր գալիս մեր պետութեան ծգտումը՝ հաւասարեցնել հայ գիւղացու և ոռու գիւղացու վիճակը հողաբաժաննան խնդրում և հայոց լեզուն պետական լեզու դարձել հանրային բոլոր գործերում: Առաջինը դիւրը չեր գալիս ոռու գիւղացիներին, որովհետեւ խախտում էր նրանց առանձնաշնորհեալ դիրքը, իսկ երկրորդը դիւրը չեր գալիս նրանց պաշտօնավարութիւնը՝ Հայաստանում: Այսպիսով՝ յանձին ոռու պազարնակչութեան՝ ընդհանուր առնամք մենք ունեինք մեր առանձնակշունդ առնուազն անբարեացական մի տարր»¹².

Երկրի ներքին և արտաքին դրությանը հանապատասխան քաղաքականության վարելուն խոշընդոտում և մեծապես խանգարում էր նաև որոշակի ծևավորված հակասությունը Օրենսդիր մարմնի՝ Հայաստանի խորհրդի, գործադիր մարմնի՝ կառավարության և գերակա կուսակցության միջև:

Այդ կապակցությամբ հանրապետության վարչապետ Յ. Քաջազնին, գրում է. «Գործնականորեն՝ մեր կուսակցութիւնը ծգտում էր իրան ենթարկել, իր հսկողության տակ առնել թե՝ օրենսդիր մարմնը, թե կառավարութիւնը: Մենք քաջութիւն չունեինք (ոչ էլ կարողությիւն) բաց կուսակցական դիկտատուրա յայտարարելու, բայց եւ չինք ուզում մնալ պարլամենտական կարգերի սահմանի մեջ ու գործելակերպը. կուսակցական դիկտատուրա ռանկավարական ծեւերի տակ քողարկւած:

Իշխանութեան անհանդութեան երկութիւն էր առաջ եկել. կուսակցությունն ու իր օրգանները:

Հասկանալի է, որ այդ երկու կարգի իշխանութիւնները պաշտօնականն ու անպաշտօնը կարող էին միայն խանգարել ու կուսակցութիւնը ազատ ու արագօրեն թոյլ չին տալիս, որ արտահայտի, իսկ կուսակցութեան միջամտիւնը թույլ չեր տալիս, որ կառավարութիւնը իր գիտցած անի, իր գիծը տանի:

Հասկանալի է նաև, որ այս դրութիւնը շատ էր ոժվարացնում մի լուրջ ու անկեղծ կօալիսիօն կազմելու գործը. եւ իրօք. Կօալիսիօնի մեջ

մտնող օտար տարրերը հարկադրվում էին վարել մի քաղաքանութիւն, որ իրանցը չէր, մշակուում էր ու նախագծուում կառավարութիւնից դուրս, կուսակցական նարմինների մեջ, որ իրանց չեին կարող ունենալ մուտք ու մասնակցութիւն»¹³.

Երկրի կառավարման վիճակի Յ. Քաջազնունու հակիմ գնահատականը դիպուկ է. պետականության հաստատումից հետո դաշնակցությունը պետք է ասպարեզը թողներ խորհրդարանին և կառավարությանը: Սակայն Յ. Քաջազնունուն չհաջողվեց հաղթահարել կուսակցության ազդեցությունը և հետևանքը եղավ նրա մեկուսացումը պետական կառավարման գործերից: 1919 թ. փետրվարի 4-ին Դայաստանի խորհուրդը ընդունեց օրենք՝ Մինիստր-նախագահ Յ. Քաջազնունուն Եվրոպա և Ամերիկա գործուղելու մասին Հայաստանին հաց, պարեն և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներ կատարարաբելու համար¹⁴: Սակայն անգիտական հրամանատարության նախակարարաբելու համար կողմից մուտքի արտօնությունը նշումնավոր գգգելու պատճառով Յ. Քաջազնունին Ամերիկա մեկնեց միայն 1919 թ. մայիսի 29-ին:

Հանրապետությունում ստեղծված ներքին և արտաքին բարդ քաղաքական իրադրությունը ժողովրդի մեծամասնության շրջանում անվստահության մքնուրուտ էր ծևավորել անկախ Հայաստանի գոյության նկատմանը: Ուուսահայերի մեծամասնության համար անկախությունն անհասկանալի, արհամարհական և անբովանդակ խոսք էր. «Ուուսահայ անհասկանալի, արհամարհական և անբովանդակ խոսք էր. «Ուուսահայ այուղացին և քաղենի մանր բուրժուան, - գրում է Ա. Զանայանը, - որոնք գյուղացին և քաղենի մանր բուրժուան, - գրում է Ա. Զանայանը, - որոնք վերջին տարիների վերիվայրումներից շատ էին տուժել եւ տնտեսապես ծանր վիճակի մեջ էին գտնուում երազում էին Ուուսաստանի վերադարձի մասին, որ իր հետ պիտի բերեր էժան հաց, շաքար, կերպասեղեն եւ մասին, որ իր հետ պիտի բերեր էժան դիւրակի, ինչպես առաջ ...»¹⁵: Գրիգոր կեանքը նորից դարձներ այնքան դիւրակի, ինչպես առաջ ...»¹⁶: Գրիգոր Հալխուշյանի հավաստում, որ անկախությունը մնայուն է: Հայաստանում ոչ չեր հավատում, որ անկախությունը մնայուն է: Ժամանակի հարց էր թվում նրա գոյությունը, որովհետև պետությունը ժամանակի հարց էր թվում նրա գոյությունը, որ վերջ է վերջու ուսու հիմք չուներ: Ուուսահայերը հավատացած էին, իսկ արևմտահայերի համար պիտի գա և տիրի իր նահանգին, իսկ արևմտահայերի առանձին Հայաստանը Անատոլիա էր¹⁶. Հայաստանի գոյությունը, անդամներ նույնիսկ չին ընդունում Անկախ Հայաստանի հետ: Օրինակ, պահանջում էին երկրի վերամիավորումը Ուուսաստանի խորհրդի չորրորդ նիստում 1918 թ. օգոստոսի 6-ին Հայաստանի խորհրդարանականներին պատգամավոր Ս.Մամիկոնյանը դիմելով խորհրդարանական գոյութիւնը հարցնում է. «Արդեօք հենց Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութիւնը

¹³ Քաջազնունի Յովի., Աշվ., էջ 32:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ.Կ-4033, գ.2, գ.962, թ.103:

¹⁵ «Հայրենիք» ամսագիր, Պուստոն, 1924, հունիս, էջ 69:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ.Կ-4033, գ.6, գ.293, թ.26:

հնքնին մի կատաստրոֆա չէ»¹⁷: Դեմ արտահայտվելով Երկրի անկախությանը Ս. Մամիկոնյանը, պահանջում է «վերականգնել միությունը Ռուսաստանի հետ»¹⁸:

Կարծում ենք, պատահական չեր, որ Հայաստանի շանրապետության գոյության առաջին շրջանում Հայաստանի խորհուրդը և կառավարությունը նպատակահարմար չհամարեցին պաշտոնապես հայտարարություն անել Երկրի անկախության հռչակման մասին, սակայն որը նաև արիք տվեց «մտածելու», որ մեր կասկածոտ հարեւաններին. - Եւ ոչ միայն հարեւաններին (ի նկատի ուներ նաև Ռուսաստանին - Գ.Պ.) որ պայմաններում Հայաստանի խորհուրդը և կառավարությունը չէին կարող արտաքին քաղաքանությամբ: Երկրի արտաքին քաղաքականությունը պահպանվում էր ներքին ժամանակաշրջանում: Երկրի արտաքին քաղաքականությունը բնականաբար թելադրված էր ներքին ժամանակաշրջանում:

Այսպիսով, հանրապետության անկախացման առաջին ամիսներին Երկրում ստեղծված ներքաղաքական, անկայուն, բարդ իրադրությունն իր կնիքը դրեց Երկրի արտաքին քաղաքական կողմնորոշման իրագործման վրա: Բնականաբար Հանրապետության արտաքին անկայուն, անորոշ, բարդ վիճակն էլ իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ Երկրի ներքին կյանքի վրա:

Բարումի պայմանագրով Թուրքիան Հայաստանի համար գծել էր մի շրջան, որը պատրելու ու արտաքին աշխարհ դուրս գալու համար բարումի պայմանագրով Թուրքիան, առաջինը ճանաչելով Հայաստանի «ողջունելով Հայկական հարցի վերջնական լուծումը» հայտնում է, որ «... Հայկական Հարցի վերջնական լուծումը համարում են փակված»²⁰:

12 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածքի վրա կույ եկած Հայաստանի Հանրապետությունը ավելի շուտ նման էր ընդարձակ քանի, քան թե անկախ պետության: Թուրքիան Երկիրը շրջապատել ու մեկուսացրել էր արտաքին աշխարհից. «Հայաստանը մնացել էր մենակ, չորս կողմից շրջապատված թշնամի կամ անբարյացակամ ուժերով, Յ. Քաջազնունին՝ Դուլիսի 7-9, թուրքերը խախտելով Բարումի հաշտության պայմանագիրը, առանց որևէ արտաքին նեցուկի և օգնության», - գրում է հաշտության պայմանագիրը, առանց որևէ արիքի ու առանց

¹⁷ «Վեմ» ամսագիր, Փարիզ, 1934, սեպտեմբեր - հոկտեմբեր, էջ 98:

¹⁸ ՐԱՍ, Փ.Պ-200, գ.1, գ.7, թ.80:

¹⁹ Կրացեան Ս., Խարխափումներ Յ. Քաջազնունու «Դ. Հ. Դաշնակցությունը ան-

²⁰ Հայաստանի այլեւս» գրքի առիվ, Պոստըն, 1924, էջ 64:

²¹ ՐԱՍ, Փ.Պ-200, գ.1, գ.4.8, թ.116-117:

նախազգուշացման, մինչև անգամ կանոնավոր ռազմական գործողություններ սկսեցին Սարդարապատի և Եջմիածնի հայկական գորանասերի դեմ և գրավեցին Խարունարի, Չոբանքեարա, Նեշիլու գյուղերը²²: 1918 թ. հունիս - օգոստոս և հետագա ամիսներին Հայաստանի Հանրապետության տարածքների կեսից ավելին լցված էր թուրքական գորքերով, «մնացեալ մասը խճողուած ու խռովայոյց վիճակի մեջ էր: Հայ ժողովուրդը ապրում էր գերագույն տագնապի օրեր: Մտավորականութեանը կծկւել ու խեղճացել էր: Հոգեկան հավասարակշռությունն ու կորովը պահած գործիչները մատների վրայ էին համարվում»²³: Թուրքերը գտնվում էին Երևանից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և արիքի դեպքում կարող էին շարժվել դեպի Երևան, ծանր ու վերջնական հարված հասցնելով Երկրին: Ծիշտ է, նրանց դեմ անգնած էր, հայկական հուսալի մի գորանս, «Մեր թէ բուվ ու թէ ներքին կազմակերպութեամբ ու դիսցիպլինով համեմատաբար ուժեղ ներքին կազմակերպութեամբ գործը, - գրում է Ա. Զամայյանը, - սակայն վերջինս ռազմամթերի գործը, - գրում է Ա. Զամայյանը, - սակայն վերջինս ռազմամթերի սաստիկ պակաս է գգում և այդ պատճառով Երկարատև կռովի դիմանալ չի կարող»²⁴:

Հայաստանի Հանրապետության փոխհարաբերություններն անորոշ ու հակասական էին հարևանների վրաստանի ու Աղբեջանի հետ: Անցած միանգամայն տարբեր քաղաքական նպատակների ու նրանց միանգամայն տարբեր քաղաքական նպատակների պատճառով: Երեք հանրապետությունների կողմնորոշումների պատճառով: Երեք պահանջանելու մեջ կային հակասող ու միայանց բացառող. «... Երեք պետությունների մեջ կային սահմանային շատ կնճռու վեճեր, կար հնուց սնված հակասություն, սահմանային շատ կնճռու վեճեր, կար հնուց սնված հակասություն, փոխադարձ անվտահություն, կասկած ու երկյուղ, և ապա՝ արմատական փառադարձ անվտահություն արտաքին օրինաթափունի վերաբերմամբ: Աղբեջանը տարբերություն արտաքին անվտահություն անվտահություններով», - գրում է (անվերապահորեն) և Վրաստանը (աննշան վերապահումներով), - գրում է Յ. Քաջազնունին, - գգում էր կազմելու համար, մինչեւ Հայաստանը դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու համար գոյության համար»²⁵:

Առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբից կովկասյան թարարները (աղբեջանցիները) անբողոքվին հակված էին իրենց ցեղակից և կրոնակից Թուրքիայի կողմը, Երբ «1917 թվականի վերջերին» ռուսական կրոնակից Թուրքիայի կողմը, Երբ «1928 թիվ 11, նոյեմբեր, էջ 119:

²² «Հայութնիք» ամսագիր, Պոստոն, 1928, թիվ 11, նոյեմբեր, էջ 119:

²³ Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 156-157:

²⁴ Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 156-157:

²⁵ Վրացազնունի Յ. Ք. Բաց նամակ Հ -ին, Թուրքիա ? թե Ռուսաստան, Երևան, 1990, էջ 15:

Նրանք ոչ միայն չեն ուզում շարումակել պատերազմը Թուրքիայի դեմ, այլ անում էին ամեն իրանց ձեռքից եկածը, որպեսզի Թուրքիան օր առաջ ստիգմատի Անդրկովկասին»²⁶: Դայաստանի Դանբապետության հետո, գրում է Դ. Քաջազնունին, «Աղորեցանը վրա, նեղում էր Դայաստանի արևելյան (մասսամբ էլ հյուսիսային) սահմաններին ու սպառնում էր սրի քաշել այդ կողմերի հայ տաճանակաշրջանում սրի քաշեց տաճանակ հազարավոր հայերի»²⁷:

Վրաստանի անկախության հոչակումից հետո վրաց կառավարությունը հստակ արտահայտեց իր արտաքին քաղաքական ոիրքորչումը հարևան Երկրների և Ռուսաստանի նկատմամբ: Վրացիների համար թուրքական կամ աղորեցանական վտանգ գոյությունը ուներ, որ սպառնար նրանց ֆիզիկական գոյությանը և հարկադրեր հուսահատորեն փրկության ուղիներ որոնելու: «... Վրացիների օբյեկտիվ պայմաններն այնպես էին դասավորվել, որ նրանք ոչ մի սուր Դարբինյանը»²⁸:

Դայաստանի ժամանակավոր կառավարության հայտագրում Հ. Քաջազնունին ասում է, որ «Վրաստանը արդեն արել է իր դա անել առանց ռիսկի, քանի որ Գերմանիան իիմնավորվել էր նրա տարածքում և պաշտպանում էր նրա սահմանները. Վրաստանին դիակի վրայով, քայլ, որին նա հեշտությամբ չի դիմի: Մեր իրավիճակը այլ գերմանական դրոշ չկա և կարելի է հուսալ, որ երբեք էլ չի լինի: Երկարուղագերը, բայց ոչ Երևանի նախանգը: Դնարավոր է, որ Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև համաձայնությունը կպայանա հենց հոլերը: Դրա համար էլ մեր մերձեցումը գերմանիայի հետ պետք է ընթանա այնպես, որ չառաջանի Թուրքիայի զայրությը»²⁹:

Օգտվելով արտաքին նպաստավոր պայմաններից, 1918 թ. հունիսի առաջին կեսին նոյ ժորդանիան և նոյ Ռամիշվիլին Վրաստանի

²⁶ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, գ.1, գ.498, թ.40:

²⁷ Սույն տեղում, թ.48:

²⁸ Դայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918 - 1920 թթ., կազմ. Ս. Սիրգոյան, Ա. Ղազիյան, Երևան, 2003:

²⁹ Դարբինյան Ռ., Ռուսական վտանգը, Երևան, 1991, էջ 74:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, գ.1, գ.10, թ.13:

Ազգային խորհրդի և կառավարության անունից Թիֆլիսում իրավիրեցին Դայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ՝ Ավ. Սիրոյնյանին, Յ. Քաջազնունուն, Ալ. Խատիսյանին, Խ. Կարծիկյանին, Յ. Դախսերդովին Դայաստանի և Վրաստանի միջև Բորչալուի գավառը Երևակական սկզբունքով բաժանելու հարցը բնարկելու նպատակով: Դիմավորելով հայ պատվիրակներին Ծերեթելին Վրաստանի Ազգային խորհրդի անունից հայտարարեց, որ, «... հայ Վրացական խառը բնակչությամբ բոլոր վիճելի տարածքները պետք է անցնեն Վրաստանին: Ռուսական հեղափոխական դեմոկրատիայի երեսնի առաջնորդը բերում էր հետևյալ պատճառաբանությունները՝ հայերը Բարումի համաձայնությունից հետո պատճառաբանությունները՝ հայերը Բարումի համաձայնությունից հետո սպառավարությունը հստակ պետություն ծևակորել. գրում է իր չեն կարող թիչ թիչ շատ կենսունակ պետություն ծևակորել. գրում է իր հուշերուն Ռուսաստանի Դարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ա. Ի. Ղենիկինը. - և նրանց համար շահավետ է հզորացնել Վրաստանը, որպեսզի կովկասում քիչտոնյա ուժեղ լինի, որը գերմանացների օգնությամբ կպաշտպանի և պետություն լինի»³¹:

Վրացական իշխանությունների անբարյացակամ ու անհարգալից Վերաբերմունքը Դայաստանի հանդեպ դիմուրվեց նոյնիսկ Դայոց Վերաբերմունքը Դայաստանի հանդեպ դիմուրվեց նոյնիսկ կառավարության Ազգային խորհրդի նորերս կազմած անդրանիկ կառավարության անդամների Թիֆլիսից Երևան վերադառնալու հարցում: 1918 թ. կուլիսին, երբ կառավարությունը, վարչապետ Հ. Քաջազնունու կուլիսին, Երևան կառավարությունը, վարչապետ Հ. Քաջազնունու ուղիներ էր որոնում արագ ու ապահով տեղ հանելու գլխավորությամբ, ուղիներ էր որոնում միտունավոր խանգարեցին համար, Վրացական իշխանությունները գտնվող Թիֆլիս - Երևան երկարուղով իրենց իրավասության ներքո գտնվող Թիֆլիս - Երևան երկարուղով նրանց գնալու հնարավորությունը: Դայաստանի պատվիրակությունը հարկադրված էր ընտրել Աղտսափա - Երևան խճուղին, ճանապարհ հայրահարել օրերով, մինչդեռ Երկարուղով այն կտևեր ընդամենը 15 ժամ:

Վրաստանի ներքին և արտաքին քաղաքական վիճակն ավելի բարելավվեց, երբ ընդունեց Գերմանիայի հովանավորությունը: 1918 թ. մայիսի 28 -ին Փոթիում Գերմանիայի և Վրաստանի միջև գաղտնի կնքվեց «Ժամանակավոր համաձայնություն Գերմանիայի և Վրաստանի միջև «Ժամանակավոր համաձայնություններ որոշելու մասին»: Գերմանական նախնական փոխհարաբերություններ պահպան կողմից համաձայնագիրն ստորագրեց կայսերական կառավարության կողմից հայրահար Ավակի Չխենկելին³²: Ազգային գործերի նախարար Ավակի Չխենկելին

³¹ ՀԱԱ, ֆ.Պ-198, գ.1, գ.15, թ.18: Ֆ.Պ-223, գ.1, գ.113, թ.27: Ֆ.Պ-276, գ.1, գ.96, թ.125-126: Դենիկին Ա.Ի., Օչերք ռուսկու սմուտ, Մոսկվա, 1991, էջ 141, թ.99.

“Վորոչություն”, № 3, 1992, էջ 94 - 95.

³² «Վեճ» ամսագիր, Փարիզ, 1938, թիւ 1, էջ 84. «Դայերնիք» ամսագիր, Պուտոն, 1935, փետրվար, թիւ 4, էջ 103:

Ըստ այդ նախնական համաձայնագրի Գերմանիան մեծ զրախումը ուղարկեց Թիֆլիս՝ Երկրի ներքին կարգ ու կանոնը պահպանելու և Վրացական զորքերի հետ ապահովելու Վրաստանի սահմանների անվտանգությունը: Դամաձայնագրով պատերազմի ողջ ընթացքում Վրաստանի կառավարությունը բույլ էր տալիս, որ Երկարուղային ցանցից, զորքեր և ռազմական հանդերձանք փոխադրելու համար: Այդ նպատակով Թիֆլիսում Գերմանիայի դեկանալիական իմբնում էր գինվորական հանճնախումք, որը և պետք է Վրացական կառավարության հետ հաճախորհուրդ կանոնավորեր Երկարուղու հաղորդակցությունը: Երկարուղային կայարանները և ռազմական պահակային գինվորները³³: Փորիի նավահանգիստը 60 տարով ուժանակություն ունեցող օրենսդորֆ հսկելու էին գերմանական օգտագործման էր հանճնակելու Գերմանիային: Գերմանիան ստորագրեց նաև համաձայնություն, որով Վրաստանին տրամադրում էր 50 միլիոն

Նոյիսի 24-ին Վրաստանի Ազգային խորհրդում գաղտնի ուրվագծեցին Գերմանիայի և Վրաստանի համագործակցությունը ռազմական, տնտեսական, առևտորային, ֆինանսական և այլ բնագավառներում³⁴:

Վրաց - գերմանական համաձայնագիրը նոր որակ ու նպաստավոր ընթացք հաղորդեց նաև Գերմանիայի դաշնակիցներ Թուրքիայի և Վրաստանի փոխարարերություններին: Այդ կապացությամբ բնութագրական է Կովկասյան ճակատի թուրքական զորքերի հրամանատար Խալիլ Փաշայի պատվին «Վրացական ակումբ» շենքում կազմակերպված Խնջույքում Վրաստանի ռազմական նախարար Գերոգածէի արտասանած բաժականացը, որով նա մաղթեց «հաջողություններ թուրքական քաջարի զորքերին և նրանց դաշնակիցներին»: Պատասխան խոսքում Խալիլ Փաշան նշեց, որ Թուրքիան Վրաստանի նկատմամբ լավագույն զգացնուքներով է լցված և եթե արտաքին թշնամին սպառնա Վրաստանի անկախությանը, ապա նրանք պետք է միասին պայքարեն նրա դեմ»³⁵:

Վրացական մանուկը և չերքընում Վրաստանի հակառական դիրքորոշումը: Այդ դիրքորոշումը դրսնորվեց Վրաստանում բնակվող կառավարությունը Ելենով քաղաքական շարժադիրներից ծերթակալեց:

³³ «ԿԵՄ» ամսագիր, Փարիզ, 1938, №1, էջ 84:

³⁴ Rossiiyskiy Gosudarstvennyiy Voennyiy Arxiv (այսուհետև՝ RG BA), ф.39720, оп.1, А.49, л.5.

³⁵ RG BA, ф.39720, оп.1, А.49, л.1-4.

³⁶ Там же, л.2.

Ուսասատանի նախկին բարձրաստիճան գինվորական ու քաղաքական «կասկածելի» մի խումբ գործիչների: Այսպես, գեներալներ Ուլթենաուի, Զունկովսկու, Շուլցնովի և այլոց ծերթակալությունից հետո «Սակարտվելու Հայունուկա» պաշտոնաթերթը 1918 թ. հունիսի 8-ի համարում հայտարարել է, որ «... ներքին գործերի նախարարը Թիֆլիսում հայտնաբերել է Վրաստանի անկախության դեմ պայքարող կազմակերպություն, որը նպատակ ուներ ... Վրաստանում վերականգնել կազմակերպության կարգեր»: Այսուհետև թերթը շարունակում է, որ այդ ինքնակալական կարգերը՝ Այսուհետև թերթը շարունակում է, որ այդ կազմակեպության մեջ իրեն թե մտնում էին «ռուս սպաներ, պաշտոնյաներ, բոլշևիկներ և այլ շրջանակների ներկայացնուցիչներ»: Պաշտոնյան միջոցներից պետք է լինեն մի շարք Գործունեության միջոցներից պահպանը և ամսագիրներից կազմակերպությունների պահպանը, ահարեւէչական գործողություններ և այլն»³⁶:

Նոյն թերթը 1918 թ. օգոստոսի 18-ի համարում, քննադատելով հայերի ռուսական կողմնորոշումը, հայտարարել, որ «... Վրաստանի և հայերի ռուսական կողմնորոշումը, հայտարարել, որ «... Վրաստանի և հայաստանի հարաբերությունները լարված կման այնքան ժամանակ, Յայաստանի հայտարարել, որ քանի դեռ հայ ժողովրդի դեկավարները կտրուկ չեն հայտարարել, որ իրենց կողմնորոշումը և քաղաքականությունը արմատապես փոխվել է»³⁷:

Արխիվային վավերագրերն ու նյութերը համոզիչ կերպով հաստատում են, որ Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների անկախացնումից հետո, միանգամայն բարենպատ ներքին և արտաքին քաղաքական հետո, միանգամայն բարենպատ ներքին և արտաքին քաղաքական համար: Յատակ էր իրադրություն էր ստեղծվել Վրաստանի և Ադրբեջանի համար: Յատակ էր Խալիլ Փաշայի պատվին «Վրացական ակումբ» շենքում կազմակերպված խնջույքում Վրաստանի ռազմական նախարար Գերոգածէի արտասանած բաժականացը, որով նա մաղթեց պահպանը Վիճակից, այն պատմական պահից, եթե ռուսներն վրաց ժողովուրդների Վիճակից, այն պատմական պահից, եթե ռուսներն սկսեցին հեռանալ Անդրկովկասի սահմաններից:

Յայտնվելով մեկուսացման ու շրջափակման մեջ, Յայաստանի հրամագիրը նորից դարձալ դեպի Ռուսաստանը, իսկ Ռուսաստանում հայացքը ուղղեց դարձալ դեպի Ռուսաստանը Երերու էր, խաղու ու տակավին քաղաքական իրադրությունն Երերու էր, խաղու ու տակավին անկանխատեսելի:

³⁷ «Սակարտվելու Հայունուկա» Թիֆլիս, 8 սուլ, 1918.

³⁸ «Սույն տեղում, 18 սուլստան» շարժադիրներից ծերթակալությունը, 1918

ՀԱՅԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ (ՀՀ ԳԱԱ ԴԲ)

**ՀՈՎՃԱՆԵՍ ՔԱԶԱՋՆՈՒՆՈՒ ԳԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ
ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՒՄ**

Հայաստանի Հանրապետությունը կազմավորման առաջին իսկ օրից գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ծանր դրության մեջ: Օսմանյան թուրքիայի 1918թ. արշավանքի հետևանքով երկրի տնտեսությունը մեծապես քայլայվել էր: Գյուղացիությունը ցանք չէր կատարել կամ տեղահանվել էր հնձից առաջ: Վրա էր հասել անխուսափելի սովը, որի ընթացքում սովի և համաճարակային հիվանդությունների հետևանքով մահացել էր 180 հազար մարդ: Միայն արտակարգ միջոցները կարող էին փրկել ժողովրդին, սակայն երկրի ներքին հնարավորությունները չնշին էին: Միակ միջոցը դրսի օգնությունը էր: 1919թ. հունվարի 27-ին Հայաստանի կառավարությունը, քննարկելով «մինհստր-նախագահի զեկուցումը և օրինագիծ Եվրոպա և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ մինհստր-նախագահի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկելու մասին» որոշեց «օրինագիծ հավանություն տալ և ներկայացնել Հայաստանի խորհրդին՝ ի հաստատություն, հայտնելով (խորհրդարան) ընդունեց հետևյալ օրենքը»:

«1. Հանճնարարել մինհստր-նախագահին ուղևորվել Եվրոպա և պետությունների և Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարություններին և խնդրել նրանց օգնությունը ներմուծելու Հայաստան պակասող պարենը և առաջին անհրաժեշտության ուրիշ ապրանքները:

2. Ուղևորության ծախսերը ծածկելու համար բացել մինհստր-նախագահին 550000 ռուբլու վարկ»¹:

Փետրվար 13-ի լրացուցիչ օրենքով մինհստր-նախագահ Հովհաննես Քաջազնունը տրվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անունից ստորագրել «ամեն տեսակ պայմաններ, գործարքներ և այլ ակտեր, որոնք առնչվում են փետրվարի 4-ի օրենքով վերավստահելու իրավունքով»²:

Փետրվարի 17-ին Հովհաննես մեկնեց Թիֆլիս՝ թույլտվություն ստանալու արտասահմանյան ուղևորության համար: Վրաստանում անգլիական ներկայացուցչության միջոցով համապատասխան դիմում հղվեց Անգլիայի կառավարությանը, սակայն պատասխանը զգացվեց և Քաջազնունին առժամանակ վերադարձավ Երևան: Հայաստանի կառավարությունը խնդրին նորից անդրադարձավ 1919թ. մայիսի 7-ին քննարկվեց Փարիզում գործող Հայաստանի պետական պատվիրակության ղեկավար Ավետիս Ահարոնյանից ստացված Ապրիլի 22-ի և 27-ի հեռագրերը³ (հավանաբար վերաբերվել է թույլտվությանը) և կայացրեց որոշում: անհրաժեշտ համարել մինհստր - նախագահ Հ. Քաջազնունու ուղևորումը Համաձայնության պետությունների երկրներ, վերապահելով նրան իր հետ երկու քարտուղար վերցնելու իրավունքը: Քաջազնունուն պարտավորեցվեց առաջիկա նիստին ներկայացնել ուղևորության ծախսերի նախարարները, իսկ նախարարներին կազմել մինհստրի նախահաշիվը և հաստիքները, կազմել մինհստր-նախագահի վերաբերեցների ցուցակը՝ Փարիզ Հայաստանի համար անհրաժեշտ պարենամբերների ցուցակը՝ Փարիզ ուղարկելու համար: (Հիշյալ որոշում մեջ արձանագրված է, որ Փարիզից Հայաստան է մեկնել «Անտառու» նավը, 100000 ֆրանկ արժողությամբ ապրանքներով: Դա արտասահմանից ստացված առաջին օգնությունն էր):

Երկու օր անց, մայիսի 9-ին, Հայաստանի կառավարությունը, արձակուրդում գտնվող խորհրդի փոխարեն, օրենք ընդունեց Եվրոպա և Ամերիկա մեկնելու համար Հ. Քաջազնունու առաքելությանը 300000 ֆրանկ գումարով վարկ տրամադրելու մասին: Հ. Քաջազնունին Փարիզ հունիսի 14-ին⁴: Նա արտասահմանում մնաց բավական երկար, հասավ հունիսի 14-ին՝ և ամսով: 1919թ. հունիսի 22-ին Փարիզից իր կողմն ընայած մեկնել էր Երեք ամսով: «Տնտեսական հարցը բարեհաջող ուղարկած նամակում հայտնում է. «Տնտեսական հարցը բարեհաջող կերպով լուծվում է հենց այժմ և ետ: Ըստ երևույթին մենք միլիոն ֆրանկի ապրանքներ գնել ամերիկացներից բավականին միլիոն ֆրանկի ապրանքներով, և որ մեզ համար ամենից կարևոր է ոչ կանխիկ մատչելի գներով, և որ մեզ համար ամենից կարևոր է 7-ին դրամով, այլ մի քանի տարվա վարկով»⁵: Իսկ օգոստոսի 7-ին ստորագրել միացյալ կառավարության անունից պայմանագիր է Քաջազնունին Հայաստանի կառավարության միացյալ ընկերության» ստորագրել «Չիկագոյի ինտերնացիոնալ միացյալ ընկերության» 50 միլիոն դոլլար գումարի ապրանքներ մատակարարել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 183, թ. 32:

¹ Մինչև այժմ ուսումնասիրողներին հայտնի չեր Քաջազնունու Փարիզ հասնելու օրը:

² Ե. Չարենցի ամփան Գրականության և արվեստի բանգարան (ԳԱԹ), Հ. Քաջազնունու ֆոնդ, թիվ 4212, գ. 143, թ. 1:

1919:

² Նույն տեղում, գ. 21, թ. 151, Կառավարության լրաբեր, թիվ 9, 26 փետրվարի.

Ըստ այդ պայմանագրի, իրենք՝ ներքո ստորագրողները, մի կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որի լիազոր ներկայացուցիչն է Մինիստրների խորհրդի նախագահ ա. Քաջազնունին, իսկ մյուս կողմից Զիկագոյի միջազգային միացյալ ընկերությունը, որի ներկայացուցիչներն են ա. Ռենարը և ա. Ժյունկեյը և ունեն հետևյալ պայմանագիրը, ըստ որի, հոդված 2-ում ասվում է, որ Հայաստանի կառավարությունը մատակարարվող ապրանքի համար գանձարան է վճարելու բոնդերով՝ նկատի առնելով, որ այդ բոնդերը դեռ բաց չէր թողնված, քանի որ Զիկագոյի միջազգային միացյալ ընկերությունը ապրանքների մատակարարումը ժամանակավորապես կատարում է մուրհակներով: Մինիստրների խորհրդի նախագահը պարտավորվում է հենարավորին չափ կարծ ժամանակամիջոցով Հայաստանի պառամենտին ներկայացնել պետական բոնդեր բաց անգամ վերանորոգվեն, որոնք ներկայացնելու են ապրանքի դրանագլուխը՝ պայմանագրոված գնով, և երկամյա օգուտը՝ 12%-ով Զիկագոյի միջազգային միացյալ ընկերությունը կարող է զեղչել: պայմանագրի մեջ հիշատակված պայմաններով³:

Այս կապակցությամբ Քաջազնունու Փարիզից ուղարկած սեպտեմբերի 30-ի հեռագրում, որը ստացվել է Խոկտեմբերի 3-ին, ասվում է, թե Զիկագո ընկերությունը պայմանագիր է կնքել: 50 միլիոն դոլարի արժողությամբ ապրանք կարելի է հանձնել Բարումում: Վարկի ժամկետը 3 տարի է: Նախնական համաձայնությունը մուրհակով և Հանրապետության բոնդով է: Պետք է շտապեցնել մուրհակով և գանձարանի բոնդով որոշումը: Դ. Քաջազնունին Ամերիկա էր մեկնելու հոկտեմբերի 1-ին⁴: Հայաստանի կառավարությունը այդ 50 միլիոն դոլարի դիմաց նրանց տրամադրության տակ է դնում համապատասխան թվով արտաքին փոխառության օբյեկտիվացիաներ, որն իսկույն իրացվում է

Քաջազնունին դիմել էր ամերիկյան կառավարությանը Ֆրանսիայից Ամերիկա նրա ճանապարհվելու վերաբերյալ պատվիրակության էր: տեղեկություններ է հաղորդում Փարիզում Հայաստանի կառավարական պատվիրակության ղեկավար Ավ. Սիարոնյանը 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ի վարչապետ և արտգործնախարար Ալ. Խատիսյանին ուղարկած

նամակում: Մեկնումը ենֆիաջյանի և Փիրայանի¹ հետ տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 1-ին: Ընդ որում տնտեսական-ֆինանսական խնդիրներից զատ, գործ է Ավ. Ահարոնյանը, «ա. Քաջազնունին մեր պնդումի վրայ յանձն առաջ գրադրությունը նոյնպես քաղաքական խնդիրներով»: Այնուհետև նամակագիրը ավելացնում է, թե մեր քաղաքական առաջելություն գեներալ համար ուղարկվում է նաև զինվորական առաջելություն գեներալ Քաջատունու գլխավորությամբ «որոնք Ամերիկայում պիտի պարզեն մեր զինվորական կարիքների չափը և խնդրեն զինվորական անմիջական օգնություն» (այս առաջելությունը մեկնելու էր նոյեմբերի 1-ին):²

Եվրոպայում և Ամերիկայում գտնվելու տևական ժամանակաշրջանում Յովի. Քաջազնունին լայն գործունեություն ծավալեց Հայաստանին պետությունների ու ընկերությունների կողմից տնտեսական օգնություն կազմակերպելու, ինչպես նաև սփյուռքահայ շրջանակների հետ կապեր հաստատելու այդ ուղին և օժանդակության գործին ծառայեցնելու համար: Բավկան է ասել, որ նա ստորագրել է 37 հազար տոննա այսուհի պարտամուրիակ, մոտ 4.5 միլիոն դոլար արժողությամբ: Յետաքրքրական է նաև Նյու-Յորքից Քաջազնունու արժողությամբ: Յետաքրքրական է նաև Փարագան (փետրվար 23, 1920թ.) որտեղ նամակը ուղղված Ալ. Խատիսյանին (փետրվար 23, 1920թ.) որտեղ հայտնում է. «Փիխառության բողարկման գործի նասնատունը երկու մասի՝ բաժնետոմսերի տպագրությունը Եվրոպայում, Ահարոնյանի պատվիրակության ջանքերով և դրանց իրացումը Ամերիկայում՝ ին միջոցով, տեխնիկական բնույթի բացահայտ դժվարություններ է առաջ բերում: Ահարոնյանը չի կարող թողարկման հասուլ օրենքներ մշակել (սահմանված կարգի համաձայն), քանի որ այդ օրենքները պետք է մշակվեն՝ նախապես համաձայնության գալով նրանց հետ, ովքեր կիամաձայննեին իրենց մոտ ներդնել մեր բաժնետոմսերը, ասել է թե կիամաձայննեին իրենց կամփեկ դրամ ստանալու փոխանակել դրանք ապրանքի հետ (ինչ խոսք, կամփեկ դրամ ստանալու որևէ հույս չենք տածում): Այս հարցով կապ եմ պահպանում Ահարոնյանի հետ: Ստիպված եմ այս տեղից նրան ուղարկել պատրաստի «օրենքներ»: հետ: Ստիպված եմ այս տեղից նրան ուղարկել պանկատերը գտնելն է, որոնք Ամենագլխավոր հարցը այնպիսի բանկատերը առևտուրական տների հետ, համաձայնության գալով խոշոր առևտուրական տների հետ, կիամաձայննեին իրենց վրա վերցնել մեր փոխառության իրացումը: Այս կիամաձայննեին իրենց կամ փոխառության իրացում ենք արդեն, բայց հաջողության ուղղությամբ աշխատանք տանում ենք արդեն, որ արմատապես երաշխիքները չնշին են: Կա երկու հանգամանք, որ արմատապես խափանում է մեր բոլոր ջանքերը: Նախ, այս տեղ այն համոզնութեն է ծևափորվել, թե առանց մանդատների մեր պետությունը չի կարող գոյատել, իսկ մանդատներ վերցնել ոչ ոք չի ուզում: Այն, որ Միացյալ գոյատել, իսկ մանդատներ վերցնել մեր ինքնուրույնությունը, Նահանգները, մինչև այսօր չեն ծանաչել մեր ինքնուրույնությունը, ուղղակիորեն վկայում է (նրանց տեսակետից) մեր անկենատունակությունը:

¹ Ենֆիաջյան – ՀՀ Ֆինանսների նախարար: Փիրայան - տնտեսության և
վիճակագրության նախագետ:
² ՀՀ ԱՍ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 20, թ. 152-155:
Նույն տեղում. գ. 355, թ. 210:

Եվ երկրորդ, մենք կայունորեն ծեռք ենք բերել սնանկացած ու աղքատ, բացարձակապես ոչինչ չունեցող, ապրանքափոխանակության որևէ ծեր անընդունակ երկրի հաճախակապ: Մեզ պետք է օգնություն, բայց տարածում է Սերձավոր Արևելի Կոմիտեն, որն ուզում է գուրք արթնացնել մարդկանց սրտերում: Պարզ է, որ դա կարող է բարի մարդկանց մղել բարեգործության, բայց առևտրականը կամ բանկատերը բնավ չի խրախուսի նաև անվատահեղի վարկատուին վարկ բաց թողնելը: Այնուհետեւ, դեռ մի քիչ (շատ փոքր) հույս ունենք գտնելու մեր ներշնչել մեր ու մեր ապագայի հանդեպ: Փորձում ենք վստահություն թեև աղքատ ենք հիմա, բայց բոլոր տվյալներն ունենք, որպեսզի վստահությունը:

Սպասելով պարտապանի, որի միջոցով հնարավոր կլիներ իրացնել ողջ փոխառությունը (կամ էլ որա գգալի մասը), մենք լրջորեն մտածում ենք, անգամ պատրաստվում, իրականացնել դրա մասնակի թողարկումը (առաջին սերիան, 5 միլիոն գումարի չափով), այն փոքր գումարներով ներդնելու և ամերիկացի հայերի ու հենց ամերիկացիների համար, և բուն Դայաստանում: Սա կունենա (բաժնետոմսերի գնորդների համար, և բուն այնքան ֆինանսական գործարքների, որքան հայրենասիրական նախածեռնության բնույթ: Այս հարցով օրեւս խորհրդակցություն ունեցանք Դաշնակցության Կենտրոնական Կոմիտեում: Որոշ միլիոնն ամբողջությամբ: Դուռեւենաները (դրանց թվում և ես) չեն միլիոնը կարելի է վաճառել: Այսպես, թե այնպես, ուզում ենք, որ մոտ մեկ արդեն պատրաստվում ենք դրան:

Նախապես գրել էի Ձեզ իմ և «Equiment Company»-ի միջև կնքված պայմանագրի մասին: Այդ ընկերության մարդիկ մեծ ոգևորությամբ աշխատում են Վաշինգտոնում: Մեր սեփական իրավախորհրդատու Քերաբյանը նույն պես երկու անգամ մեկնել է Վաշինգտոն: Դաջողության որոշ հույսեր կան: Եթե այս գործը գլուխ գա, ապրանքներով: U. S. Shipping Board C°-ի (նոյն այն ընկերությամբ հիմա իրականացնում է մեր փոստային առաջումները) վարչությունը հայտարարել է, որ եթե Ռազմական նախարարությունը համաձայնի մեզ, «Equiment C°» -ի միջոցով, վարկով բաց թողնել առանքներ, ապա վարկով: Դա հսկայապես կրեթացնի մեր հոգսերը, քանի որ ծովային փոխադրումների համար մեզանցի կպահանջվի առնվազն մեկ-մեկուկես ֆոնդի» տնօրենի մոտ և մեր կառավարության անունից

շնորհակալություն հայտնեցի այն բանի համար, որ ֆոնդն իր վրա է վերցրել մեր 35 հազար տոննա այսուրը ծովով փոխադրելու բոլոր ծախսերը: Հնարավոր է, որ ապագայում և ֆոնդը օգտակար լինի մեզ):

Այսօր Ծովային նախարարությունից գնել եմ 300 հազար անգլիական ֆունտ (մոտավորապես 8.100 փութ) բիսկիտ, ֆունտը 4 ցենտ կանիսիկ դրամով: Գայթակղեցի էժանությամբ (իրեն կառավարության վրա ֆունտը նստել է 18 ցենտ):

Դուսով եմ, սա լավ նվեր կլինի մեր գործերին: Դամք շատ անուշ է: Փաթեթավորումը՝ հոյակապ. ամեն 25 ֆունտը տեղավորված է անագով հալափակված թիթեղյա տուփերի, իսկ ամեն զույգ տոփը՝ փայտյա արկղի մեջ: Կշիռը հաշված է առանց տարայի (Netto), այսպիսով արկղի մեջ: Կշիռը հաշված է առանց տարայի (Netto), այսպիսով մետաղյա տուփերը (թվով 12 հազար հատ) և փայտյա արկղերը (6000 հատ) ծրագրության մեջ գրանցված է առաջարկությունը: Մուտքել եմ 1200 դոլար կանխավճար հատ) ծրագրին կոպեկներս): Գնել եմ այն հաշվարկով, որ (համարյա վերջին կոպեկներս): Գնել եմ այն հաշվարկով, որ Դաշնակցության Կենտրոնական Կոմիտեն խոստացել է մեզ 100 հազար դոլարի փոխատվություն տալ: Սպասում եմ փոխանցումին, որպեսզի վճարեմ մնացած գումարը և զբաղվեմ ընդունում-առաքումով: Մտածում եմ ուղարկել նոյն Ա. S. Shipping Board C°-ի շղգենավերով, որոնք բերելու են մեր այսուրը:

(Ի հաշիվ Դաշնակցության կողմից մեզ համար բացվող 100 հազար դոլար վարկի, Անարոնյանին է փոխանցվել նույն 23 հազար դոլար (6.500 անգլիական ֆունտ)՝ Լոնդոնում մեր թրեադրամանիշմերի տպագրության պարտքերը մարելու համար: Դաշնակցության պարտքը մտադիր են վերադարձնել ամերիկացի հայերից մեր ստանալիք փոխառության գումարներից»):

Անփոփելով Դ. Քաջազնունու Եվրոպա և Ամերիկա առաքելության, մասին մեր քննարկումը, նշենք, որ այն ունեցավ դրական նշանակություն, քանի որ նրա դիմումներն ու խնդրագրերն արագացրեցին Ամերիկայի Սիացյալ Նահանգների կողմից սովահար հայ ժողովորդին ուղարկելիք օգնությունը: Այնուհետեւ Դ. Ք. Քաջազնունուն չի առաջարկվել ԱՄ-ի հետ լուրջ պայմանագիր կնքել Դայաստանին վարկ տրամադրելու գործում: Լուրջ պայմանագիր կնքել Վարացյանը, Դայաստանի Դանրապետության հնչպես նշում է Սիմոն Վարացյանը, Զոր Բագրատունի) Ամերիկայից պատվիրակությունը (Դ. Քաջազնունի և Զոր Բագրատունի) Ամերիկայից մեկնեցին առանց շոշափելի արդյունքների: Իրենց առաքելության անհաջողության գլխավոր պատճառներն ամեն արիթով հակառակվում էին Վ. պայքարն էր: Դանրապետության ներքին հարաբերություններն այնքան լարված էին, որ գործադիր կոնգրեսի հարաբերություններն այնքան լարված էին, որ գործադիր իշխանությունը չէր կարողանում որևէ քայլ անել չնայած որ գործադիր իշխանությունը սահմանների մեջ էր Դայաստանին մարմնի իրավասության

ՎՈՒԴՐՈ ՎԻԼՍՈՆԻ ՈՒՂԵՐՁՔ ԱՄՆ ԿՈՆԳՐԵՍԻՆ

1919թ. հունվարի 18-ին, առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթանակ տարած դաշնակից տերությունների թվում, ԱՄՆ-ը ևս մասնակցեց Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովի բանակցություններին պարտված տերությունների հետ պայմանագրեր կնքելու և հետպատերազմյա խնդիրներին լուծումներ գտնելու համար: Առաջին աշխարհամարտում դաշնակից տերությունների հաղթանակը հուսադրել էր համայն հայությանը: Ակնկալվում էր, որ Արևմտյան հայաստանը վերջապես ծեռք կրերի իր ազատությունն ու հայաստանը վերջապես ծեռք կրերի իր ազատությունը:

1919թ. հունվարի 30-ին Փարիզում տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ դաշնակիցները որոշեցին, որ Փարիզի նպատակն է Թուրքական կայսրության որոշ տարածքներ, այդ թվում նաև Հայաստանը ղեկան առանձին տերությունների հովանավորության ներքո, որոնք պետք է գործեն որպես Ազգերի լիգայի մանդատատարներ: Մանդատատար Երկրների գլխավոր խնդիրն էր նպաստել մանդատի տակ վերցվող Երկրների զարգացմանը: Նույն խորհրդակցության ընթացքում անգլիական պատվիրակության կողմից ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներին առաջարկվել էր ստանձնել Հայաստանի մանդատը¹: Դրան էն ծգտում նաև աշխարհի տարբեր Երկրներում ցրված հայերը: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հեռագրել էր Վ. Վիլսոնին՝ խնդրելով ստանձնել մանդատը: ՀՀ կառավարությունը դիմել էր ԱՄՆ Հայաստանի մանդատը: ՀՀ կառավարությունը նախագծելու խնդրանքով, իսկ ավելի ուշ՝ մայիսին, ԱՄՆ-ում ՀՀ պատվիրակության միջոցով ռազմական օգնություն էր խնդրել Հայաստանի համար²:

Չնայած պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնի հայանպատ Ելույթներին և կոչերին³, ԱՄՆ-ի կառավարությունում որոշակիություն չկար Հայաստանի մանդատը ստանձնելու վերաբերյալ: Վ. Վիլսոնը, 1919թ. մայիսի 14-ին Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովի գերագույն խորհրդի կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու առաջարկին տալով իր համաձայնությունը, միաժամանակ հայտնում էր, որ ինքը թերահավատ էր Կոնգրեսի կողմից մանդատը ստանձնելու շուրջ: Այսուամենայինվ Վ.

¹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. Paris Peace Conference, vol. 3, Washington, 1942, p. 807.

² Documents on British Foreign Policy, vol. 12, London, 1962, pp. 557-559.

³ New York Times, Febr. 25, 1919.

թէ նյութական և թէ ռազմական օգնություն ցույց տալը: Այդ է հավատում Յ. Քաջազնունին 1920թ. հունիսի 26-ին Համ Օհանջանյանին ուղղված իր նամակում. «(ԱՄՆ - Յ. Ս.) Նախագահական ընտրությունների շուրջ կատարվող պայքարը օրիսասական եղավ մեր գործի համար»:² Արտասահմանում բազմաթիվ խոչնոտներից և Երկրի ապագայի հանդեպ: «Ծայրահեղ թշվառությունը այն աստիճան դառնել գնահատելու արդեն կատարված իրողությունը և հավանական հեռանկարները: Յինգ տարի առաջ Դայաստանը լոկ աշխարհագրական տերմին էր, իսկ իրև քաղաքական միավոր՝ հեռավոր երազ էր, որի խոսել: Այսօր Դայաստանի Դանրապետությունը փաստ է արդեն: Թող որ Ենթարկված լինի սովոր ու համաճարակի, դա անցողակի բան է: Փաստը արդեն կատարվել է, և չկա աշխարհիս երեսին այն ուժը, որ կարողանա բնաջինց անել պատմության էջերից կատարված փաստը: 500 տարի ստրուկ լինելուց հետո, մի ժողովուրդ վերածնվում է ազատ և ինքնուրույն կյանքի համար»:³

Այսպիսով, սովաճահության դատապարտված հայ ժողովրդի համար դրսի օգնությունն ունեցավ փրկարար նշանակություն, որի կազմակերպման գործում իր համեստ լուման ունեցավ Հայաստանի Դանրապետության առաջին վարչապետ Դոփիաննես Քաջազնունին:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, գ. 1, գ. 431, թթ. 102-128:

³ ԳԱԹ, Յ. Քաջազնունու ֆոնո, թիվ 4212, գ. 139, թ. 6:

Վիլսոնը ԱՄՆ-ի կողմից լիազոր ներկայացուցիչներ նշանակեց Հ. Քինգին և Չ. Քրեյնին, որոնք հումանիստ մեկնեցին թուրքիա ուսումնասիրելու և անհրաժեշտ տեղեկություններ ստանալու կայսրության այն վայրերի վերաբերյալ, որոնք նախատեսվում էր վերցնել մանդատի տակ: Վ. Վիլսոնին և Փարիզի խորհրդաժողովին լիազորների ներկայացրած գեկուցառում տեղ էր գտել նաև «Անջատ Հայաստանի» խնդիրը: Չքավարարվելով Քինգ-Քրեյնի ներկայացրած տեղեկություններով՝ Վ. Վիլսոնը սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին գեներալ Հարբորդի գլխավորությամբ նոր հանձնախումբ է ուղարկում Մերձավոր Արևելք և Անդրկովկաս Հայաստանի մանդատին առնչվող հարցերի համակողմանի ուսումնասիրման համար: Յոկտեմբերի 16-ին Հարբորդի գեկուցագիրը ներկայացվում է Կոնգրեսին: Սակայն Հայաստանի մանդատի հարցը կոնգրեսում չէր ներկայացվում: ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը ճգդում էր նաև Հայաստանի անկախության ճանաչումը, որը տեղի ունեցավ միայն 1920 թ. ապրիլի 23-ին:

Մեկ ամիս անց՝ 1920 թ. մայիսի 24-ին ԱՄՆ Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատում ընթերցվեց ԱՄՆ պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնի «Մանդատ Հայաստանի համար» ուղերձը: Պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնը դիմում էր կոնգրեսին՝ առաջարկելով համապատասխան լիազորություններ տալ գործադիր իշխանությանը՝ Հայաստանի մանդատը ստանձնելու համար: Ուղերձն ընթերցումից հետո այն պետք է փոխանցվեր ներկայացուցիչների հանձնաժողովին և ենթակա էր հրապարակման: Իր ուղերձում պրեզիդենտը տեղեկացնում էր նաև 1920 թ. մայիսի 14-ին Հայաստանի և հայ ժողովորդի վերաբերյալ ԱՄՆ Սենատի քարտուղարության կողմից երկրի գործադիր մարմինը՝ հղված պաշտոնական տեղեկագրության մասին:

Սենատի տեղեկագրության մեջ տեղ գտած ներածականներն ու որոշումները, ինչպես նաև պրեզիդենտի ուղերձը ներկայացնում ենք ստորև.

«Պարոնայք կոնգրեսականներ,
Մայիսի 14-ին գործադիր մարմինը ԱՄՆ Սենատի քարտուղարությունից ստացել է պաշտոնական տեղեկագրություն, որն ընդգրկում է հետևյալ ներածականներն ու որոշումները.
Նկատի ունենալով, որ Սենատի Արտաքին Հարաբերությունների կոմիտեին կից ենթակոմիտեի կողմից վարած լսումների ընթացքում ներկայացված տեղեկությունները բացահայտ հաստատում են հայ ժողովորդի հանդեպ իրագործվող կոտորածների և ջարդերի մասին ստացված տեղեկագրությունների ծշմարտությունը,
Նկատի ունենալով, որ Միացյալ Նահանգների ժողովուրդը խորապես ցնցված է Հայաստանում տիրող անվտանգության բացակայության, սովոր, տառապանքի սարսափելի պայմաններից,

Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը պատշաճ կերպով ճանաչվել է Խաղաղության վեհաժողովի Գերագույն Խորհրդի, ինչպես նաև Անդրիկայի Սիացյալ Նահանգների կառավարության կողմից:

Որոշվել է. ԱՄՆ Սենատի կողմից շնորհավորագիր հետև հայ ժողովուրդին Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչման կապակցությամբ՝ անվերապահողնեն ճանաչելով նրա Հայաստանի Հանրապետության-Ա. Ռ./ ընդգրկած տարածքային սահմանները.

Որոշվել է. որ ԱՄՆ Սենատը հույս է հայտնում, որ հայ ժողովուրդը շուտով ծեռք կրերի կայուն կառավարություն, անձնական ազատությունների և իրավունքների անհրաժեշտ պաշտպանություն, ազգային ազատագրական օգտումների լիազատը իրականացնում:

Որոշվել է. սույնով առաջարկել պրեզիդենտին, հանրության շահերին չիակասելու դեպքում, ԱՄՆ քաղաքացիների կյանքի և գույքի անհրաժեշտ պաշտպանությունը բարում նավահանգստում և Բաքու տանող երկարուղու երկայնքով հաստատելու նավատակով, ԱՄՆ բազմանավ և ծովային ուժ ուղարկել այդ նավահանգիստ բեռնաբափումների և ամերիկացիների կյանքն ու սեփականությունը պաշտպանելու կարգադրությամբ:

Ես մեծ հետաքրքրությամբ և իրական բավարարվածությամբ ստացել և ընթերցել եմ այս փաստաթուղթը ոչ միայն այն պատճառով, որ փաստաթուղթը արտահայտում է իմ սեփական հանգմունքներն ու մասնավորապես նաև այն պատճառով, որ իմ կարծիքով, դա ամերիկյան մասնավորապես նաև այն պատճառով, որ իմ կարծիքով, դա ամերիկյան ժամանակումներն ու խորը քրիստոնեական հաճակրանքը, հանգմունքներն ու խորը քրիստոնեական պարտականությունների շարքը, որը, ինչպես նրան ներկայացնելով այն պարտականությունների շարքը, որը, ինչպես նրան է բարձր դրված է մեզ վրա:

Ես նախախմանություն, այլ ոչ թե պատահական զուգադիպություն եմ հանարում այն, որ գրեթե միևնույն ժամանակ ես ստացել եմ այն տեղեկությունը, որ դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչները որոնք հավաքվել են Սան Ունյոյում Կենտրոնացված տերությունները մշակելու հետ կնքվելիք պայմանագրերի մանրամասնությունները մշակելու համար, ինչը հնարավոր չէր եղել անել Փարիզում, պաշտոնական որոշել են դիմել ամերիկյան կառավարությանը՝ Հայաստանի մանդատը ստանձնելու կոնկրետ առաջարկով: Նրանք ջանախրաբար բացատրել են դիմել են այդ քայլին «ամենին չցանկանալով խուս տալ են, թե դիմել են այդ քայլին հանդեպ իրագործվող աստանձնելուց, այլ ելենելով նրանից, ինարավոր պարտականությունները, որ ժամանակին նրանք ստանձնել են որ այն պարտականությունները, որ ժամանակին կայսրության հանդեպ, նվազեցնում էին նրանց նախակին Օսմանյան կայսրության հանդեպ, նվազեցնում էին նրանց իրավասությունները այժմ, ինչպես նաև այն հանգմունքից, որ ինը աշխարհի նախապաշտառումներից ազատված տերության ասպարեզ

գալն ավելի խոր վստահություն կներշնչի և ավելի հզոր երաշխիք կիհանդիսանա ապագա կայունության համար, քան որևէ եվրոպական տերության ընտրությունը:

Ավելի վաղ՝ Փարիզում կոնֆերանսի աշխատանքների ընթացքում կայացվել էր համաձայնություն, ըստ որի, այն գաղութների և տարածքների նկատմամբ, որոնք վերջին պատերազմի արդյունքում ազատվել էին նախկինում իրենց կառավարումն իրականացնող տերությունների իշխանությունից, սակայն որոնց բնակչությունը, ժամանակակից աշխարհի լարված իրավիճակի պայմաններում դեռևս ի վիճակի չէ ինքնակառավարման, պետք է կիրառվեր այնպիսի սկզբունք, համաձայն որի այդ ժողովուրդների բարեկեցությունն ու զարգացումը համարվում էր քաղաքակրթության սուրբ պարտը, որի իրականացման երաշխիքներն երաշխիքներն են որ պետք է ապահովվեին:

Ընդունվել էր, որ նախկինում բուրբական կայսրության մաս կազմող միավորումները, որոնք հասել էին զարգացման այն աստիճանի, որ նրանց գոյությունը, որպես անկախ պետություններ, ստանձնած տերության վարչական խորհրդատվությունից և օգնությունից՝ մինչև ինքնուրույն գոյատելու ընդունակ դաշնալը: Խամաձայն այս որոշման, ինչպես նաև Հայաստանի վարչական խորհրդատվություն և աջակցություն տրամադրելու ծգտումից, Սան Պետրում կոնֆերանսի մասնակից պետական այրերը պաշտոնապես ստանձնելու խնդրանքով: Կոնգրեսին տեղեկացնելու նպատակով, կարող են ավելացնել նաև, որ այդ նույն նստաշրջանի ժամանակ էլ որոշվել էր ԱՄՆ պրեզիդենտին առաջարկել հանդես գալ որպես միջնորդ դատավոր Թուրքիայի և Հայաստանի երգումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների /Հայաստան ասելով նշվում էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքը - Ա.Դ./ միջև՝ սահմանների որոշման բարդ խնդրում: Ըստ Ա.Դ./ կողմից կայացվելիք որոշման ցանկացած տարբերակը, ինչպես նաև Անկախ Հայաստանի դեպի ծով ելք տալու պայմանը:

Ի կատարումն այս գործողությունների, դաշնակիցները որոշել էին փուլում էր, ընդգրկել մի կետ, համաձայն որի Թուրքիան, Հայաստանը և սահմանային խնդրի լուծման հարցում միջնորդ դատավորի դերն առաջարկել ԱՄՆ պրեզիդենտին և ընդունել նրա կայացրած որոշումը, տալու պայմանը: Մինչ այդ որոշման իրագործումը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև ներկայիս սահմանը պետք է պահպանվեր անփոփող:

Ես կարծում եմ, իմ պարտքն է ընդունել այդ դժվար և բարդ հանձնարարությունը:

Ի պատասխան Սան Պետրում խորիրդի առաջարկի, առանց հապաղելու ներկայացնում եմ այն և դիմում Կոնգրեսին Հայաստանի մանդատն ընդունելու կապակցությամբ ԱՄՆ-ի կողմից Գործադիր իշխանությանը լիազորություն տալու համար: Ես այս առաջարկն անում է լիովին հանգված լինելով, որ Միացյալ Նահանգների ժողովուրդը եմ լիովին հանգված լինելով, որ Միացյալ Նահանգների ժողովուրդը կազմականա, որ այդ առաջարկն ընդունվի: Կարեկցանքը հայ ժողովուրդի նկատմամբ բխում է ոչ թե մի խումբ մարդկանցից, այլ այս երկրի նկատմամբ բխում է ոչ թե մի խումբ մարդկանցից, որը բացառիկ ինքնակամությամբ և անկեղծությամբ լցված քրիստոնյա ողջ բացառիկ ինքնակամությամբ և անկեղծությամբ լցված քրիստոնյա ողջ զանգվածը կազմող տղամարդկանցից և կանանցից, որոնց կանավոր զանգվածը կազմող տղամարդկանցից Հայաստանը, փաստորեն, փրկվել էր իր նվիրատվությունների շնորհիվ Հայաստանը, փաստորեն, գոյության ամենատագնապալի պահին: Սեր մեծ և վեհանձն ժողովուրդը հոգու խորըում Հայկական հարցին վերաբերվում է ինչպես իր սեփական խորըում Հայկական հարցին ամենատագնապալի պահին: Տեր մեծ և վեհանձն ժողովուրդը խորըում Հայկական հարցին ամենատագնապալի պահին ու նրա կառավարությանն էլ խնդրին: Տվյալ պահին այս ժողովուրդին ու նրա կառավարությանն ուղղված են աննկարագրելի տառապանքների և վտանգալից շոշանից փրկված, պայքարող հայ ժողովուրդի հույսերն ու անկեղծ սպասումները: Ես հուսով եմ, որ Կոնգրեսն ամենայն շրջահայացությամբ ողջմիտ կգտնի այդ հույսերին և սպասումներին ընդառաջելը: Անկախության և խաղաղ կյանքի համար կրկին պայքարող տարբեր ժողովուրդներից պատասխանատու ներկայացուցիչների անառակելի փաստարկներից պատասխանատու ներկայացուցիչների անառակելի փաստարկներից պատասխանատու ներկայացուցիչների անառակելի փաստարկների նրանք ես գիտեմ, որ Միացյալ Նահանգների կառավարությանը նրանք ես վերաբերվում են արտակարգ հավատով և վստահությամբ: Ես վերաբերվում են արտակարգ հավատով և աջակցելու հեղինակավոր և համոզված եմ, որ առաջնորդելու և աջակցելու հեղինակավոր և համոզված եմ, որ առաջնորդելու և աջակցելու հեղինակավոր և համոզված եմ, որ պատոնական առաջարկի դեպքում Ամերիկայի կողմից նման պատոնական օգտակար բարեկամ և խորհրդատու դառնալը մերժելը ժողովուրդներին օգտակար բարեկամ և խորհրդատու դառնալը մերժելը կիանդիսանա ոչ այլ ինչ, եթե ոչ քաղաքակրթության զարգացման հուսադրող ընթացքի խափանում:

Ես գիտակցում եմ, որ ծայրահեղ բարդ ընտրության աջքն եմ դնում Կոնգրեսին: Սակայն, ես այս առաջարկն անում եմ վստահ լինելով, որ հանդես եմ գալիս քրիստոնյա ժողովուրդներից ամենահզորի ոգուն և ցանկություններին համապատասխան: Հայ ժողովուրդի մեր ժողովուրդի կարեկցանքը բխում է մաքուր խղճից, անբիշ քրիստոնեական հավատից և ամենուր քրիստոնյա ժողովուրդին տառապանքի պահին ժողովուրդի կարեկցանքը բխում է մաքուր խղճից, անբիշ քրիստոնեական հավատից և ամենուր քրիստոնյա ժողովուրդին տառապանքի պահին օգնության հասնելու, նվաստացած հենազանդումից և սարսափներից փրկելու, ոտքի կանգնեցնելու և աշխարհի ազատ ժողովուրդների շարքում իրենց տեղը գրավելու հնարավորություն ստեղծելու ամենաանկեղծ ծգտումից: Եթե մենք իսկականորդի և օգնականի նախատեսված առաջնորդի և աշխարհի ազատ ժողովուրդների պարտավորությունները, ապա Հայաստանի անկախության ճանաչումը մեր կողմից կնշանակի իրական ազատություն մեր կողմից կնշանակի իրական ազատություն նրա ժողովուրդի համար: Այդ իսկ պատճառով է, երջանկություն

1919 թ. ՄԱՅԻՍԻ 28-ի ԱԿՏԸ ԵՎ
ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտությունը Հայաստանի Հանրապետության համար բացեց զարգացման նոր հորիզոններ: Բարումի պայմանագրով ավանդական թշնամու կողմից պարտադրված սահմանների ընդարձակումը և պատճական տարածքներից միացյալ և անկախ պետության ստեղծումը դարձավ հայ քաղաքական մտքի գործունեության հիմնական առանցքը:

1919 թ. մայիսի 28-ին, ՀՅ անկախության առաջին տարեդարձի օրը, կառավարությունը իրապարակեց «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության մասին» և «Հայաստանի Խորհրդի համալրման մասին» օրենքները: Ինչքանո՞վ էր հասունացած մայիսի 28-ի ակտը և նրա հանդեպ ի՞նչ դիրքորոշում որդեգրեցին հայ քաղաքական կուսակցությունները:

Խոսնելով Հայաստանը միացյալ հոչակելու անհրաժեշտության մասին Ալ. Խատիսյանը նշում է, որ «Երևանը դարձած էր հայության քաղաքական կենտրոնը, որ պետք է միավորեր հայկական բոլոր հատվածները»¹: 1919 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին տեղի էր ունեցել Ռուսական պարտադրության մարտադրությունը, հայկական գործերը կանգնած էին Ռուսական պարտադրության մարտադրությունը, Չինգիլում և Կարաուրգանում²: Խակ ըստ Ռուբենի, մայիսի 28-ի ակտը «մասամբ ի նկատի ուներ թքահայ բաղձանքներին բավարարել և վերացնել թքահայ Ազգային Խորհրդի և Հայրենակցական միությունների այն գաղափարը, որ ներկա Հայաստանը իրենց խոր «Արարատյան Հանրապետություն է»³:

1919 թ. մայիսի 7-ին ՀՅ անկախության առաջին տարեդարձի տոնակատարությանը պատրաստվելու համար ստեղծվել էր կառավարչական միջվարչական հանձնախումբ՝ Հանրային կրթության նախարար Գևորգ Մելիք-Ղարագյուղյանի գլխավորությամբ, որը մայիսի 23-ին կոչով դիմեց Հայաստանի քաղաքացիներին արժանավայել կերպով նշելու տոնը⁴: Կառավարության մայիսի 26-ի և 27-ի նիստերում քննարկվեցին համապատասխանաբար «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության մասին» և «Հայաստանի Խորհրդի համալրման մասին» անկախության մասին» օրինագթերը և հաստավեցին: Մայիսի 27-ին թիվ 1427 գրությանը վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանը տեղեկացրեց Արմենիայի գործադիր Մարմնին, որ մայիսի 28-ից վերջին իր 12

ամենաանկեղծ լավատեսությամբ և համոզմունքով, որ Կոնգրեսը չի մերժի, ես պնդում եմ, որպեսզի ընդունվի առաջարկը, որն այժմ պաշտոնապես և հանդիսավորությամբ մեզ հղվել է Սան Ռեմոյի Խորհրդի կառավարության բազմաթիվ խճված հարցերի և բարդությունների լուժման գործը, կարգ ու կանոնի և կյանքի տանելի պայմանների պահպանումը կայսրության այն մասերում, որոնք քաղաքակրթության շահերից ելնելով այլևս հնարավոր չեն բողնել թուրքական իշխանությունների կառավարման տակ»:⁴

Պրեզիդենտ Վ.Վիլսոնը, նշելով ամերիկյան ժողովրդի համակրանքը հայ ժողովրդի հանդեպ և նրան օգնելու պատրաստակամությունը, արտահայտում է նաև իր սեփական խնդրի նկատմամբ:

Զնյայած պրեզիդենտ Վ.Վիլսոնի հայանապատ դիրքորոշմանը, ԱՄՍ-ստանձնելուն: Զմերժելով Հայաստանին օգնելու անհրաժեշտությունը նրանք դեմ էին չափազանց մեծ ծախսերին, հայտարարելով, որ ԱՄՍ-ն այդքան դրամ չունի: Մանդատի հարցի քննարկումը տևեց մինչև մայիսի վերջ: Սենատորները պահանջեցին իրապարակել գեներալ Հարբորդի ուսումնասիրնան համար: Վերջապես հունիսին դրացուցիչ վիճաբանություններից հետո ԱՄՍ-ի Կոնգրեսը որոշում ընդունեց իրապարկել Հայաստանի մանդատից: Սենատը ընդունեց կողմ էին քվեարկել 34, դեմ 43, քվեարկությամբ չին մասնակցել սենատոր:⁵

ԱՄՍ-ի Կոնգրեսի կողմից Հայաստանի մանդատի մերժումը ճակատագրական եղավ ոչ միայն «Նոր Հայաստան» ստեղծման գաղափարի, այլև արդեն գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության համար: Պատերազմում պարտված Թուրքիան, լավ գիտակցելով, որ մանդատի մերժումը զրկեց Հայաստանին մեծ տերության հովանավորությունից, կարծ ժամանակ անց հարձակվեց և բռնազարդեց նրա տարածքի մեծ մասը:

⁴ Ուղերձի բնագիրը տես՝ Congressional Record, Washington, 1920, vol. LIX, part 7-8, p. 7549. “Mandate for Armenia.” 66-th Congress, 2 Session, House of Representatives, Doc. No. 791, Washington.

⁵ Congressional Record, Washington, 1920, vol. LIX, part 8, pp. 7964-7970.

¹ Ալ. Խատիսյան, ՀՅ ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 150:

² Ս. Կրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 262:

³ Ռուբեն, Հայ յեղափոխական մը հիշատակները, Թերթան, 1982, էջ 151:

⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ.Պ - 199, գ.1, գ. 219, թ.1:

Ներկայացուցիչներին ուղարկի խորհրդարան՝ նիստերին մասնակցելու համար⁵: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 28-ին տոնակատարության ժամանակ կատարվեց ընդունված օրենքների հրապարակումը: Ալ. Խատիսյանը ընթերցեց Միացյալ Դայաստանի հոչակագիրը, որում մասնավորապես նշվում էր. «Դայաստանի անբողոքությունը վերականգնելու և Դայադուռը լիակատար ազատությունը ու բարգավաճումը ապահովելու համար Դայաստանի կառավարությունը, հանձնայն բովանդակ հայ ժողովրդի կամքի և ցանկության հայտարարում է, որ այսօրվանից Դայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իրեն անկախ պետական միություն»⁶: Ավոտի ընթերցումից հետո խորհրդարանն ընդունեց արևմտահայ 12 ներկայացուցիչներին⁷:

Միացյալ Հայաստանի հոչակագիրը ողջունեց ՀՀԴ Բյուրոն, որի հայտարարագրում նշվում էր. «Այսուհետև չկան այլևս «բռնավորների ձեռքով գծված սահմանները», այլ կա և պիտի մնա առհավետ մեկ Անբաժան ու Միացյալ Հայաստան ու մեկ և անբողջացած Հայ ժողովուրդը»⁸: Դաշնակցական և պետական գործիչ Ս. Վրացյանը գտնում է, որ 1919թ մայիսի 28-ի ակտով «Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարը միև ու արյուն ստացավ և սեփականությունը դարձավ բոլոր հոսանքների և կուսակցությունների, որոնք կանգնած էին Յասասարանի անկախության տեսակետի մրա»⁹.

1919թ. հունիսի 4-ին, շուրջ մեկ ժամ առավելագույն պահապատճեն կազմած էին Հայաստանի տարրերությունը Դաշնակցության, իսկ քաղաքական մյուս կուսակցությունները (խորհրդարանական և ոչ խորհրդարանական) սվիններով ընդունեցին Սիացյալ Հայաստանի հռչակագիրը և արևմտահայ պատգամավորների մուտքը խորհրդարանի:

1919թ. հունիսի 4-ին, շուրջ մեկամյա արձակուրդից հետո, տեղի ունեցավ Դայաստանի Խորհրդի նիստը, խիստ լարված տրամադրությամբ: Սոցիալ-դեմոկրատների խմբակցության կողմից գ. Ղարաջանը կարդաց հայտագիրը, որով սոցիալ-դեմոկրատները հրաժարվեցին Դայաստանի Խորհրդի օրենսդրական աշխատանքներին մասնակցելուց՝ «արտաքին քաղաքականության ծայրաստիճան անզգույշ ու գրգռիչ, իսկ ներքին քաղաքականության միանգայն օրինագանց ու աշխարհավեր ընթացքի ամբողջ պատասխանատվությունը թողնելով այն հոսանքների վրա, որոնք հեղափոխական և ժողովրդական դիմակներով իրար դաշնակցած գործում են ժողովրդի գոյության և կենսական շահերի, այլև հեղափոխության նվաճումների դեմ»¹⁰: Դժկ խմբակցության կողմից գ. Տեր-Խաչատրյանը մայիսի 28-ի ակտը և 12 թրահայ պատգամավորների

Սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականները մերժում էին անկախությունը՝ պաշտպանելով Ռուսաստանի հետ միության գաղափարը: Այսպես, 1919թ. օգոստոսին Ալեքսանդրապոլում կայացավ սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության հայաստանյան կազմակերպությունների 1-ին խորհրդակցությունը, որը, անկախության հարցի կապակցությամբ ընդունեց Ա. Խոնճկարյանի բանաձևը, որի համաձայն «Հայաստանի հարցը ոչ մի դեպքում չի կարող լուծվել այդ երկրի լիակատար անկախությամբ, որ անկախության հարցի վերաբերյալ դեկավարող շրջանների քաշած ծրագրերն ու իրագործման ձևերը տանում են Հայաստանի դեմոկրատիային դեպի ֆիզիկական բնաջնջում ու լիակատար կործանում: Ուստի Հայաստանի դեմոկրատիայի շահերը պահանջում են վերամիացնել այս երկուամասը (ընդգծումը ներս է) ռամկավար Ռուսաստանի հետ»¹³:

Առավել հակասական և երկակի դրսնորուսներ լևսացած է կուսակցությունը: Դեռ 1918թ. նոյեմբերից ՀԺԿ-ն ՀՀԴ-ի հետ գտնվում էին կուալիցիայի մեջ և շատ հարցերում գործում էին համաքայլ: Այսպես, 1919թ. ապրիլի 27-ին դաշնակցական և ժողովրդական խմբակցությունների միասնական օրինագիծի շնորհիվ խորհրդարանը ուղարկվել էր արձակուրդ¹⁴, իսկ ապրիլի 27-ից հունիսի 4-ը ընկած ժամանակաշրջանում օրենսդրական լիազորություններ ստացած կուալիցիոն կառավարությունը հաստատել էր 99 օրինագիծ, որից 96-ը՝ նյաձայն¹⁵: ՀԺԿ Դայաստանի Կոմիտեի պաշտոնաթերը «Ժողովրդը» նյայիսի 28-ին զարդարված էր «Կեցը Միացյալ, Անկախ և Ազատ Դայաստանը» կարգախոսով¹⁶, իսկ չանցած մի քանի օր նույն թերը նյայիսի 28-ի ակտը բնորոշել էր որպես պետական հեղաշրջում կատարված քաղաքական և նեղկուսակցական շարժառիթներից դրդված¹⁷: Դումիսի 2-ին կառավարության նիստում Դանրային կրթության նախարար Գ. Սելիբ-Ղարագյուղյանը հայտնել է, որ ներկա չի եղել այն նիստին, եթե որոշում է ընդունվել 12 տաճկահայերին խորհրդարան

⁵ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 243, գ.1, զ.6, թ.164:

⁷ Միասնական պատճենը.

Միացյալ և Անկախ Հայաստան

⁸ Նույն տեղում, էջ 88-89:

⁹ Առաջարկեա, էջ 88-89:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 404, գ. 1, գ. 9

Iau, p. 1 - 404, g. 1, q. 9

¹¹ «Ժողովուրդ», 11 հունիսի 1919:

12 Նույն տողում:

¹³ «Սոցիալ-հեղափոխական», 4 սեպտեմբերի 1971:

¹⁴ ՅԱԿ, ֆ.Պ - 404, գ. 1, գ. 63, թ. 3:

¹⁵ «Ժամանակ», 11 հունիս, 1919

¹⁵ «Ժողովուրդ», 11 հաւամար, 1919:

¹⁷ «Ժողովուրդ», 1 հունիսի, 1919:

իրավիրելու մասին¹⁸: Հետագայում, 1934թ. գրած հուշերում Մելիք-Ղարագյուղանը այն միտքն է հայտնել, թե «տոնակատարության օրը, երբ (ազգանուն-Վ.Բ.) և շատ հուզվել, որովհետև քացակա է եղել կառավարության այդ նիստում»¹⁹: Իսկ իր հարցին, իբր, Խատիսյանը որ եթե չիներ Ձեր ստորագրությունը Վերմիշը չէր ստորագրի»²⁰: Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ կառավարության մայիսի 26-ի և 27-ի նիստերում իսկապես Մելիք-Ղարագյուղանը ներկա չի եղել, նրան փոխարինել է փոխնախարար Յ. Շովիանինիայանը²¹: Բայց միակողմանի չլինելու համար բերենք այլ փաստեր: Այսպես, «ժողովրդ» թերթի հաղորդմամբ, «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության մասին» և «Հայաստանի խորհրդի համալրման մասին» օրինագծերը հաստատվել են հետևյալ ձայներով՝ 5 կողմ, 1 դեմ, 1 ձեռնպահ և 6 կողմ 2 դեմ²²: Իսկ 1919թ. հունիսի 25-ին Երևանում կայացած Դժկ Հայաստանի Կոմիտեի նիստից պարզվում է, որ կառավարության անդամ ժողովրդական նախարարներից գույգ օրինագծերի տակ ստորագրել է միայն Արդյոպադատության նախարարի պաշտոնակատար Յ. Չմշկյանը, որի համար էլ հեռացվել է Դժկ շարքերից²³: Ուստի, անհին ենք գտնում Գ. Մելիք-Ղարագյուղանի մեղադրանքը Ալ. Խատիսյանի հասցեին: Միաժամանակ «ժողովրդական նախարարները հոժարական ստորագրել են մայիսի 28-ի ակտը»²⁴:

Դժկ-ի դիրքորոշումը այս խնդրում ավելի շատ կրում էր հակադաշնակցական բնույթ: Ժողովրդականները դեմ էին ակտի կատարման ծկին և խորհրդարանի կազմը դեմ էին ակտի պատգամավորներով հաճարելուն: Եթե դրան ավելացնենք, որ վերջիններս դաշնակցական էին, ապա նիհանգամայն պարզ է դառնում Դժ գորեղազած դաշնակցական հիմնական պատճառներից մեկը. թե ուշ դառնալու էր կույիցից կառավարության «գերեզմանափոր»: Ընդունած ծրագրի Ազգային հարցին նվիրված բաժնում իր նպատակը

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 14, թ. 121:

¹⁹ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 2002: թիվ 1, էջ 94:

²⁰ Նոյն տեղում:

²¹ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 14, թ. 112:

²² «Ժողովրդ», 11 հունիսի 1919:

²³ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 404, գ. 1, գ. 38, թ. 2:

²⁴ Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., 1993, էջ 281:

հոչակեց Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ստեղծումը սեփական ծովային ելքով²⁵:

Արտախորհրդարանական կուսակցություններից մայիսի 28-ի ակտին արձագանքեցին սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյանները և հայ ռամկավարները: Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյանների թիֆլիսի նասնաճյուղի պաշտոնաթերք «Գործավորը» ակտը որակեց ժանր ոճիր թուրքահայ և ռուսահայ ժողովուրդների գերագույն և միահեծան իրավունքների դեմ²⁶:

Դայ ռամկավարների Հայաստանի Կենտրոնական խորհրդում հունիսի 4-ին խորհրդարանի նախագահությանը ուղղած բողոքագրում նշում էր, որ ակտով կառավարությունը ոչ թե կմիացնի երկու Շայաստանները, այլ կիորդացնի երկու հատվածների միջև վիճը²⁷: Շայաստանները, ունկավարների նման դիրքորոշման պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ Ռամկավարների «մենք Շայաստանի լուծված հարցը մեր ծեռօրով կտանենք և կիրենք «մենք Շայաստանի լուծված հարցը մեր ծեռօրով կտանենք և կիրենք զենք ռուսական հիվանդությունունների անկախությունը ճանաչել Անդրկովկասյան հաճրապետությունների անկախությունը ճանաչել Ռամկավարների 2-րդ Շրջանային ժողովը (1919թ. Ռուսաստանից)²⁸: Ռամկավարների գաղափարը ընդունեց որպես դեկտեմբերի) «Միացյալ Հայաստանի գաղափարը ընդունեց որպես նոր նյութական անհրաժեշտություն հայ ժողովրդի համար, սակայն նոր իրականացման ծեր Մայիսի 28-ի ակտը որակեց որպես Երևանի կառավարության քաղաքական սխալ և բանաբարություն թուրքահայ իրավունքների»²⁹:

Այսպիսով, մայիսի 28-ի ակտը ընդունած քաղաքական կուսակցություններին կարելի է բաժանել երկու խմբերի: Նրանց մի մասը՝ սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկները և սոցիալիստ-հեղափոխականները չեն ընդունում Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը, քանզի հենց հիմքից դեմ էին Շայաստանի անկախությանը:

Մյուս մասը՝ ժողովրդականները, հայ ռամկավարները և սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյանները, ընդունելով միացյալ պետության ստեղծման անհրաժեշտությունը, դեմ էին դրա կատարման ծկին Մայիսի 28-ի ակտին: Այլ կերպ ասած, վերջիններիս բողոքը ավելի շուտ կրում էր նեղկուսակցական բնույթը:

Անդրադառնալով խնդրի իրավական կողմին՝ կարծում ենք, որ համազգային նշանակություն ունեցող Մայիսի 28-ի ակտը ավելի հեղինակավոր կլիներ, եթե ընդունվեր ոչ թե կառավարության, այլ խորհրդարանի կողմից: Գրի մեկ հարցածով, առանց ընտրությունների խորհրդարանի նախագահի կողմից: Գրի մեկ հարցածով, առանց ընտրությունների մասնակի նահանջ ժողովրդակարության դիրքերից և այդ

²⁵ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 4033, գ. 7, գ. 17^ա, թ. 3:

²⁶ «Գործավոր», 9 հունիսի, 1919:

²⁷ «Կան-Տոսպ», 8 հունիսի, 1919:

²⁸ «Շայաստանի Զայն», 9 հոկտեմբերի, 1919:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 424, գ. 1, գ. 45, թ. 17:

կապակցությամբ առանձին դեպքերում նեղին ենք համարում ընդունածիր կուսակցությունների դժգոհությունները:

Այս ամենով հանդերձ Մայիսի 28-ի ակտը հանդիսանում է հայոց պատմության նշանավոր իրողություններից: Բազմադարյա խարիսխափումներից հետո հայը, իր հայրենիքի մի անկյունում ստեղծելով անկախ պետություն, պատրաստակամություն էր հայտնում տեր կանգնելու մնացած պատմական տարածքներին:

ԱՐՅԱՆԱՎԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ
ԵՐԿՐՄԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳ-ՐՄԱՆԵՐ

Դայրենական մեծ պատերազմի ավարտին արցախահայ ռազմիկներն ակտիվ նախակցություն են ունեցել Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների ազատագրման մարտերին: Անձնուրաց կովելով Խորհրդային բանակի կազմում՝ նրանք նպաստել են Լեհաստանի, Ռումինիայի, Դարավալավիայի, Հունգարիայի, Ավստրիայի, Չեխոսլովակիայի ազատագրմանը և Գերմանիայի գրավմանը: 1944թ. հուլիս-1945թ. ապրիլ ինկած ժամանակամիջոցում Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ բելոռուսական և Առաջին Ուկրաինական ռազմաճակատի գործերը Լեհաստան ազատագրեցին գերմանաֆաշիստական զավթչներից: Լեհաստանի ազատագրման մարտերում Խորհրդային Միության հերոսի կոչման արժանացած առաջին արցախահայը Առաջին Ուկրաինական ռազմաճակատի 13-րդ բանակի 350-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1176-րդ հրաձգային գնդի 1-ին հրաձգային գումարտակի հրաձգային դասակի հրաձգային դասակի հրամանատար, Լեյտենանտ Ռուբեն Քրիստոֆորի Բաղրիյանն էր (Շուշի): Խիզախ շուշեցին աչքի ընկավ հուլիսի 30-ին կիսլա գետի հաղթահարման, ինչպես նաև օգոստոսի 1-ին Կապշեվնիցա բնակավայրի ազատագրման մարտերում, որտեղ նրա դասակը հետ մղեց հակառակորդի 9 կատարի հակագրոհ, ոչնչացրեց 60-ից ավելի հիտլերական: Այդ մարտում Բաղրիյանը նոնակներով ոչնչացրեց մեկ գերմանական մեկ զրահատրանսպորտյոր, գերի վերցրեց մեկ մայորի: Լեհաստանի տարածքում տեղի ունեցած գործողությունների ընթացքում մարտական առաջադրանքները գերազանց կատարելու և պարբերաբար ցուցաբերած խիզախության համար Լեյտենանտ Ռուբեն Բաղրիյանը ԽՄՀ գերագույն խորհրդի նախագահության 1944թ. սեպտեմբերի 23-ի հրամանագրով արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման¹: Ֆաշիստական գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակից հետո նա 1945թ. զրացրվել է ԽՄՀ գինված ուժերի շարքերից, բնակություն հաստատել Պյատիգորսկ² քաղաքում, աշխատել այնտեղ և մահացել 1978թ. փետրվարի 20-ին²:

Բացի Ռուբեն Բաղրիյանից Լեհաստանի ազատագրման համար Խորհրդային Միության հերոսի կոչում շնորհվեց նաև Սուլեն

¹ Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվ, (այսուհետև՝ ՌԴ ՊՆԿԱ), ֆ. 33, գ. 793756, գ. 4, թ. 51:

² Գերու Советского Союза. Краткий биографический словарь, т. 1, М., 1987, с. 102.

Գասպարյանին, Կոնստանտին Նազարյանին (Երկուսն է Ստեփանակերտից), Թեմիկ Ավքանդիլյանին (Մարտակերտ) և Վաղինակ Զաքարյանին (Խանլար): Երեք հայորդիներ՝ Հակեն Սարգսյանը (Ստեփանակերտ), Աշոտ Մելքոնյանը (Մարտակերտ) և Խսահակ Կարախանյանը (Խանլար) դարձան Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետ: Եթեաստանի ազատագրման մարտերին ակտիվորեն մասնակցել էին Բաբաջանյանը (Զարդարիլու), տանկիստներ՝ Աշոտ Բալայանը, Արկադի Մարտիրոսյանը (Երկուսն է Մարտունուց), Կապավորներ՝ Նարիման Ղահրամանյանը (Շահումյան), Սերգեյ Մալխասյանը (Խանլար) և շատ ուրիշներ, որոնք պարգևատրվեցին մարտական շքանշաններով: Հազարից ավելի արցախահայ գինվորներ ու սպաներ 1944թ. մայիսի 26-ից մինչև հոկտեմբերի 25-ը Երրորդ և Երրորդ Ուկրաինական ռազմաճակատի զորքերի կազմում մասնակցեցին գերմանաֆաշիստական զորքերից Ուումինհայի ազատագրմանը և արժանացան կառավարական պարզմերի: Ուումինհայի ազատագրման համար աչքի ընկավ 23-րդ տանկային կորպուսի 135-րդ տանկային բրիգադի մոտորացված գումարտակի տանկային կատարած արիաբար հրամանատար, ավագ Լեյտենանտ Էլիար Արտեմի Շահնազարյանը (Կարյարին): Գումարտակի հրամանատար, մայոր Վոլոսուսի վկայությամբ ավագ Լեյտենանտ Շահնազարյանը հատկապես արիաբար էր մարտնչում 1944թ. օգոստոսի 21-26-ը տեղի ունեցած մարտերում՝ մշտապես գտնվելով վաշտի ստորաբաժնումների մարտակարգերում: Նա աչքի ընկավ Բակեու քաղաքի համար մղված մարտերում: Մարտական ռազմաճանքը հաջողությամբ կատարելու համար ավագ Լեյտենանտ Է.Ա. Շահնազարյանը Երկրորդ Ուկրաինական ռազմաճակատի գրահատանկային և մեքենայացված զորքերի հրամանատարի 1944թ. սեպտեմբերի 5-ի թիվ 30 հրամանով պարգևատրվեց Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանով³: Դա խիզախ սպայի մարտական 4-րդ պարզմեր էր. մինչ այդ նա 1943թ. հունվար-հոկտեմբեր ամիսներին Ուկրաինայի ազատագրման մարտերում կատարած սխրանքների համար պարգևատրվել էր Կարմիր աստղի 2 շքանշանով⁴: Յրետանային մարտկոցի հրամանատար, կապիտան գուրգեն Խաչատրյանը (Զարդարիլու) պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով, ավտովարորդ Անդրանիկ Ղահրամանյանը (Մարտակերտ), ավտոմատավոր Հակեն Բեգլարյանը (Գյուլհատան), ականանետի նշանառու Ռուբեն Պողոսյանը (Մարտակերտ) արժանացան «Արիության համար» մեդալի և այլն: 1944թ. սեպտեմբերի 28-ից մինչև հոկտեմբերի 30-ը Երրորդ Ուկրաինական ռազմաճակատի զորքերն ազատագրեցին

³ ՈՂ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, գ. 690155, գ. 2233, թ. 18:

⁴ Նույն տեղում, գ. 682526, գ. 1806, թ. 326; գ. 421, թ. 457:

Հարավավավիայի գգալի մասը: Այդ մարտերում ցուցաբերած անօրինակ խիզախության համար հետմահու հերոսի կոչում շնորհվեց Վաշտի հրամանատար, լեյտենանտ Արամ Սաֆարյանին (Մարտունու շրջանի Հաղորդի գյուղ): Գնդի հրամանատար, գվարդիայի փոքրնողապետ Պենկովի վկայությանը 1944թ. հոկտեմբերի 7-ին գվարդիայի լեյտենանտ Արամ Սաֆարյանը մարտական առաջադրանք ստացավ՝ Ուտոպեկ գյուղի շրջանում իր վաշտի հետ առաջինն անցնել Դանուբ գետի աջ ափը և ամրանալ արևելքից Բելգրադ տանող խճուղու Երկու կողմերում: Անհավասար մարտում քաջի մահով գոհվեց գվարդիայի լեյտենանտ Սաֆարյանը և նրա զինվորները՝ մինչև վերջ հավատարիմ մնալով զինվորական երդման, չնահանջեցին ոչ մի քայլ: Դակառակորդը մարտադաշտում թողեց ավելի քան 150 սպանված գինվոր ու սպա: Գվարդիականների անձնազոն գործողությունը հենարավորություն տվեց դիվիզիայի հիմնական ուժերին մեկ այլ վայրում առանց կորուստների գետանել Դանուբը և գրավել Բելգրադ տանող ճանապարհի մի գգալի հատվածը, ինչը մեծ չափով նապատեց հոկտեմբերի 20-ին ազատագչելու հատվածը, ինչը մեծ չափով նապատեց: Բելգրադի ազատագրման ժամանակ Հարավավավիայի մայրաքաղաքը⁵: Բելգրադի ազատագրման ժամանակ կատարած սխրանքների համար Կարմիր աստղի շքանշանով կատարած պարգևատրվեցին իրետանավոր Բագրատ Սարգսյանը (Մարտունի), պարգևատրվեցին Վաշտի Պաղյասարյանը (Ստեփանակերտ), հետևակային Վաշտի Բաղդասարյանը (Մարտունի), Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանով՝ կապիտան Սայադ Սարկոսյանը (Շամիտոր) և այլոք:

Ավելի քան 1500 արցախահայ ռազմիկներ 1944թ. հոկտեմբերից մինչև 1945թ. մայիս ակտիվորեն մասնակցեցին Շունգարիայի և Ավստրիայի ազատագրման մարտերին: Երկրորդ Ուկրաինական ռազմաճակատի 7-րդ գվարդիական բանակի 5-րդ գեներալի հետանյային դիվիզիայի 743-րդ գեներալի հետանյան էղուարդ Մելիքի Այանյանը (Խանլարի հրամանատար, ավագ Լեյտենանտ էղուարդ Մելիքի Այանյանը Միության հերոսի շրջան, գյուղ Գետաշեն) արժանացավ Խորհրդային Սիության կոչումի կոչումանը Բուղապետի գրավման ժամանակ կատարած սխրանքների համար: 1945թ. հունվարի 6-ի մարտում Այանյանը թշնամու հակագրություն կոչում գործողությունները: Բուղապետի գրավման ժամանակ մարտկոցի գործողությունները: Բուղապետի արևելյան մասի Պեշտի մղելիս վիրավորվեց, սակայն մնաց շարքում և ղեկավարեց հետ մղելիս գետաշեն Պետական մարտկոցն առաջինների թվում հասավ Դանուբ գետի և իր Այանյանի մարտկոցն առաջինների թվում հասավ Դանուբ գետանցմանը: ԽՍՀՄ գործողություններում նախագահության 1946թ. մայիսի 15-ի գերագույն խորհրդի նախագահության շնորհվեց Խորհրդային Սիության հրամանագրով էղուարդ Այանյանին շնորհվեց Խորհրդային Սիության հերոսի կոչում: Մինչև Շունգարիայում հերոսանալը հնուտ գետանցմանը ակտիվորեն մասնակցել էր Ուկրաինայի, զենթարենտանավորը ակտիվորեն մարտերին և կատարած Մոլդովայի և Ումինիյի ազատագրման մարտերին և կատարած

⁵ ՈՂ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, գ. 793756, գ. 42, թ. 364-365:

սխրանքների համար պարզեցրվել «Արդության համար» մեղալով, Կարմիր աստղի և Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշաներով⁶, իսկ գումարտակի հրամանատարի տեղակալ, կապիտան Վասակ Պողոսբեկյանը (Մարտունի, հետմահու) և տանկային գումարտակի հրամանատար, լեյտենանտ Հայրապետ Սարգսյանը (Հայրութ) պարզեցրվեցին Լենինի շքանշաներով:

Ավտորիայի մայրաքաղաք Վիեննայի ազատագրման մարտում հերոսաբար գոհվեց հրածգային գնդի հրամանատար, փոխգնդապետ Բորիս Մուսաելյանը (Տող)՝ հետմահու պարզետրվելով Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանով: Շքանշաներով պարզետրվածների թվում էին ավիագնցի հրամանատար, մայոր Ռաֆայել Գարբիելյանը (Շուշի, հետագայում Խորհրդային Միության հերոս), գումարտակի հրամանատարներ մայոր Մամիկոն Առուստամյանը (Համինը), կապիտան Ներսես Հակոբյանը (Շուշի):

Հազարից ավելի արցախահայեր 1944թ. սեպտեմբեր-1945թ. մայիս ընկած ժամանակամիջուցում Երկրորդ և Չորրորդ և մասսամբ էլ Առաջին Ուկրաինական ռազմաճակատների զորքերի շարքերում ակտիվութեն մասնակցեցին Չեխովովակիայի ազատագրմանը: Նրանցից՝ գնդի հրամանատար, փոխգնդապետ գնդգոր Բայսանին (Խաչակապ) շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում, իսկ հետախույզ պատ սերժանտ Մեխակ Ծառությանը (Համինը), դարձավ Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետ: Մարտական պարզեների արժանացածների թվում էին ավիոգնդի շտուրման մայոր Կոնստանտին Գաբրիելյանը (Շուշի), գումարտակի հրամանատար, մայոր Առուստամ Հարությունյանը (Մարտունի), ավիոեւսկադրիլիայի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Նորայր Դանիելյանը (Հարդախլու), դիվիզիայի քաղբածնի պետ, փոխգնդապետ Վիկտոր Սուրայյանը (Հայրութ) և շատ ուրիշներ:

Զգալի թվով արցախահայեր Յունգարիայի, Ռումինիայի, Անստրիայի և Չեխովովակիայի ազատագրման մարտերին մասնակցեցին հայկական 409-րդ հրածգային դիվիզիայի շարքերում, որը Սլովակիայի մայրաքաղաքի ազատագրման համար արժանացավ «Բրատիսլավյան»

Հազարից ավելի արցախահայեր 1945թ. հունվար-մայիս ամիսներին Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ Բելոռուսական և Առաջին Ուկրաինական ռազմաճակատների զորքերի շարքերում ակտիվ մասնակցություն ունեցան Գերմանիայի տարածքում տեղի ունեցած հվարական մարտերին: Նրանցից՝ լեյտենանտ Հանտ Ավագյանին (Շուշի) շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի, իսկ սակրավորներ Վաղարշակ Հայրապետյանին (Ստեփանակերտ) և Հովսեփ Հովսեփյանին (Մարտունի) Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետի աստիճան: Արևելյան Պրուսիայի ազատագրման համար Սուվորովի 1-ին աստիճանի

շքանշանի արժանացավ Երրորդ Բելոռուսական ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանը (Զարդախլու): Նման շքանշանի, Բեռլինի գրավման արժանացավ տանկային կորպուսի հրամանատար, հնդապետ Համազասպ Բաբաջանյանը (Զարդախլու), դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանը (Շուշի) պարզետրվեց Սուվորովի 2-րդ Անդրանիկ Ղազարյանը (Շուշի) պարզետրվեց Սուվորովի 3-րդ աստիճանի շքանշանով: Սուվորովի աստիճանի շքանշանի արժանացավ հրածգային գնդի հրամանատար, մայոր Արտավազդ Մարտիրոսյանը (Գյուլաբաղ), Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանի հրետանային գնդի հրամանատար, աստիճանի շքանշանի գուրգեն Մանասյանը (Զարդախլու) և շատ ուրիշներ:

Այսպիսով, Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտական շրջանում ավելի քան 5000 արցախահայ ռազմիկներ իրենց կյանքի և արյան գնով պայքարել են՝ ակտիվ մասնակցություն ունենալով Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի երկրների ազատագրման մարտերին և իրենց արժանի ավանդ ներդրել ֆաշիստական Գերմանիայի իրենց արժանի ավանդ ներդրել ֆաշիստական Գերմանիայի շախատահան գործում: Պատերազմի եզրափակիչ փուլի մարտերում կատարած սխրանքների համար և իրենց խիզախությամբ առավել աչքի կատարած սխրանքների համար և իրենց խիզախությամբ առավել հերոսի ընկած 9 արցախահայի շնորհվել է Խորհրդային Միության հերոսի կոչում, 6-ը դարձել են Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետ, իսկ ավելի քան կոչում, 6-ը դարձել են Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետ, իսկ ավելի քան 3000-ը պարզետրվել են մարտական շքանշաներով ու մեղալներով: Արցախահայերից մեկական հոգի եղել են՝ ուղամաճակատի, կորպուսի, դիվիզիայի, 5-ը՝ գնդի հրամանատարներ և այլն:

⁶ ՈԴ ՊՆԿԱ, ֆ. 33, գ. 793756, գ. 3, թ. 259:

ԾՈՂԵՐ ԱԾԲԳԵԱՆ
(ԵՊՀ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՔԱԿՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅ ԳԱՏԻ ԱԾԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ
1960ական թ. երկրորդ կիսունի

Հայ Դատի յանձնախումբերու կողմէին, 1960ական թուականներու շարունակեց գործել Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը (ասկէ Ետք՝ ՀՊԴ)¹. Եղեռնի 50ամեակին, 1965 Սպիրի 24ին, ՀՀՊ-Ծ հայ ժողովուրդի հանդեպ մարդկութեան ունեցած բարոյական պարտաւորութիւնն ու Թուրքիոյ պատասխանատութիւնը յիշցնող հետեւեալ հեռագիր յուց Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (ասկէ Ետք՝ ՄԱԿ) Ընդհանուր քարտուղար Ու Թանին, Միացեալ Նահանգներու, Ֆրանսայի, Հնդկաստանի նախագահներուն, Անգլիոյ, Իտալիոյ, Գերմանիոյ վարչապետներուն, որ

¹ ՀՅԴ հիմնուած էր Յայաստանի Արաշին Յանրապետութեան խոհրդարանին կողմէ, 1918-ին: 1920ին, Սեւրի Պաշնագիրը ստորագրուելեն երկու ամիս ետք, Յայաստանի Արաշին Յանրապետութեան արտաքին գործոց նախարար Յամօ Օհանջանեան, Ազգային Պատուիրակութեան (ասկէ ետք՝ ՊԴ) նախազար Պօղոս Նուպարին գրած իր 28 Յոկտեմբեր 1920ի թուակիր նամակով կը տեղեկացնե ետեւեալը. «Սեւրի Պաշնագիր ստորագրուելեն վերջ բոլոր պատուիրակութիւնները կը կորսնեն իրենց գոյութեան իրաւունքը: Յայկական կառավագրութիւնը իրեւ նիացեալ Յայաստանը ներկայացնող միակ օրինաւոր մարմին իր դիւնագիտական ներկայացուցիչների միջոցաւ կը հսկի Սեւրի Պաշնագիր գործադրման վրայ եւ կը պաշտպանէ բովանդակ հայութեան շահերը» (Կաւերագրեր Յայ Եկեղեցու Պատուիրեան, Խմբ. Ա. Մաղոյեան, Գիրը Ե, Երեւան, 1999, էջ 915): Այդպէս չեղաւ սակայն: Երկու ամիս ետք, երբ Յայաստան խորհրդայնացաւ, Ազգային Պատուիրակութիւնը եւ ՀՅԴ 1921-1923 տարիներուն շարունակեցին գործել եւ հայկական իրաւունքները պաշտպանել Լոզանի Պաշնագիր (Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Խորհրդաժողովը մինչեւ Լոզանի Պաշնագիր, Պէյրուք, 1968, էջ 337-410): Լոզանի Խորհրդաժողովը ետք, Ըկատի ունենալով որ այլեւս Բայկական Յարցի գծով ընելիք չէր մնացած, ՎԴ-ը ինքնալութարը յայտարարեց 30 Նոյեմբեր 1924ին, իսկ հյա գաղրականաց Կեղրոնական Յանձնախումբը (Կ. Պալատիսան, Ակնարկներ սփիւքահայ հասարակական մտքի պահպան, 145):

Դաշնակցութիւնը իր Ժ Ընդհանուր ժողովին (Ղեկտ. 1924 - Փետ. 1925) պաշտօնապէս որդեգրեց ՀՀՊ-Ը, և որոշեց զայն պահել այնքան ատեն, որքան քաղաքական պայմանները կը թոյլատրեն (Դ. Յ. Դ. 10րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներու գործյկ, ա.թ., ա.տ., էջ 16): 1925էն Վարսունական բուականներու սկիզբ ՀՀՊ-Ը կապեր պաշպանեց Միջազգային կազմակերպութիւններուն (Ազգերու Դաշնակցութիւն, Բ Միջազգայնական, ԱԱԿ) եւ Արեւմտեան պետութիւններու հետ՝ անոնց ներկայացնելով հայկական պահանջները:

ანიონე დირაქტორის კანცელინი შესრულებული უნდა იყოს მათ მიერ მიმდინარეობის დროის განვითარების მიზანისთვის.

«Այսօր յիշնամեակն է 1915ին թրքական կառավարութեան կողմէ հայ ժողովուրդին հանդէկ գործադրուած ցեղասպանութեան»:

«Մեկ միլիոն հայեր կոտորուեցան, ուրիշ միլիոն մը աքսորւեցան, ցրուեցան աշխարհի չորս ծագերուն զրկուած իրենց հայրենիքն եւ ինքնավար գոյութեան իրաւունքն»:

«Ցեղասպանութեան դատապարտումը անժամանցելի է:

«Քողոք մեծ պետութիւնները, ինչպէս նաև Թուրքիան, 10 օգոստոս 1920ին Սեւրի դաշնագրին տակ իրենց դրած ստորագրութիւններով պահպանական ամենաբռնւթիւններ ունին հայ ժողովութիւնի հանդեպ:

«Յանուն չորս ու կտու միլիոն հայերու կը խնդրենք ծեր վսենութենս եւ ծեր կառավարութենն, որ բարեհաճիք ծեր ծայնը բարձրացնելի վերահաստատելու համար հայ ժողովուրդի օրինական եւ անջնջելի իրաւունքները»²:

Նոյն առիթով ՀՀՊ-ը պահանջատէր սպլայացաւ և առ Խորհրդային Միութեննեն: Պատուիրակութիւնը նոյնիսկ հեռագիր յիեց Թուրքիոյ, այն առաջարկով որ Թուրքիա դատապարտ Յայկական Ցեղասպանութիւնը և այդ ուղղութեամբ առաջին քայլը առնել ճանչնալով և հայութեան իրաւունքը Արեւմտահայաստանի վերաբերմանը իրեւ հայ և թուրք ժողովուրներու միջեւ կայուն խաղաղութեան երաշխիք³: Եղենի 50ամեակի առիթով հայ անհատներու և թէ պաշտօնական նարմիններու կողմէ պետութիւններու եւ միջազգային կազմակերպութիւններու յլած դիմումնագիրներուն նման, ՀՀՊ-ի այս դիմումները նոյնպէս մնացին անարձագանգ:

² «Դայ Պատի աշխատանքները անցեալ հնգամեակին», Ազդակ Շաբաթ-
յան, Հայաստան, Երևան, 1970, Ատարի, թիւ 42, 6 Սեպտեմբեր, էջ 667:

³ Նոյն տեղը, 777-ի յղած հեռագիրը Խորհրդային Սրբության վայշակը:

մասնաւոր պատուիրակութիւններու կողմէ յանձնուեցաւ պետութիւններու ներկայացուցիչներուն: Այսպէս, նոյն տարուան առաջին ամիսներուն 50ամեակի յուշագիրը ՀՀՊ-ի ներկայացուցիչները յանձնեցին երովպիյ արտաքին քաղաքականութեան պաշտօնատարներուն, ՍԱԿ-ի մէջ Կիպրոսի ներկայացուցիչին, Խորհրդային Սիոնութեան վարչապետ Ա. Կոսիգինին, Միացեալ Նախագներու, Ֆրանսայի, Խոտալիո նախագահներուն, Ազգիոյ և Գերմանիոյ վարչապետներուն եւ Հոռոմի Պապին: Ինչպէս նաեւ Աւստրիոյ և Նորվելիոյ կառավարութեանց արտաքին գործոց նախարարութեան Սիցին Արեւելի գործերու պատասխանատուններուն, Զուշցերիոյ նախագահին, Ֆիլանտոյի և Տանինարքայի վարչապետներուն, Շոլանտոյի թագուիին, Շուտի և Յունաստանի կառավարութեանց: Երկու գերաետութիւններու ինչպէս նաեւ միւս պետութիւններէն ՀՀՊ-ը խնդրեց, որ անոնք ՍԱԿ-ի Ընդհանուր ժողովի օրակարգին վրայ դնեն հայկական հոդային հարցը⁴:

16 Մարտ 1966ին ՀՀՊ-ը 50ամեակի յուշագիրը յանձնեց քարտուղար Ու Թանին, որ ան ՍԱԿ-ի Ընդհանուր ժողովի օրակարգին վրայ դնեն Սեւրի դաշնագիրով ճանչուած հայկական իրաւունքները: ՍԱԿ-ի յուուած որեւէ յուշագիր, որպէսզի ուշադրութեան արժանանայ, նախ նը, եւ կամ յանձնախումբի (կամ Ենթայանճնախումբի) մէկ մարմինի վրայ: Այդպէս չէր ՀՀՊ-ի յուշագիրին պարագան: Դետեւարար, ՍԱԿ-ի յուշագիրը ուշադրութեան չարժանացաւ: Ու Թանի փոխարէն անով զբաղեցաւ անոր օգնականը նիւթելանտացի Ո. Միւլը: Ան Պոսթընի մէջ Ընդհանուր ժողովը օրակարգի նիւթ կրնայ դարձնել աշխարհի խաղաղութեան հետ կապ ունեցող որեւէ հարց, որ կը ներկայացնեն կազմակերպութեան անդամ երկիրները⁵: Ասիկա կը նշանակէր, թէ ՍԱԿ-ի համար Հայկական Հարցը հրատապ հարցերու շարքին չէր դասուեր: Իսկ մեծ մասը բնագրուած էր Թուրքիան, ՍԱԿ-ի կանոնագրութեամբ,

⁴ ՀՅԴ ԺԸ Ընդհանուր ժողովի որոշումներու գրքոյն, էջ 35-36, 49, 53: Այդ 1966ին: Ազդակ օրաբերը, Պեյրու, 1966, Խ տարի, թիւ 59, 14 մայիս 1970, Ա տարի, թիւ 43, էջ 683-684: Նոյն, թիւ 42, 13 սեպտեմբեր, էջ 2-4: ԱՇՊ, Ազդակ, 1966, Խ տարի, թիւ 16, 23 մարտ, էջ 1: Պատուիրակութիւնը գլխաւորեն Անդրամիկ Վարժապետեան եւ Սեղրակ Մինաս (Հայաստանի համբաւութեան Նորագոյն Պատութեան Պետական Կեղորնական Արխիւ էր, իսկ վերջինը Հայ Դատի Ամերիկայի Կեղորնական Յանձնախումբի ատենապետը: ՀՅ ՍՊԿԱ, ֆ. 326, 8, 1, գ. 385, թ. 1: Առաջինը ՀՅԴ բիւրոյի անդամ ատենապետը: ՀՅ ՍՊԿԱ, ֆ. 326, 8, 1, գ. 385, թ. 2:

իրաւունք չունէր իր հարցը ներկայացնելու Միջազգային այդ կազմակերպութենեն ներս: Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները իրազեկ էին ՍԱԿ-ի օրենքով Հայ Դատի աշխատանքներուն առջեւ դրուած այս սահմանափակումին, եւ այդ պատճառով, անհրաժեշտ կը նկատին գտնել պետութիւն մը, որ աջակցէր հայկական պահանջները ՍԱԿ-ին հասցնելու գործին: Այս գծով, անոնք մեծ պետութիւններու կողքին նկատի կունենային յատկապետ ՍԱԿ-ի անդամ փոքր պետութիւնները⁶:

ՀՀՊ-ի յուշագիրը ուշադրութեան չարժանացաւ ոչ մէկ պետութեան կողմէ, բացի Թուրքիայէն, որ անմիջական եւ նկատառելի հակազդեցութիւն ցոյց տուաւ: Յուշագիրը ՍԱԿ-ի միջոցով հասած էր Թուրքիա: Ի դեպ, հակադարձելու համար Սփիրոջ տարած Հայ Դատի աշխատանքներուն, Թուրքիա Եղեռնի 50ամեակն սկսած ոչ միայն աշխատանքներուն, Չուրջիան գերծնական գետնի քաղաքական ցեղասպանութիւնը ուրանալու և հերթելու իր աշխուժացուց հայկական ցեղասպանութիւնը գործնական գետնի քաղաքական ցանկանի անցաւ հայկական գաղութներուն դեմ, վկայ յարձակողականի անցաւ հայկական գաղութներուն դեմ, օգտագործելով իր պետական լծակները: ՍԱԿ-ին յուշագիր յանձնելու արիթրով, Թուրքիոյ հանրային կարծիքին ու պետական շրջանակներուն մտահոգութեան թարգմանը հանդիսացաւ թրքական մանուլը նեղարիւրելով պատմական դէպքերն ու ժամանակակից ինեղարիւրելով: ՀՀՊ-ի ՍԱԿ-ին յուշագիր յանձնելէն քանի մը օր ետք, իրողութիւնները: ՀՀՊ-ի ՍԱԿ-ին յուշագիր յանձնելէն քանի մը օր ետք. Թրքական «Ենի Խթանպուլ» օրաթերթը 19 Մարտ իր թիւին մէջ գրեց: «Ուսերու լուծին տակ գտնուող հայերն ալ անկախութիւն կ'ուզեն», իսկ 22 մարտ իր թիւին մէջ ՍԱԿ-ին հայկական յուշագիր յանձնելը նկատեց Սովորա «Ուսակիոյ հայերուն ցնորական ընթացք»: Սինչդեռ նոյն ամսուն Սոսկուա «Անդամութիւն հայերուն ցնորական ընթացք»: Սինչդեռ նոյն ամսուն Սոսկուա կարծիքին ու հոդային պահանջ տարեդարձը, Վերամրագրելով Թուրքիայէն ոչ մէկ հոդային պահանջ ունենալու իր քաղաքականութիւնը: Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնն իր գործավարութեան բանբերին Օքքա Եշշէնի բերնով սպառնաց՝ «Ամէն ոք իր ուզած խնդրին մաշին կրնայ դիմել Ու Թանի: Անոնց պէտք եղած ատենը պէտք եղած պատմախանը կարելի է տալ»: Անոնց պէտք եղած ատենը օրուան փոխնախագահ Օսման Թուրքան նոյն «Ալտալաք» կուսակցութեան օրուան փոխնախագահ հարց մը գոյութիւն առիթով յայտարարեց՝ «Թուրքիոյ մէջ Հայկական հարց մը գոյութիւն չունի այլեւս»: Թրքական մանուլը եւ պետական դէպքերն իրենց յայտարարութիւններուն ատեն օրինակ կ'ունենային նոյն առիթով յայտարարութիւններուն ատեն օրինակ կ'ունենային նոյն առիթով յայտարարութիւններուն ատեն օրինակ կ'ունենային այն յայտարարութիւննը, թէ «Թուրքիոյ նախագահ Խամբէ Խնիւնիւի այն յայտարարութիւննը, թէ «Թուրքիա հասած է եղուական վտանգի մը դուրը»:

⁶ Գ. Անդրոնեան, Խոհեր Յիսոնամեակի աւարտին, Պեյրու, 1966, էջ 214: Ժ Սահիրի, ՀՅ Հայկական կուսակցութիւնը եւ Հայկական Յոդային դատը, 11րդ Նախագահը ու առաջնորդը ու պատասխանական պահանջները ՀՅ Հայկական Յոդային դատը, Պեյրու, 1968, էջ 22: ՀՅ ԺԸ Ընդհանուր ժողովի որոշումներու գրքոյկ, էջ 53:

⁷ ՀՅ ՍՊԿԱ, ֆ. 326, 8, 1, գ. 385, թ. 2: Ազդակ, 1966, Խ տարի, թիւ 17, 24 մարտ, էջ 1: Նոյն, թիւ 19, 26 Մարտ, էջ 1: Նոյն, թիւ 18, 25 Մարտ, էջ 145

ՀՀՊ-ի կողմէ ՍԱԿԻՆ յուշագիր յանձնելը սփիտքահայքաղաքական կեանքին մէջ ընդունուեցաւ հակասական տրամադրութիւներով։ Դաշնակցական մանուլը, առիթը նկատելով քաղաքական կարեւոր աքտ, ողջունեց այն, իսկ Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան եւ Հնչակեան կուսակցութեան մանուլը վերապահութեամբ անդրադարձաւ այդ առթիւ։ Այս վերջին երկու կուսակցութիւնները տակաւին քանական թուականներուն, Լօգանի խորհրդաժողովն ետք, այլևս անհնաստ կը գտնէին ՀՀՊ-ի գոյութիւնն ու գործունելութիւնը։ Ռամկավար Կուսակցութիւնը ՀՀՊ-ի անունով Դաշնակցութեան ներկայացուցած անկախ Հայաստանի պահանջը կը նկատէր անիրատես, անգործնական եւ անտրամարանական, այն հիմնաւորումով, որ ատիկա կրնար խնդրոյ առարկայ դարձնել պահանջ կ'ենթադրէր միաժամանակ պայօքար մղել Թուրքիոյ եւ Հայաստանի եւ անոր ժողովուրդին անվտանգութիւնը, որովիետեւ նման պահանջ կ'ենթադրէր միաժամանակ պայօքար մղել Թուրքիոյ եւ Խորհրդային Միութեան դէմ ինչ որ վեր էր հայութեան ուժերէն։ Իսկ առումով չէր կրնար ներկայացնել Հայութիւնն ու Հայաստանը։ Կուսակցութիւնը այդ իրաւունքը կը վերապահէր Հայաստանի հշխանութեան։ Այս տեսակետին համաձայն, ՀՀՊ-Ծ իրաւական կուսակցութիւնը այդ իրաւունքը կը վերապահէր Հայաստանի ազատական կուսակցութիւնը։ Այս կուսակցութիւնները կ'առաջարկին կազմակերպէլ համազաղութային համագումար մը, եւ անկէ բխելիք հետապնդումը⁸։

Այս երկու կուսակցութիւնները իրաւացի էին, ինչ կը վերաբերի ՀՀՊ անունով հանդէս եկող մարմինի գոյութեան։ Փաստորէն, Սփիտքի մէջ մարմինը մը կը գործէր Հայաստանի Հանրապետութեան անունով, սակայն զայն չէր, որ կը ներկայացներ։ Անէն պարագայի, Եղեռնի 50ամեակին հետ, հայ քաղաքական հոսանքներու մօտ Սեւրի Դաշնագիրը կրկին անգամ միջազգային քաղաքականութեան սեղանի վրայ բերելու ընկալուած մօտեցումը մկան էր հող շահիլ։ Փաստորէն, կարելի էր պահանջել միայն այդ դաշնագրին հիմնան վրայ։ Դաշնագիր, Հայաստանը ճանչան ազատ ու անկախ պետութիւնները պէտք է նաեւ նշել, որ ՀՀՊ-ի յուշագիրով ազատ անկախ Հայաստանի ռազմավարութեան հարցեն կը բխէր։ Դաշնակցութիւնը այդ պահանջը արտաքին քաղաքական ճակատի վրայ արծարծեց մինչեւ 1970 եւ անկէ

⁸ Գ. Ահարոնեան, ճշվ. աշխ., էջ 93,203-206,215,255։ Ժ. Նայիրի, ճշվ. աշխ., էջ 21-22։ Յ. Գանգոռունի, Յանուն հայրեմիքի, 1887-1987, Պէյրութ, 1990, էջ 165։
⁹ Գ. Լազեան, Հայաստան և Հայ դատը (Հայ եւ ոուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ), Երեւան, 1991, էջ 211։

ետք դադրեցաւ զայն հետապնդելէ և բացառապէս իր աշխատանքները կեղրոնացուց Յայոց Ցեղասպանութիւնը ճանչնել տալու հարցին վրա։ Այսպիսով, այդ փոփոխութիւնը պայմանուրուած էր կուսակցութեան Հայ Այսպիսով, այդ փոփոխութիւնը պայմանուրուած էր կուսակցութեան հարցին բիւրեցումով, եւ մանաւանդ, դատի ռազմավարութեան հարցին բիւրեցումով, եւ մանաւանդ, Հայաստանի իշխանութիւն-Դաշնակցութիւն պաշտօնական կափի հաստատումով Սփիտքի եւ Հայաստանի միջեւ հայ դատի շուրջ հաստատումով Սփիտքի եւ Հայաստանի միջեւ հայ դատի շուրջը աստիճանաբար քաղաքական համախոհութեան համելու առաջադրութեամբ։

Հայաստանի կառավարութիւնը, ճախրան ՀՀՊ-Ծ կցրուէ 50ամակի յուշագիրը, ծանօթ էր Դաշնակցութեան ժԸ Ընդհանուր ժողովի (1963) որոշումով որդեգրուած քաղաքական ուղղագիծի հիմնական ուղղութիւններուն Ֆրանսայի մէջ խորհրդային Միութեան դեսպանութեան ուղղութիւններուն Դաշնակցութիւնը Հայաստանի դէմ պայքար չի մղեր եւ Սփիտքի մէջ Դաշնակցութիւնը Հայաստանի դէմ պայքար չի մղեր եւ Սփիտքի անունութիւնը Ունի հայ դատի աշխատանքները նպատակ ունին պահպանելու անոր հայ դատի աշխատանքները Սփիտքի ազգային ինքնութիւնը ու նաեւ, հայ ժողովուրդի իրաւունքները, Սփիտքի ազգային ինքնութիւնը ու նաեւ, հայ ժողովուրդի իրաւունքները, Սփիտքի ազգային ինքնութիւնը պատրաստակամ է Հայաստանի իշխանութեան եւ որ Դաշնակցութիւնը պատրաստակամ է Հայաստանի իշխանութեան եւ հետ համագործակցելու հայ դատի խնդիրներուն շուրջ։ Աւելի ուշագրաւը հետաքրքրութիւնն էր ՀՀՊ-ի 50ամեակի յուշագիրով։ Այդ ուղղութեամբ անիկա պաշտօնապէս տեղեկութիւններ կուգէր Մոսկովայի միջոցով անիկա լսահանգներու մէջ խորհրդային Միութեան դեսպանատունն է Սիացեալ Նահանգներու մէջ խորհրդային Միութեան դեսպանատունն է Սիացեալ Մոսկովայի ներկայացուցիչն։ Այս վերջինս, Հայաստանի ՄԱԿ-ի մօտ Մոսկովայի ներկայացուցիչն։ Այս վերջինս, Հայաստանի արտաքին գործոց ճախարարութեան տեղեակ պահեց, որ Յուշագիրին հեղինակը Դաշնակցութիւնն է, եւ թէ Հայկական հարցի լուծնան համար կ'առաջարկէ ՄԱԿ-ի հովանաւորութեան տակ ստեղծել «պուֆերային պետութիւն» մը¹⁰։

Վարսունական թուականներու երկրորդ կիսուն ՀՀՊ-ի համար Հայ Դատի քարոզչութեան առիթ հանդիսացան միջազգային կարգ մը Դաշնակցութեան առիթ հանդիսացան միջազգային կարգ մը գումարուեցաւ խորհրդաժողովներ։ 1966 Մայիսին Սթոքհոլմի մէջ գումարուեցաւ Ընկերվար Միջազգայնականի հանգումարը։ ՀՀՊ-ի ներկայացուցիչներ Ընկերվար Միջազգայնականի հանգումարը։ ՀՀՊ-ի ներկայացուցիչներ Ընկերվար անձնաւորութիւններու հետ, եւ անոնց կապ հաստատեցին Ընկերվար անձնաւորութիւններու հետ, եւ անոնց կապ հաստատեցին 50ամեակի յուշագիրը։ Նոյն տարրուան Նոյենբերին եթովախոյ յանձնեցին 50ամեակի յուշագիրը։ Նոյն տարրուան Նոյենբերին եթովախոյ մայրաքաղաք Աթիս Ապապայի մէջ գումարուած ափրիկեան ազգերու մայրաքաղաք Աթիս Ապապայի մէջ գումարուած ափրիկեան ազգերու մէկ համաժողովին 50ամեակի յուշագիրը յանձնեցին ժողովին մասնակից մէկ համաժողովին 50ամեակի յուշագիրը յանձնեցին ժողովին մասնակից

¹⁰ ՀՀ ՍՊԾԿԱ, ֆ. 326, Տ. 1, գ. 379, թ. 7; գ. 385, թ. 1:
147

Երկիրներու պատուիրակութեանց¹¹: 1967-1968 տարիներուն ՀՀՊ-Ն շարունակեց իր աշխատանքները ՍԱԿ-ի շրջագիծին մէջ գորակցելով ցեղասպանութիւնը գործադրողները դատելու համար միջազգային ատեան մը իիմնելու, եւ «նախայարձակում» բառը սահմանելու ՍԱԿ-ի Հիմնական Ազատութեանց Միջազգային Իրաւանց եւ Տիեզերական յայտարարութեան (1948) քսաներորդ տարեդարձին արիթով: ՀՀՊ-Ն հայ ազգի անունով կոչ մը յուց այդ հարցին մասին թեհրանի մէջ գումարուած համաժողովին, որպէսզի անոր մասնակից Ցեղասպանութիւնը:

1970ին ՀՀՊ-Ն կարեւոր մասնակցութիւն ունեցաւ Ուրուկուէյի հայանապատ բանաձեւի որդեգրունան աշխատանքներուն մէջ՝ ցամաքամասի Հայ Դատի յանձնախումբերուն հետ միասին¹²:

ՀՀՊ-Ն գործեց մինչեւ 1972 իբրև Դաշնակցութեան յարաբերութիւնները վարող մարմին, ու արտաքին Ընդհանուր Ժողովի (1972) որոշումով, դադրեցաւ գործել եւ զայն շարունակեց Հայ դատի աշխատանքներուն 1972-1977 պետութիւններու մօտ և ՍԱԿ-ի շրջագիծին մէջ:

МАРИНА ЧАЛЬЯН
(ИИ НАН РА)

ОСВЕЩЕНИЕ ВОПРОСА ОБЪЕДИНЕНИЯ ДВУХ АРМЯНСКИХ
АПОСТОЛЬСКИХ ЦЕРКВЕЙ В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ
АРМЯНСКОЙ ПРЕССЕ США
(февраль, 1988 — август, 1990 гг.)

Даже самое общее знакомство с публикациями англоязычной армянской прессы США первой половины 1980-х гг., т.е. до начала Арцахского движения, свидетельствует о том, что в указанный период большую часть армянства Диаспоры волновали, преимущественно, вопросы внутренней жизни. С началом Движения в Армении и Арцахе, ситуация резко меняется. На фоне событий, происходящих на родине, внутренние проблемы Диаспоры, начинают казаться малозначительными и несущественными. Армянская Диасpora вдруг ощутила себя частью единого целого, на время были забыты споры и разногласия между различными партиями, организациями и группировками, на передний план вышли задачи общенационального характера.

Однако, что особенно важно, произошла своеобразная переоценка ценностей, значительно изменился угол зрения, сместились акценты. Мать — Родина для армянской диаспоры перестала быть неким абстрактным символом, этакой романтической мечтой, «Землей обетованной», о которой вспоминают лишь по определенным датам - в дни религиозных праздников или всеобщей национальной скорби. Отныне, Советская Армения стала совершенно конкретным понятием, страной, где живут самоотверженные и решительные люди, в одиночку выступившие против могущественной тоталитарной сверхдержавы, во имя исторической правды, для восстановления национальной гордости и самоуважения.

Карабахское движение было сразу же воспринято как составная общенациональной борьбы, борьбы за Ай Дат. Однако, если прежде в авангарде этой борьбы стояли радикально настроенные организации Диаспоры, то теперь вектор резко меняет свою направленность в сторону Восточной Армении. Именно поэтому, уже буквально с первых дней Движения усиливается ощущение единства нации, что нашло свое отражение во многих публикациях той поры. Эти изменения, безусловно отражали базовые изменения, произошедшие в сознании широких слоев армянства Диаспоры. Именно этим было обусловлено начавшееся почти одновременно с Арцахским движением и сближение двух армянских церквей — Эчмиадзинского Католикосата и

¹¹ ԱԾԴ, 1970, Ա տարի, թի 43, 13 սեպտեմբեր, էջ 684: Նոյն տեղը: Այդ համաժողովին մասնակցած Երկիրներն են Սարոք, Ալժերիա, Թունիզ, Սուլտան, Կամփին, Թուկո, Սիերա Լեոնե, Լիպիա, Չատ, Նիկերիա, Բամերուն, Կենդրոնական Պրազակի, Սոնմակի, Սատակասկար, Զամպիա, Մալի, Սենեկա, Բոնո Բինչասա, Բոնո Այս Երկիրներուն բացառակ մեծամասնութիւնը անկախութեան տիրացած էր վարչունական բուլական առաջին կիսուն, երբ ցամաքամասին մէջ վերջ ։
¹² Genocide and Human Rights. A Global Anthology, ed. Jack Nusan Porter, Lanham, 1982, pp. 144, 139, 290. Կոչ տես ԱԾԴ, 1970, թի 45, 27 սեպտեմբեր, էջ 716: Նոյն, Դարցի միջազգայինացման խնդիրը, Դրոշակ, 1993, ի՞ն տարի, թի 3, էջ 33:

Великого Дома Киликии в Антилиасе. Совершенно очевидно, что совпадение во времени этих двух важнейших событий в жизни армянского народа отнюдь не случайно, более того, они взаимообусловлены и потому привлекли наше внимание и стали объектом нашего исследования.

Буквально с первых лет возникновения Диаспоры армянские традиционные политические партии стремились использовать в своих целях церковь, имевшую немалое влияние на местное армянство и ставшую, пожалуй единственным, институтом сохранившим свой авторитет и способным воздействовать на все слои населения. Наиболее активно в этом плане действовала Дашиакская партия (АРФ), стремившаяся установить своё влияние на расположенный на территории Ливана Великий Дом Киликии, известный также как Антилиаский Католикосат, Католикосом Гарегином II-ым.

Гничакская партия в вопросе о церкви придерживалась компромиссной точки зрения и выступала за сотрудничество всех религиозных армянских центров. Отдавая некоторое предпочтение Эчмиадзинскому католикосату, гничаки полагали, что нельзя также лишать Антилиас его естественного права на руководство частью зарубежных армянских церквей. Рамкавары (РАК) проводила линию на поддержку Эчмиадзинского собора, считая, что именно ему должно повсеместно принадлежать верховенство в Армянской церкви. В церковном вопросе РАК придерживалась лозунга «Одна нация - одна церковь».

Само по себе, стремление тех или иных политических сил использовать Церковь в качестве союзника, а иногда и как инструмент для достижения своих целей, отнюдь не ново. Наша история изобилует такими примерами, причём особый интерес, в этой связи, представляет история взаимоотношений Эчмиадзинского и Киликийского католикосатов (Великий Дом Киликии возник ещё в средние века).

В связи с ослаблением и намечающимся падением советского режима в Армении, стали стираться противоречия между двумя ветвями Армянской Апостольской церкви - Эчмиадзинского католикосата и Великого Дома Киликии. Этот объективный процесс начал набирать обороты ещё в 1987г., однако, особенно остро вопрос интеграции двух церквей встал после землетрясения на севере Армении (1988 г.). Дело в том, что именно в указанный период возникла острая необходимость координации действий и в объединении усилий и ресурсов для решения этого самого злободневного, не терпящего отлагательств вопроса. Поэтому естественно, что этот вопрос стал предметом обсуждения и даже острых споров со стороны журналистов как независимой прессы Армянской Диаспоры, так и партийных газет. Если отношение к этому вопросу, ведущей в Диаспоре Дашиакской партии было неоднозначным,

некоторые члены правления выступали против объединения двух ветвей Апостольской церкви, то позиция Армянской Ассамблеи к этому вопросу, уже с первых дней её существования, была совершенно определенной. Выражая настроения большей части армянства Диаспоры, Ассамблея настаивала на интеграции, в годы сталинского режима, искусственно расколотой Армянской Апостольской церкви. Эта позиция, недвусмысленно, была выражена в одной из статей Армена К. Бояджяна в официальном печатном органе этой организации «Арминиан репортер». Статья была напечатана в номере за 9-ое февраля 1989г. под рубрикой «Комментарии» и была озаглавлена «Как быть дальше, на данном историческом этапе?»¹.

Свои размышления на заданную тему нью-йоркский корреспондент начинает с сообщения о том, что 3-го февраля того же года в Нью-Йорк приглашению нью-йоркской общины и, в первую очередь, Армянской Ассамблеи, прибыли Его Святейшество Верховный Патриарх и Католикос всех армян Вазген Первый, а также глава Килийского Дома Католикос Гарегин Второй. Всё армянство Нью-Йорка с нетерпением ожидало встречи глав Эчмиадзинского и Килийского католикосатов. Здесь обоим католикосам был оказан самый радушный прием, после чего, 5-го февраля ими был освящен нью-йоркский кафедральный собор св. Иоанна Предтечи. Безусловно, эту акцию, прежде всего, следует воспринимать как серьёзный шаг к примирению и интеграции двух католикосатов.

Корреспондент «Арминиан репортер» напоминает нам, что первую попытку реунификации Церкви Ассамблея предприняла ещё в 1982г. Однако, тогда по ряду причин "внутреннего и внешнего порядка" не удалось воссоединить оба католикосата. Надо полагать, что причинами "внутреннего" порядка были разногласия среди иерархов относительно степени подчинённости одного другому. Причинами "внешнего" порядка следует считать нежелание АРФ терять среди армянства Диаспоры столь авторитетную опору как Килийский Католикосат. Однако, при этом, не учитывался тот факт, что раскол внутри Церкви порождает раскол внутри всего армянства и, по сути, вбивает клин между Диаспорой и Советской Арменией. Если в 1930-ые годы это, в какой то мере, было объяснимо и, даже, оправдано, то на нынешнем этапе, когда происходит активнейшая интеграция между Диаспорой и Родиной, раскол внутри Церкви является совершенным анахронизмом. В связи с этим, нью-йоркский корреспондент «Арминиан Репортер» предлагает Диаспоре активизировать усилия для

¹The Armenian Reporter, Febr. 9, 1989, Vol. XXI, No. 31, p. 2. What's Next after the Historic Moment?

воссоединения двух престолов, ибо этого требуют интересы нации. Сейчас не время для выяснения отношений и проявления амбиций. Особенно, когда на злобе дня стоят, такие, воистину судьбоносные, вопросы, как борьба за Карабах, преодоление последствий землетрясения 7 декабря 1988г., признание мировой общественностью Геноцида армян 1915г. и, конечно же, перспектива создания независимого суверенного Армянского государства². Из всего сказанного яствует, что отношение к этому вопросу одной из ведущих в Диаспоре организаций - Армянской Ассамблеи, также как и отношение двух традиционных армянских политических партий - Гничакской партии и РАК было совершенно однозначным. Выражая настроения большей части армянства Диаспоры, все они настаивали на интеграции Армянской Апостольской церкви.

Как уже говорилось, отношение к этому вопросу АРФ изначально было несколько иным, некоторые члены правления которой выступали против объединения двух ветвей Апостольской церкви. Ситуация коренным образом меняется с началом Арицахского движения. Начинается естественный процесс сближения двух апостольских церквей, что рано или поздно должно было привести к их слиянию или, вернее было бы сказать, к воссоединению. Эти процессы проходили настолько динамично и были настолько очевидны, что не заметить их было не возможно. Дашиакская поэту, начиная с 1988г. отношение АРФ к этому вопросу кардинальным образом меняется. Более того АРФ становится во главе движения к не найти своего отражения в партийной прессе АРФ, в которой, среди прочих, особое место занимает еженедельник "Асбарез", издающийся как на армянском так и на английском языках. В «Асбарез» даже (*Armenian Churches*), где рассматривались различные церковные вопросы, а армянскими церквами.

Немаловажным фактором, способствующим объединению церкви стало рукоположение Католикоса Великого Дома Киликии Гарегина Второго, взошедшего на Антилиасский престол после смерти Зареха Первого. Среди армянской Диаспоры Зарех Первый был известен как непримиримый противник Эчмиадзинского католикосата и ярый противник широких взглядов, получившим разностороннее образование, знатоком теологии и философии и кроме того он был известен как деятель с одной

² Там же, стр.2.

стороны обладающей политической волей и с другой стороны, при необходимости, во имя главного, способный отбросить амбиции и пойти на компромисс. Как можно догадаться по некоторым достаточно прозрачным намёкам в прессе Диаспоры, избрание нового католикоса оказалось делом непростым и даже болезненным, не все отцы церкви в Диаспоре разделяли взгляды Гарегина Второго. Однако, симпатии многих видных деятелей Диаспоры были на стороне этого прелата церкви.

С учётом всего сказанного становится ясным и понятным повышенный интерес прессы Диаспоры к избранию нового Католикоса Великого Дома Киликии и всему тому, что сопутствовало этому событию. Отметим лишь несколько публикаций, посвящённых этой теме. Так, в газете за 23 января 1988г. в статье, заглавленной «Поминование усопшего Католикоса Зареха Первого»³ сообщается о том, что по решению Его Святейшества новоизбранного Католикоса Великого Дома Киликии Гарегина Второго были запланированы празднества в честь «одного из величайших церковных деятелей двадцатого века, усопшего Зареха Первого».

Почти сразу, вслед за своим избранием, Гарегин Второй в новой должности, совершил свой первый визит в США, в ходе которого он имел встречи с видными деятелями Армянской колонии, представителями прессы и просто рядовыми прихожанами, членами различных церковных общин, оказавших ему поддержку во время избрания. В «Асбарез» этому визиту был посвящён целый ряд статей, среди которых отметим лишь несколько. В частности, статью Астик Кеолян, посвящённую поездке новоизбранного Антилиасского Католикоса в Калифорнию. Статья так и озаглавлена: «Визит Его Святейшества Гарегина 2-го в Калифорнию».⁴ В ней подробно рассказывается о том, какие приходы посетил католикос, какие новые церкви освятил и где отслужил литургию и пр. Однако особое внимание в статье уделяется встречам католикоса с губернатором Калифорнии Дж. Дюкмеджяном и его супругой Глорией Дюкмеджян, Тамар и Ваче Манукянами, лидерами различных религиозных и общественных организаций и пр. Приблизительно в том же духе выдержана другая статья из газеты «Асбарез», где рассказывается об официальной части визита новоизбранного католикоса. Статья озаглавлена:

³ Asbarez. Jan. 23, 1988, Vol. LXXX, No. 8203, p. 23. Commemoration to be Held of the Late Catholicos Zareh I.

⁴ Там же, June. 25, 1988, Vol. LXXX, No. 8305, pp. 22-23. H. N. Karekin II Visits California. Там же, Vazgen I: Now is Not the Time for Meetings and Strikes.

⁵ «Католикос Гарегин Второй и губернатор Дюкмежян приняли участие на банкете Оменэтмена 17 июня»⁵

Встреча новоизбранного Католикоса Великого Дома Киликии с наиболее влиятельными деятелями Диаспоры США была пожалуй наиболее важной составляющей его визита в эту страну. От них зависели вопросы финансирования и многие другие аспекты деятельности церкви. Не случайно, что визит нового католикоса в США состоялся буквально через несколько месяцев его избрания. В подтверждение сказанного приведём весьма показательную статью, опубликованную в декабрьском номере "Асбареза" за 1987г., статью Микаела Папазяна, озаглавленную "Предложение об объединении армянской церкви".

Автор статьи даёт довольно реалистический анализ сложной ситуации, в которой оказалась Армянская церковь на данном этапе. Камнем преткновения для объединения двух ветвей Армянской церкви является вопрос о том, какая из них станет доминирующей. По мнению автора статьи, предложение некоторых лашнакских лидеров о том, что центром объединённой Армянской церкви стал Ливанский город Антилиас звучит нелепо. Гораздо более логичным кажется предложение о том, чтобы Антилиас подчинился Верховной власти Эчмиадзина, который с начала 4-го века н.э. был духовным центром Армении. Этого мнения придерживается большинство армян в Диаспоре.

Однако, помимо политических проблем, о чём уже говорилось выше, автор довольно серьёзным вопросом считает также финансовый вопрос. Дело в том, что Антилиаский католикосат дотируется различными армянскими организациями и частными лицами во всём мире и по мнению экспертов, материальная база Антилиаса в рассматриваемый период гораздо солиднее чем у Эчмиадзинского католикосата. Значительную часть этих денег Антилиасская церковь и дашнакская партия традиционно использовали на нужды дашнакской партии на Ближнем Востоке на поддержку движения Ай Дата. В случае если центр единой Армянской церкви будет перенесён в Эчмиадзин финансовые потоки из США и других армянских общин автоматически переместится в Советскую Армению. Всё это нежелательно как для дотируемых так и для дотирующих. Многие из состоятельных армян Диаспоры всё ещё скептически относились к Советской Армении, считая её российской колонией и не желали совершать пожертвования Эчмиадзинской церкви.

⁵ Там же, Jun. 18, 1988, Vol. LXXX, No. 8304, p. 1. Catholicos Karekin II & Gov. Deukmejian Attend Homenetmen's June 17 Banquet.

⁶ Там же, Dec. 19, 1987, Vol. LXXIX, No. 8178, p. 23. A Proposal for Armenian Church Unity.

Выход в подобной ситуации автор видит в том, что большинство американских армянских церковных общин США останутся под юрисдикцией Антилиаского католикосата, что даст им возможность как и прежде делать щедрые пожертвования в пользу Великого Дома Киликии. Антилиаский же католикосат признает верховенство Эчмиадзинского католикоса и по своему усмотрению будет часть пожертвований перечислять в казну Эчмиадзина. По мнению автора, только на такой основе, при условии сохранения некоторой, в частности, финансовой автономии Великого Дома Киликии от Эчмиадзина возможно объединение Армянской церкви. Обе стороны должны проявить политическую мудрость. Только объединив усилия нации возможно серьёзно взяться за разрешение других злободневных вопросов, таких как возвращение территорий и восстановления независимости.

К сожалению в армянской прессе Диаспоры не нашла отражения та сложная и кропотливая подспудная переговорная работа, проделанная различными национальными деятелями для объединения Армянской церкви. Зато триумф этой деятельности получил в американской прессе очень подробное освещение. Главным достижением в этом вопросе явился одновременный визит двух католикосов в США: в Нью Йорк и Калифорнию, поводом чему послужило открытие церкви Св. Ишата в Нью Йорке и другие аналогичные мероприятия. Однако, подлинной целью одновременного приезда в США обоих католикосов, безусловно являлось достижение соглашения об объединении на самом высоком уровне. Любопытно, что приезд обоих католикосов совпал с началом Арцахского Движения. Этому событию были посвящены многочисленные статьи в "Асбарезе" и других печатных органах АРФ в США.

Интересной статьёй, посвящённой этой же теме является редакционная статья из "Асбареза" за 25 февраля 1989г. озаглавленная "Отношения глав армянской Церкви в гармонии, но некоторая нервозность всё ещё сохраняется"⁷. В статье рассказывается о том, как проходила встреча глав двух ветвей армянской Церкви в Нью Йорке. Оба Владыки выразили свою признательность армянской общине США и в частности Нью Йоркской церковной общине за приглашение и её усилия, направленные на сближение двух ветвей единой Апостольской церкви. Как заявил в одном из своих интервью Его Святейшество Католикос всех армян Вазген Первый: "Мы пришли к совместному соглашению о том, что необходимо предпринять шаги для дальнейшей кооперации, что гораздо важнее тех разногласий, которые существовали между нами в прошлом". В

⁷ Там же, Feb. 25, 1989, Vol. LXXX, No. 8458, pp. 1, 22. Armenian Church Heads in Harmony but Strains Show in the Ranks. 155

другом своём интервью Его Святейшество добавил, что во время его встречи в Нью Йорке с главой Киликийского Дома "был взят курс на объединение двух церквей в ближайшем будущем". Во время того же интервью Гарегин Второй заявил, что "Мы находимся на верном пути. Тесное сотрудничество между главами двух церквей на нынешнем этапе ведёт к дальнейшему их объединению. Людям непонятен конфликт внутри единой конфессии ... Мы делаем всё, чтобы ликвидировать эти разногласия".

В статье недвусмысленно даётся понять о том, что следующим Святейшеством Гарегин Второй. Отнюдь неслучайно здесь приводится в Бухаресте восьмидесятилетнего Вазгена Второго и получившего образование в Оксфорде пятидесятишестилетнего, довольно энергичного Гарегина Второго. На вопрос корреспондентов о том, как оба Католикоса относятся к тому, что именно землетрясение и необходимость оказания объединения усилий двух Армянских церквей, Гарегин Второй ответил, известную латинскую пословицу "Сквозь терни к звёздам", что соответствует русской пословице "Не было счастья, да несчастье помогло". В статье подчёркивается, что объединение двух Церквей выгодно всему армянскому народу, однако, более всего в воссоединении Церквей заинтересована 700 000-ая армянская диаспора США, которая начиная с 1933 г. мечтается между церковными общинами, находящимися под различными юрисдикциями. Так, община, возглавляемая архиепископом Месропом Ашчяном находится под юрисдикцией Великого Дома Киликии, в то время как община во главе с архиепископом Торгомом Манукианом подчиняется Эчмиадзинскому Католикосату.

Вместе с тем, как отмечается в статье, не все прелаты Армянской Церкви с одинаковым энтузиазмом относятся к перспективе воссоединения двух Церквей. Так к примеру, если архиепископ М.Ашчян с начало "прекрасному слиянию сердец и Церкви", то архиепископ Т. Манукиан же более осторожен в своих комментариях и утверждает, что встреча двух католиков не следует рассматривать как "причину непременного объединения двух ветвей Церкви". Однако, тут же добавляется, что подобные пессимистичные голоса тонут в атмосфере всеобщего энтузиазма, царящего в американской Диаспоре в связи с перспективой слияния двух Церквей.

Однако, заметим, что на самом деле, вопреки тому, что писалось в

вышеприведённой и ещё в ряде других статей⁸, отношение к воссоединению церквей далеко не всеми воспринималось однозначно. Об этом свидетельствует небольшая, но весьма показательная публикация Ара Балиозяна, автора, получившей в своё время большую известность в Диаспоре, книги "Отрывочные мечты: армяне в Диаспоре" ("Fragmented Dreams: Armenians in Diaspora"). Статья была опубликована под рубрикой "Точка зрения" (Viewpoint) ещё в ноябре 1987г. и имела весьма характерное название: "Иллюзии, порождаемые призывами к объединению"⁹. В статье, написанной лаконичным, но очень образным и выразительным языком, говорится о том, что вот уже длительное время не прекращающееся муссирование темы воссоединения двух церквей порождает радужные иллюзии, которые рано или поздно разобьются о реалии нашей жизни, что вызовет среди армян Диаспоры очередное, как всегда болезненное чувство разочарования и аппатии. Автор утверждает, что Киликийский Католикосат никогда не ставил под сомнение исторически сложившееся первенство и приоритетную роль Эчмиадзина и всё же не надо забывать, что за последние десятилетия именно Киликийский Католикосат сыграл решающую роль в деле поддержания высокого авторитета Армянской Церкви, особенно среди Диаспоры, которая внесла немалый вклад в развитие и процветание Великого Дома Киликии.

Далее в статье утверждается, что потеря автономии Килийского Католикосата может вызвать серьёзное недовольство в Диаспоре и привести к серьёзному финансовому кризису в обеих церквях. Прямое подчинение Антилиаса Эчмиадзину многими армянами будет воспринято основываясь лишь на духе традиций, отдавать в подчинение Эчмиадзинскому Католикосату все американские церковные общины, в формировании которых он участия не принимал. В наше время нужно исходить прежде всего из соображений целесообразности, конечно, при этом, по мере возможностей, стараясь не забывать и о традициях. "Как бы там ни было,- заключает автор статьи,- решать должен народ". Т.е., вопрос о воссоединении двух диоцезов следует оставить на

⁸ Там же, Feb. 18, 1988, Vol. LXXX, No. 8464, pp. 1, 21. Catholicos Vazgen I Ends U.S.Trip with Visit to Prelacy Mother Church; 2 Catholicoses Meet with Bush. Там же, Feb. 11, 1989, Vol. LXXX, No. 8459, pp.1, 22. Catholicos Vazgen I, Karekin II Summit Meeting in N.Y.; Там же, Jan. 28, 1989, Vol. LXXX, No. 8450, p.1. Catholicos to Arrive in N.Y. on Feb. 3 for Joint Meeting.

⁹ Там же, Nov. 21, 1987, Vol. LXXX, No. 8459, p. 32. A Misleading Call to Unity.

усмотрение всего народа, вполне в духе американской демократии. Конечно трудно согласится с большей частью утверждений г-на Балиозяна, тем более, что как показали дальнейшие события, большая часть армян Диаспоры восприняли идею воссоединения двух церквей с большим энтузиазмом и не пыталась искать какую либо подоплеку в приоритетной роли Эчмиадзина в отношении Антилиаса.

Таким образом становится совершенно очевидным, что уже в конце 1987 и в начале 1988г. возникли серьёзные предпосылки для объединения двух ветвей Армянской Апостольской церкви. Среди них. Армении как перестройка, ослабление влияние коммунистической идеологии, изменение приоритетов, более трепетное отношение к традиционным ценностям ипр. В свою очередь, в Диаспоре стало меняться отношение к Советской Армении, появилось больше доверия и понимания. Вместе с тем, больше доверия и понимания появилось между различными политическими силами Диаспоры, которым к 1988г. удалось достичь общего видения проблемы и выработать единую тактику в отношении объединения двух католикосатов. Официально об этом было объявлено на саммите лидеров армянских политических партий, который уже давно запланировано было созвать в Бейруте, столице Ливана. Место для проведения саммита было выбрано не случайно. Ближний Восток и, в первую очередь, Ливан традиционно считался местом центросплетения вопросам жизни Диаспоры и в особенности церковным вопросам. Именно поэтому для достижения своеобразного консенсуса был выбран Бейрут.

На объединённом съезде партий в Бейруте в октябре 1988г. были представлены основные политические силы Западного армянства: Армянская Революционная Федерация (партия - Дашинакцутюн), Гничакистская Социал-Демократическая Партия и Армянская Либерально-обсуждались события, происходящие в Советской Армении и Нагорном Карабахе, относительно которых был принят совместный меморандум. Этот меморандум, по сути, явился обращением к народу Советской Республики и Центральную власть в Москве. Меморандум был передан в резиденцию Киликийского Католикоса Гарегина Второго, с просьбой Патриарху и Католикосу всех армян, Вазгену Первому. В особом обращении к Вазгену Первому выражалась надежда, на то что обстановку в республике и тем самым смягчить социальную и

политическую напряженность во всем регионе¹⁰. Такое событие как объединённый съезд политических партий и организаций в Бейруте, безусловно можно назвать знаковым. Здесь было достигнуто сближение позиций, традиционно стоящих на различных платформах армянских партий, что в конечном счёте привело к фактическому объединению церкви и выработке единой стратегии и тактики партий в отношении развернувшегося в Армении Арцахского движения.

¹⁰ Это обращение, с небольшими выдержками и комментариями, было напечатано в номере "Арминиан репортёр" за 6-ое октября в статье «Армянские политические партии призывают Советских армян не впадать в крайности» (The Armenian Reporter, Oct. 6, 1988, Vol. XXI, № 50. Armenian Political Parties Call on Soviet Armenians Not to be Extreme). Как показал дальнейший ход событий, опасения лидеров традиционных армянских политических партий оказались не напрасны (по-видимому, здесь сыграло роль и то обстоятельство, что многие из них имели связи в политических кругах США и были весьма осведомлены о планах Кремля относительно Армении).

ԼԻԼԻԹ ԶԱՔԱՐՅԱՆ (ՀՀ ԳԱԱ Դի)

ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՎՄԱՍ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆՈՒՄ 1990-ական ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

1980-ական թվականների վերջին-1990-ական թվականների սկզբին Հայաստանում արտաքին և ներքին տարրեր հանգամանքների բերումով սկսվեց մի գործընթաց, որի նպատակն էր անկախ ժողովրդավարական պետության ստեղծումը: Կարծ արևմտյան պետությունները անցել են 1-2 հարյուրամյակների ընթացքում: Առանց այն էլ չափազանց բարդ փոխակերպման այդ գործընթացն ավելի էր դժվարանում մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ:

Երկրի ժողովրդավարացումը գուգորդվում էր մեկ համակարգից անցնամբ: Անցում էր կատարվում ԽՍՀՄ-ից, որն իր կառուցվածքով ձևավորված քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլ բնույթի կապերը հանկարծ կտրվել էին, և Հայաստանը հայտնվել էր նոր աշխարհաքաղաքական իրողության մեջ: ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական աշխարհում, ուժերի նոր հարաբերակցությունը և դրա հետ կապված ավանդական դարձած ռուսական կողմնորոշման և արևմտյանի միջև: Շնուսատանը փոխակերպման բարդ գործընթացների մեջ էր և տարածաշրջանում, գրկվել «ավագ եղբոր» իր դերից: Արևմուտքը, որն բվում, բայց արևմտյան (ավելի շատ ֆրանսիական) մողելի գրավիչ էր հայ իրականության մեջ դրական արդյունք չտվեց: Անցնան շրջանի համար մեծ դեր է խաղում պատճական փորձը և ժողովրդավարությանը նախորդող ավտորիտար վարչակարգի բնույթը: Կարևոր էր նաև տեսակետից Հայաստան այցեան էլ նախատավոր պայմաններում չէր, հաղթահարելու ազգային մեխանիզմը: Անցումային շրջանում պետք էր՝

1. իրականացվեր ժողովրդավարական համակարգի քաղաքական քաղաքական համակարգի հիմնական կողմերի միջև /պետություն- կուսակցություններ-հասարակական կազմակերպություններ/,
2. ստեղծվեր ժողովրդավարական պետության իրավական դաշտը,

3. կիրառվեին քաղաքական գործընթացների կարգավորման որակապես նոր մեթոդներ,

4. կայունացվեր սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, այլանային տնտեսությունից անցում կատարվեր շուկայական տնտեսության,

5. պայմաններ ստեղծվեին քաղաքացիական հասարակության զարգացման համար:

Անցումային փուլը հաղթահարելու մեխանիզմի առաջադրումը խիստ անհրաժեշտ էր, քանի որ արտակարգ ներքին և արտաքին պայմաններն ամենակին էլ չին նպաստում ժողովրդավարության զարգացմանը: Արտակարգ պայմանները հաճախ դրդում էին ծայրահեղականությունը երբեմն ինքնին արդեն նշանակում է նահանջ ժողովրդավարությունից: Դժվար էր ստեղծել ժողովրդավարական պետություն, բնույթով ավտորիտար ժողովրդավարական էլիտայով, կառուցված էին ավտորիտար վերջորած քաղաքական էլիտայով, կառուցված էին ավտորիտար սկզբունքով: 1988թ. ժողովրդի միասնությունը, նրա աճած ակտիվությունը և բարձր կրթական մակարդակը, լավ նախապայման էին քաղաքացիական հասարակության զարգացման համար, սակայն նորաբուլս իշխանությունները չնպաստեցին, իսկ հետագայում նաև խոչընդոտեցին դրան: Ժողովրդավարական ինստիտուտների ստեղծումը /ժողովրդավարության «ինստիտուցիոնալ դիզայնը»/ կարծ տևեց, բայց դեռ ժամանակ էր պետք, որ դրանը սկսելու լիարժեք գործել: Դեռ ժամանակ էր պետք, որ դրանը սկսելու լիարժեք ընդունված ժակույքը ծևավորված չէր, և քաղաքական ժակույքը կողմերի միջև ծավալված թեժ պայքարը համակարգի հիմնական կանոնների մասն իշխանությունը: Ընդհանրապես ընթացակ «խաղի կանոնների» խախտումներով: Ընդհանրապես յուրաքանչյուր ժողովրդավարական պետության մեջ քաղաքական պայքարը տարբեր կուսակցությունների միջև բնականոն և նույնիսկ պայքարը տարբեր կուսակցությունների միջև նկատել, որ եթե որևէ անհրաժեշտ երևույթ է: Դեռևս Մոնտեսքին էր նկատել, որ եթե անհրաժեշտ էր պետության մեջ չկա պայքար տարբեր խմբավորումների միջև և ամեն ինչ պետության մեջ չկա պայքար տարբեր խմբավորումների միջև և ամեն ինչ պայքարը կարող է իշխան վականությունը գտնութելի է և անհրաժեշտ, եթե համապատասխանում է «քաղաքական խաղի» կանոններին, սակայն ամբողջատիրությունից ժողովրդավարության անցնան պայմաններում, եթե չկա ծևավորված նոր սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքը, քաղաքացիական հասարակությունը սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքը, քաղաքացիական հասարակության կուսակցություններում պայմանական պայքարը դողով ժողովրդավարական պետություններում պայմանական պայքարը կուսակցությունների կամ իշխանության և քաղաքական պայքարը կուսակցությունների միջև վեր է ածվում ծայրահեղականության: ՀՀ-ն, որպես իշխանության անհանդուրժականության: ՀՀ-ն, որպես կառուցվածքը, քաղաքացիական հասարակությունը կուսակցությունների կամ իշխանության կուսակցությունների միջև չեր կարող է իշխան վականությունը լինել, հատկապես, եթե պայքարը կարող է իշխան վականությունը լինել, հատկապես, եթե պայքարը կարող է ածվում ծայրահեղականության: ՀՀ-ի մասն իշխանության գալը մշակույթը ծևավորող ուժ: Եթե մինչ իշխանության գալը մշակույթը ծևավորող ուժ:

ղեկավարները խոսում էին բոլոր ուժերի համախմբման մասին, ապա այժմ գտնում էին, որ ՀՀՆ-ն միակ ուժն է, որ կարող է լուծել հանրապետության առջև ծառացած խնդիրները: Դատկապես մեծ քացրողումներ եղան կադրային քաղաքականության մեջ: Իհարկե ՀՀՆ-ն չէր կարող երկու-երեք տարվա ընթացքում ստեղծել պետության բոլոր քաղաքականության մեջ ավելի հաճախ հաշվի էր առնվում ոչ թե պրոֆեսիոնալիզմը, այլ՝ անձնական նվիրվածությունը:

Իշխանության եկած ուժերը պատրաստ չէին դրան: Դայտնվելով անսահմանափակ հնարավորությունների և ֆինանսական ռեսուրսների առջև, նրանք չդիմացան այդ մեջ զայրակղությանը: Ակսվեց այլասերման մի գործընթաց, որը շատ նման էր Ասիայի և Աֆրիկայի ազատագրված երկրների ճամանատիպ գործընթացներին: ՀՀՆ-ն, որը ստեղծվել էր ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում, ենթարկվեց փոխակերպման: Նրա շարքային անդամների սկտոհվությունը նվազեց, նրանից անջատվեցին և նոր կուսակցություններ ստեղծեցին առավել արմատական տրամադրված խմբերը: Երկրի քաղաքական և տնտեսական էլիտան ձևավորվեց գանձագողության, արտասահմանյան վարկերի յուրացման, կոռուպցիայի խորացման միջոցով:

Ժողովրդավարացման գործընթացների համար վատ նախապայման էր պատերազմը: Բոլոր պատերազմող երկրներում, հատկապես, եթե չկան ժողովրդավարության կայուն կառույցներ, պատերազմական գործոնը խիստ բացասական հետևանքներ է ունենում:

1. Իշխանությունների սխալները և կամայականությունները արդարացնում էին դարաբառան պատերազմով: Դասարակության ակտիվ խմբերը, որոնք ունակ էին խոչընդոտել այլասերմանը «զինարափում էին» նորանկախ պետության անվտանգության պահովման և այդ իսկ պատճառով իշխանություններին արտակարգ լիազորություններով օժտելու, իսկ երբեմն նաև հանցագործ ամենաքրողության, «անհրաժեշտության» առջև:

2. Դայաստանը հայտնվեց շրջափակման մեջ, որը աղետալի երկրաշարժ ապրած հանրապետության հանար, տնտեսական և վառելիքատենքետիկ ճգնաժամի պայմաններում կրկնակի հարված էր: Կողմից:

3. Պատերազմում զոհվում էր ազգի սերուցքը: Դանուն գաղափարի, հայրենասիրական ազնիվ մղումով ճակատ մեկնած տղաները զրկվեցին Դայաստանում հասարական-քաղաքական կյանքին մասնակցելու հնարավորությունից, իսկ պատերազմից վերադարձուց հետո պարզվեց, որ «խաղից դուրս են» հայտնվել: Դա հետագայում ներքաղաքական գործընթացների և ձևավորված կառույցների քայլայման պատճառ դարձավ և քաղաքական կյանքում:

աստիճանաբար աճեց ազգային ռազմա-քաղաքական էլիտայի դերը, որը ծևավորվել էր Դարաբառյան պատերազմի ընթացքում: Դրա դրսնորումները ակնհայտ դարձան 1996 թվականին իշխանություն-ընդդիմություն սուր հականարտության և հատկապես 1998 թվականի նախագահական ընտրությունների ընթացքում:

4. Պատերազմը ստեղծում է «ուժի պաշտամունք», որն արդարացված լինելով հանդերձ, պատերազմական պայմաններում գտնվող երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ, կործանարար է, եթե փոխադրվում է ներքին քաղաքականության մեջ: Իսկ այդպիսի փոխադրումը սովորաբար անխուսափելի է:

«Պատերազմական գործոնի» բացասական ազդեցությունից խուսափելու շատ փոքր հնարավորություն կար հասարակության մեջ խուսափելու շատ փոքր հնարավորություն կար կարող լինելու բարոյականության մինչուրտի պահպանությունը: Դա հնարավոր լինելու միայն այն դեպքում, եթե իշխանությունը կրող վերնախավը ժողովրդի հետ հավասարապես կիսեր դժվարությունները: Սակայն դա տեղի չունեցավ: Ակսվեց սոցիալական ուժեղ շերտավորում: Դասարակության չունեցավ: Ակսվեց սոցիալական ուժեղ շերտավորում կարող լինեան մասին չքաղաքացումը, զուգորդվում էր մյուս մասի, որը մեծ մասամբ մի մասի չքաղաքացումը, զուգորդվում էր մյուս մասի, որը մեծ մասամբ մի մասի հարողիկ էին, հարստացմանը: Բոլոր իշխանությանը նոտ կանգնած մարդիկ էին, հարստացման ճգնաժամն էր: աղետներից ամենասարսափելին բարոյականության ճգնաժամն էր: Նույնիսկ, կարծես թե պետական կառույցներն սկսեցին հարմարեցվել իշխանություն կրող առանձին անձանց: Վերակառուցման ենթարկվեց Ազգային անվտանգության պետվարչությունը: Ներքին գործերի նախարարությունը, որը պետք է լիներ օրինականության պահովման նախարարությունը, ինքը սկսեց աղմկալի խախտումներ կատարել: Այն երաշխիքը, ինքը սկսեց աղմկալի խախտումներ կատարել: Այն դեկապայությունների կոմիտեի նախկին անդամներից մեկի դեկավարություն էր «Դարաբարդ» կոմիտեի նախկին անդամներից մեկի գործիչ Վ. Միրադեյյանի կողմից և ըստ նույն կոմիտեի անդամ Ա. Մանուչարյանի գնահատականի «դուրս էր կոմիտեի անդամ Ա. Մանուչարյանի գնահատականի»: «Դարաբարդ» կոմիտեն հակողությունից, դուրս էր իշխանությունից: «Դարաբարդ» կոմիտեն ունեցող հասարակության որոշ մասի մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող կազմակերպություններից էր: ճիշտ է, այն ՀՀ-ի ստեղծումից հետո կազմակերպություններից էր, բայց դրանից հետո դեռ որոշ ժամանակ նոր կողմից դողովրդի կողմից դեռ ընկալվում էին որպես մեկ դեկավարությունների մեջ փոխադրած միասնական մեղադրանքները, անպարկեցած արտահայտությունները միմյանց մեջ հասցեին, խորացնում էին քաղաքական ճգնաժամն: Ընկույն էր ոչ միայն հասցեին, խորացնում էին քաղաքական ճգնաժամն: Այլև նորիանարապես բոլոր կառավարող կուսակցության վարկանիշը, այլև նորիանարապես բոլոր կուսակցությունների: Այսպես, ՀՀ ԳԱԱ սոցիալական կուսակցությունների կենտրոնի տվյալների համաձայն 1994թ. սկզբին հետազոտությունների կենտրոնի տվյալների համաձայն 1994թ. սկզբին ՀՀ-ի համակրում էր երկանցիների 3 %-ը, կոմիտեի 13,7 %-ը, ՀՅԴ-ի 1,7 %-ը¹: Նույն 11,3 %-ը, ԱԻՍ-ի 3 %-ը, ՈԱԿ-ի 2 %-ը, ՀՅԿ-ի 1,7 %-ը²:

¹ «Ազգ», 1994, փետրվարի 5.

թվակականի օգոստոսին /զինադադարի կնքումից հետո/ ՀՀԸ-ին համակրում էր՝ 7%-ը, ՀՅԴ-ին՝ 15%-ը, ՀԿԿ-ին՝ 18%-ը, ԱԻՄ-ին՝ 1,52%²:

Իշխանության կողմից հաստատած ստվերային հարկերի պատճառով գործարար մարդիկ նախընտրում էին հեռանալ Հայաստանից: Հայաստանում մնում էին միայն իշխանության հետ հսկայական հարաբերություններով» կապված գործարարները, որոնք մենատերեր: Պաշտոնյաները չէին եւ թաքցնում, որ մեզանում է միայն խմբակայնության սկզբունքը»³: Ղարաբաղյան հիմնահարցի երկարատև շահարկումը սոցիալ-տնտեսական արտակարգ ժամանական ներում գտնվող հայաստանցիների համար աստիճանաբար արժեզրկեց գաղափարը, և պատահական չէ, որ 1994 թվականին զինադադարից հետո առաջին պլան նդվեցին սոցիալական արդարության հիմնահարցերը: Սոցիալական արդարության ապահովման և դարաբայան հարցի լուծման շուրջ առաջացած հակասությունները ոչ միայն սրեցին իշխանություն-ընդդիմություն, իշխանություն-ժողովուրդ հակասությունները, այլև ներիշխանական ճգնաժամ առաջացրին: Այդ հրավիճակից դուրս գալու համար քաղաքական վերնախավը, փաստորեն, բռնազարքեց իշխանությունը:

Ժողովրդավարացման գործընթացի կասեցման մասին էր Վկայում /օրինակ՝ «Ազգ»-ի, «Գոլոս Արմենի» թղթակիցների, որոց հեռուստալրագործների/, ինչպես նաև տարբեր կուսակցությունների անդամների ահաբեկումն ու ծեծը /օրինակ՝ ԱԺՄ-ի անդամներ Դ. Վարդանյանի, Ա. Սադոյանի, Ս. Ավագյանի, Ծ. Զոչարյանի/, հայտնի գործիչների սպանությունը /օրինակ՝ 1993թ. Ղանդիշանի սպանությունը, 1994թ. դեկտեմբերին Յ. Գալստյանի սպանությունը/:

Ժողովրդն աստիճանաբար օտարվում էր և դառնում անտարեր: Բաց բողնվեց քաղաքացիական հասարակության ստեղծման հնարավորությունը, որը ժողովրդավարական պետության կարևորագույն նախապայմաններից էր: Իշխանություններն այլևս չէին կրում ժողովրդի քաղաքական ազդեցությունը՝ աստիճանաբար դառնալով ավելի ինքնասպասարկող և կոռումպացված: Ընտությունները, մրցակցության տեսակետից լինելով մեծ մասամբ ազատ, ընտրարշավի անցկացման հնարավորությունների և արդյունքների առումով արդարացի չէին: Ակսեցին խախտվել մարդու իրավունքները: Մի խուճք մարդիկ օրենքից վեր կանգնեցին: Երկրում ստեղծվեց «ավտորիտար իրադրություն», որը հաւոռվ է հետխորհրդային որոշ հանրապետություններին: Տիրապետող ուժը երկրում ՀՀԸ-ն էր, որա հետ մեկտեղ աստիճանաբար սկսեցին գերակշռել ոչ ֆորմալ

քաղաքական ինստիտուտները: Խախտվում էր լշխանության տարրեր ճյուղերի տարանջատվածության սկզբունքը: Զանգվածային լրատվության միջոցների ազատությունը դառնում էր ծևական: Կուսակցությունների դերը նվազում էր: Ընդդիմությունը ծևավորվում էր ոչ թե միասնական գաղափարական հենքի վրա, այլ՝ «ընդդիմ իշխանության» սկզբունքով: Այդպիսի ընդդիմությունը ընդունված է անվանել «բացասական կոնսենսուսի ընդդիմություն»: Այն ժամանակավոր բնույթ է կրում և անհաջողության դեպքում կարող է պառակտվել (որա վառ օրինակ է 1996թ. սեպտեմբերյան դեպքերից հետո ստեղծված իրադրությունը): Իշխանափոխությունը ժողովրդավարական մեխանիզմներով անհնարին դարձավ: 1995 թ. մայիսի 30-ի ընտրությունները վատ նախադեպ դարձան և այնուհետև բազմիցս կրկնվեցին այլ սցենարներով: Ժողովրդավարությունը սկսեց «տեղապտույտ» ապրել:

² «Ազգ», 1994, օգոստոսի 10,
³ «Ազգ», 1994, փետրվարի 4:

ԱՐԹՈՒՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ (ՀՀ ԳԱԱ ՊԲ)

ԱՊԵՏԱՔ ԳՈՏՈՒ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԱՇԽԱՎԱԾԱԲԵՐԵՐԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ ԸՆԹԱՅՔԸ ԾԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶՈՒՄ
1998-2003 թթ.

Երկրաշարժից տաս տարի անց աղետի գոտու վերականգնման գործընթացի վերլուծության արդյունքները և հանրապետությունում իրականացվող բարեփոխումները կանխորոշեցին աղետի գոտու բնակավայրերի վերականգնման քաղաքականության ճշգրտման անհրաժեշտություն: Արդյունքում ՀՀ կառավարության 1998թ. նոյեմբերի 11-ի 701 որոշման՝ հավանության արժանացավ աղետի գոտու վերականգնման Առաջնահերթ ծրագիրը, որով պետական ուղղակի միջամտությամբ և ռեսուրսներով առաջնային դարձան երկրաշարժից տուժած բնակավայրերի բնակարանային և սոցիալական ոլորտի խնդիրների լուծումը:

Այդ ծրագրով սահմանվեցին անօրեկան մնացած ընտանիքների նկատմամբ բնակարանների ապահովման և սոցիալական ոլորտի օբյեկտների վերականգնման պետության ստանձնած պարտավորությունների իրականացման ուղիները: Բնակարանային շինարարությունից բացի, ըստ էության առաջին անգամ կիրառվեց բնակարանների գննան վկայագրերի տրամադրման գաղափարը, որը բնակչությանը հետապորություն տվեց ազատորեն ընտրելու իր շուկայական արժեքի և տրամադրված բնակարանների վկայագրերի արժեքների միջև հաճախ նկատվում են էական տարբերություններ:

«Բնակարանի գննան վկայագրեր» ծրագիրն իրագործվում է աղետի գոտում 2001-2003թ. ԱՄ ՄԶԳ/ՀՀ «Երկրաշարժի գոտու վերականգնման ծրագրի» շրջանակներում, որը հովանավորվում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Միջազգային գարգացման գործակալության /ՄԶԳ/ և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից Գյումրու, Վանաձորի, Սպիտակի և Ստեփանավանի քաղաքապետարանների աջակցությամբ:²

Բնակարանի գննան վկայագիրը /«ԲԳՎ»/ փաստաթուղթ է, որը վկայում է ծրագրի նախակցի փոխառուցում ստանալու իրավունքի մասին, ինչը ենթակա չէ օտարման, գրավադրման, բռնազանձման և այլ անձի փոխանցման: Այս կարող է օգտագործվել բացառապես պատրաստի մասնավորեցված բնակարան ծեռք բերելու համար: «ԲԳՎ»-ի ծրագիրն իրականացվում է 1988թ. երկրաշարժի հետևանքով իրենց

բնակարանը կորցրած ընտանիքներին մշտական բնակարաններով պահպելու նպատակով: «ԲԳՎ»-ն կարող է օգտագործվել միայն Յայաստանի տարածքում պատրաստի մասնավորեցված բնակարան ծեռք բերելու համար, որը հանապատասխանում է բնակարանային նորմերի ու ստանդարտների միջին մակարդակին: «ԲԳՎ»-ն չի կարող նորմերում լուծարված կառուցման ընթացքում գտնվող բնակարան ծեռք բերելու համար: «ԲԳՎ»-ում նշված փոխառուցման չափը որոշվում է ըստ ՀՀ օրենսդրությանը սահմանված նորմերի քաղաքացուն հասանելիք սենյակների թվի և տվյալ բնակավայրում ծևավորված բնակարանի շուկայական արժեքի համապատասխան: Եթե բնակարանի արժեքը գերազանցում է «ԲԳՎ»-ով սահմանված առավելագույն գումարին, այդ դեպքում ծրագրի մասնակիցները կարող են օգտագործել իրենց սեփական միջոցները՝ ծեռք բերվող բնակարանի արժեքի իրենց լրացնելու համար: Այդ միջոցները պետք է փոխանցվեն տարբերությունը լրացնելու համար: Այս միջոցները պետք է փոխանցվեն տարբերական տեղակայված մեծաքանակ հին բաղամասերում տարբերայնորեն տեղակայված մեծաքանակ թանգարանների, տնակների և մինչ այժմ քանդան ժամանակավոր կայարանների, տնակների և մինչ այժմ քանդան ժամանակավոր կայարանների տեսքում առկայությամբ: Որպես ենթակա և վրարային տների ու շինությունների առկայությամբ: Որպես ժամանակավոր կայարաններ են օգտագործվում նաև որոշ քանդան դպրոցների և արդյունաբերական օրյեկտների շենքերը:

Դայած աղետի գոտու վերականգնման շրջանակներում իրականացվող շարունակական ծավալուն աշխատանքներին, աղետի հրականացվող շարունակական ծավալուն աշխատանքներին, աղետի հրականացվող շարունակական ծավալուն աշխատանքների տեսք: Դա պայմանավորված է բնակավայրերի աղետյալ բնակավայրերի տեսքում տարբերայնորեն տեղակայված մեծաքանակ հին բաղամասերում տարբերայնորեն տեղակայված մեծաքանակ ժամանակավոր կայարանների, տնակների և մինչ այժմ քանդան ժամանակավոր կայարանների տեսքում առկայությամբ: Որպես ժամանակավոր կայարաններ են օգտագործվում նաև որոշ քանդան աշխատանքների իրականացմանը:

Արդյունքում անավարտ բազմաբնակարան շենքերը և սպասարկման ենթակառուցները գտնվում են գյումրիի և Վանաձորի նոր շրջանների մեջ, անկառավարելի /քաղաքաշինական առումով/ տարածներում և դրանց մեջ մասի ավարտը չի համապատասխանում քաղաքների զարգացման ներկա չափանիշներին:

Դասկանալի է, որ նախկինում ընդունված բազմաթիվ նոր քաղաքների հատակագծերը չափազանց ծավալուն են նաև դասկանալի և իրականացման արժեքի գնահատման տեսակետից: Նախագծման և իրականացման արժեքի գնահատման հարմարակային Սիության բոլոր ժամանակին հարմար է ըստ հորիզոնային Սիության բոլոր հանրապետություններից ժամանակ նախագծողներին ներկայացնել մեծածավալ բյուջե:

¹ Աղետի գոտու վերականգնման Առաջնահերթ ծրագիր. Երևան, 1998, էջ 3:

² "Urban Institute," Gumi, 2003, No. 7, p. 1.

Երկրաշարժից հետո անցած տարիների ընթացքում աղետի գոտու բնակավայրերի ժողովրդագրական փոփոխությունները և վերականգնողական աշխատանքների իրականացման ընթացքը նոր հարցադրումներ են առաջարդել վնասված քաղաքաշինական օբյեկտների նախկին ծավալներով կառուցման նպատակահարմարության առումով:

«Աղետի գոտու վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքի դրույթների համաձայն կազմվեց «Աղետի գոտու վերականգնման համալիր» (այսուհետև՝ Համալիր ծրագիր)՝ որով նախատեսվում էր աղետի գոտում, նախկինում ընդունված որոշումների համաձայն վերականգնողական աշխատանքների շարունակում, կիրառելով իրականացման նոր նոտեցումներ, որոնք նպատակառությամբ են երկրաշարժի հետևանքով բնակարանային պայմանների բարելավմանը, ինչպես նաև բնակվայրերում բնակության համար բարենպաստ պայմանների ստեղծմանը:

Ծրագրի հիմնական կատարողներն են ՀՀ տարածքային կառավարման, քաղաքաշինության, ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարությունները:

Համալիր ծրագիրը նախատեսվում է իրականացնել ՀՀ պետական բյուջեի «համաշխարհային բանկի վարկի» ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից տրամադրված, «Պայաստան» համահայկական, «Լինսի», սոցիալ ներդրումների հիմնադրամների միջոցների և այլ արտարյութեային աղբյուրների հաշվին:

Համալիր ծրագրով կրթության և առողջապահության ոլորտների օբյեկտների վերականգնումը նախատեսվում է ավարտել 2002թ. բնակարանային (նախկին պետական) խսդիրները (լուծել 2003թ.):

ՀՀ պետական բյուջեի մասով Համալիր ծրագրի վերականգնողական աշխատանքների իրականացման հիմնական պատվիրատուններն են աղետի գոտու բնակվայրերի պետական կառավարման տարածքային մարմինները:

Այդ մարմինները շահագրգիռ նախարարությունների, գերատեսչությունների և տեղական ինքնակառավարման մարմինների հետ համատեղ մշակում են տարեկան ծրագրերի նախագծերը՝ ենթու Համալիր ծրագրով նախատեսված ծավալներից և ժամկետներից:

Վերականգնողական աշխատանքների կապալառու կազմակերպությունների ընտրությունը, դրանց ֆինանսական գործընթացի վերահսկողությունը և ֆինանսավորման վճարահաշվարկային սպասարկումն իրականացվում է ՀՀ օրենքով:

Համաձայն ՀՀ նախագահի 03.08.1999թ. թիվ ՆՀ-360 և 17.01.2001թ. թիվ ՆՀ 794 հրամանագրերի⁵ աղետի գոտու վերականգնողական աշխատանքների համակարգումն իրականացվում է

ՀՀ քաղաքաշինության նախարարը՝ ՀՀ նախագահին առընթեր շինարարության և աղետի գոտու վերականգնման հարցերի հանձնաժողովի միջոցով:

Բնակչությունը և տնտեսավարող սուբյեկտներին տրամադրվող արտոնությունները սահմանվում են ՀՀ հարկային, մաքսային և այլ օբյեկտներով:

Համալիր ծրագրի իրականացումը հնարավորություն կտա բարելավել 14345 ընտանիքների (Շիրակի մարզում՝ 10393) բնակարանային պայմանները, վերականգնել 61 դպրոցներ՝ 16828 աշակերտական տեղով (Շիրակի մարզում՝ 25 դպրոց՝ 8026 աշակերտական տեղով):⁶

Նախատեսվում է նաև վերականգնել Գյումրիի մանկավարժական ինստիտուտի մասնաշենքը՝ հաշվի առնելով օբյեկտի քաղաքաշինական և կրթական մեծ նշանակությունը: Վերականգնումը նախատեսվում է իրականացնել այդ ինստիտուտի սեփական միջոցների և այլ արտաբյուջեային աղբյուրների հաշվին: Այդ ուղղությամբ նախատեսվում է ներդնել 160 մլն դրամ:

Առողջապահության ոլորտի խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ ծախսերն ըստ Համալիր ծրագրի կազմում են 0.94 մլն դրամ (Շիրակի մարզում՝ 0.46 մլն դրամ):

Այսօր հանրապետության իշխանությունների ուշադրությունը բևեռված է Շիրակի մարզի մասնավորապես Գյումրիի արտադրական հզորությունները վերազործարկելուն: 2001թ. դրությամբ Տեքստիլ կոմբինատը, թեև ոչ լիիվ բևեռվածությամբ գործվածքային և մանվածքային արտադրամասերով սկսել է աշխատել:

Շիրակի մարզպետարանի 1999թ. մարտի պաշտոնական տվյալների համաձայն, մարզում արտադրվում է 65 տեսակի արդյունաբերական ապրանքներ:⁷

Այսպիսով, թեև 90-ական թվականների կեսերին Շիրակի մարզի աղետի հետևանքները վերացնելու ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ եր կատարված, սակայն հիմնականում այն ծրագրված և հետևողական գործնթացի մեջ նտավ 1998թ. թիվ 701 որոշումից հետո:

⁶ Նույն տեղում, էջ 13, աղյուսակ թիվ 1:

⁷ Նույն տեղում, էջ 24-27, աղյուսակ թիվ 4:

⁸ Շիրակի մարզի պաշտոնական տեղեկադրություն, Գյումրի, 1999, մարտ, էջ 27:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Կարեն Թոխարյան	
Ժայռապատկերաբանության ակունքները Հայաստանում	3
Ռոբերտ Ղազարյան	
Հայաստ-Ազգի տեղադրության հիմնահարցը հայ պատմագրության մեջ	11
Սուլեն Մարտիկյան	
Կահան Մամիկոնյանը՝ հայոց մարտավարության բարեփոխչի	17
Կարինե Մելիքյան	
Դովիհան Մայրագոմեցու կյանքի և գործունեության մի շարք փաստերի մասին՝ ըստ «Narratio de Rebus Armeniae»-ի	25
Արմեն Ազիզյան	
Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկություններ «Սըր Զոն Մանդիլի ճանապարհորդությունները» Երկում (XIV դ.) (համառոտ ակնարկ)	31
Արտակ Մաղալյան	
Զրաբերդ գավառի տիրակալ Մելիք-Խորայելյանների տոհմածառը (Խյութեր հայոց մելիքությունների մասին)	36
Сергей Минасян	
Կ վորոսу об участии армян в Кавказской войне XIX в.	41
Անահիտ Խոսրով	
Հայ-ասորական հարաբերություններն ու համագործակցության դրսևումները XIX դարի վերջին	46
Լիլիթ Ասոյան	
Հայ բնակչության տեղաբաշխումը և աճը Սիրիում ըստ 1897 թ. մարդահամարի տվյալների	51
Գևորգ Խուդիմյան	
Հ. Յ. Շաշնակցության գործունեությունը Երգումի վիլայետում 1890-1895 թթ.	57
Ուլքեն Գասպարյան	
Կիլիկիահայության կրթական վիճակը 19-րդ դ. վերջին – 20-րդ դ. սկզբին	65

Արման Սահակյան

Տիվրիկի գավառակի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին	77
Դովակիմ Բոյաջյան	
Արևմտյան Հայաստանի ընդհանուր քննիչների ընտրության հարցը և Պողոս Նուբարը	84
Մանուկ Մտեփանյան	
Դնչակյան կուսակցության մասնակցությունը կանավորական շարժմանը	90
Թնարիկ Ավագյան	
Հայ առաջին լորբիստական կազմակերպությունը ԱՄՆ-ում	98
Գեղամ Պետրոսյան	
Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական կացությունը Հանրապետության գոյության առաջին շրջանում (1918թ. հունիս – նոյեմբեր)	105
Հայկ Մարտիրոսյան	
Դովիհաննես Քաջազնունու դերը Հայաստանին օտարերկրյա նյութական և ֆինանսական օգնություն կազմակերպելու գործում	118
Արմենուիի Ղամբարյան	
Վուլոր Վիլսոնի ուղերձը ԱՄՆ Կոնգրեսին	125
Վանիկ Բաբաջանյան	
1919 թ. Մայիսի 28-ի ակտը և հայ քաղաքական կուսակցությունները..	131
Հակոբ Գրիգորյան	
Արցախահայության մասնակցությունը կենտրոնական և հարավ-արևելյան Եվրոպայի երկրների ազատագրմանը	137
Ծողեր Աշրգեան	
Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Հայ Դատի աշխատանքները 1960ական թ. Երկրորդ կիսուն	142
Марина Чалъян	
Օсвещение вопроса объединения двух армянских апостольских церквей в англоязычной армянской прессе США (февраль, 1988 – август, 1990 гг.)	149

<i>Հիլիք Զաքարյան</i>	
Ժողովրդավարացման գործընթացները Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-ական թվականների առաջին կեսին	160
<i>Արթուր Մխիթարյան</i>	
Աղետի գոտու վերականգնման աշխատանքների կազմակերպումը և ընթացքը Շիրակի մարզում 1998-2003 թթ.	166

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԵՊՃ – Երևանի պետական համալսարան
 ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային
 ակադեմիայի պատմության ինստիտուտ
 ՈՒ – Ռազմական ինստիտուտ
 ИИ НАН РА – Институт истории Национальной академии наук
 Республики Армения